

NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMI
KÖZLEMÉNYEK

1972/18

NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK IGAZGATÓSÁGA

NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMI
KÖZLEMÉNYEK

1972/18

NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK IGAZGATÓSÁGA

Szerkesztő:

VÉGH MIKLÓS

A kiadvány szerkesztésében részt vett:

BALÁZS LÁSZLÓ

Lektorok:

KOJNOK NÁNDOR

MOLNÁR PÁL

A kiadványt tervezte:

SZVIRCSEK FERENC

ELŐSZÓ

Ebben az évben, 1972. január 16-án töltötte volna be életének 125. évét Mikszáth Kálmán. „palócország” szülötte, a magyar prózairásban a jövő felé utat nyitó, kiemelkedő tehetségű író. A remekbeformált életművéért reá mindig csodálattal tekintő utókor tiszteletadó nemes kötelessége okkal tétőzik hát éppen ebben az esztendőben és éppen itt, hajdan volt szűkebb hazájában. Az évforduló újólag művei felé fordította az egyébként őt mindig újólag őrző figyelmet: szakemberek sorát ösztönözte újabb kutatásra, rádiót, televíziót, sajtót munkái ismételt közkézre bocsátására, s a nagyközönséget — kortól és foglalkozástól szinte függetlenül — a mikszáthi szavak, gondolatok elmélyült ízlelgetésére.

A Nógrád megyében 1972-re tervezett és megvalósított jubileumi megemlékezések gazdag csokrát látván joggal vetődött fel a kérdés: vajon az állandó és vándoroltatott Mikszáth-kiállításoknak az ünnepelthez méltó felkészítésén túl mivel tisztelheti még meg a Megyei Múzeumi Szervezet a nagy író emlékét.

Úgy éreztük, lehetőséget kell adnunk a megye helytörténészei, irodalommal foglalkozó kutatói, népművelői számára, hogy Mikszáthtal kapcsolatos kutatásaik eredményét a nógrádi Múzeumi Közlemények 1972. évi számában a nyilvánosság elé tárják — helyet biztosítva egyidejűleg a Mikszáth-kutatók országos rangú képviselőinek is. A kötet összeállításakor be kívántuk mutatni azt is, hogyan él a mai nógrádiak emlékezetében Mikszáth Kálmán — az ember és az író, miként ápolja emlékét a tisztelő utókor.

Mikszáth Kálmán a valóságot vállalni és életművében tükröztetni képes író volt, ki műveivel arra oktatót, hogy ismerve és gondolkodva, alkotó igazságkereséssel kell élni az emberi életet. Ezért érzi magáénak az igazságos rendre épült életet szervező társadalom minden ma élő nemzedéke. Ha ebben a magunkénak valló szeretetben szerény szándékunknak megfelelően mi is aktív részesek lettünk, akkor méltán reménykedhetünk a nagy palóc írónak az Almanach 1888. évi előszavában megformált beleegyezésében: „... Szívesen engedtem ráírni nevemet a könyvre... melynek szerkesztésében már a dolgok természeténél fogva is alig lehetett valami részem, de tetszett nekem a gondolat, holtakat küldeni el, hogy az élőket ébresztgessék...”.

KISS AURÉL:

A dzsentribrázolás néhány stílusproblémája Mikszáth műveiben

1. A DZSENTRI — A SZÁZADVÉGI MAGYARORSZÁG POLITIKAI FÖSZEREPLŐJE.

A XIX. század második felében felgyorsuló kapitalizációs folyamat nem csupán a társadalmi szerkezet változásait siettette, hanem egyre élesebb formában vetette fel azokat a társadalmi ellentmondásokat, amelyek 1848. megoldatlan örökségeként maradtak fenn a politikai utókor számára. Ezzel egyidejűleg (részben ennek következményeként) indult meg az uralkodóosztály egyes rétegei társadalmi-politikai státusának átértékelése — valós társadalmi-gazdasági folyamatok tükröződéseként.

Ezért is került az 1880-as években a középnemesség kérdése a közérdeklődés középpontjába, az országgyűlések, a gazdasági viták, a hírlapok hasábjai megtelnek a réteg pusztulását elsirató hangokkal. A pusztulás akkor válik a legszembetűnőbbé, az eddig lassan kibontakozó, lappangó folyamat általános méreteket ölt, sőt sokan a nemesség pusztulását összekapcsolják a nemzeti tragédia képzetével, a *Finis Hungariae* közhangulattal. A nemesség ilyen általános pusztulása az Európán végigseprő gazdasági válság egyik megnyilvánulási jele volt.

„A XIX. század utolsó negyedében különösen hosszantartó túltermelési válság vihara szántott végig Európa országain: a több mint két évtizedig tartó mezőgazdasági válság. Európa tőkés mezőgazdasága most ugyanabba a bizonytalan helyzetbe került, amely a tőkés ipart jellemezte és alkalmazkodnia kellett a piac új feltételeihez. Az európai földbirtokot figyelve most fokozottan a mezőgazdasági termelés és értékesítés kérdései felé fordul, a képviselőházi viták, a sajtó, a nemzetközi gazdasági kongresszusok Európaszerte visszhangozták a tönkrement birtokosok panaszait...”¹

A gazdasági válság Magyarországon a 80-as években vált teljessé. A kiegyezés után a gabonakonjunktúra éveiben egyre nőtt a gabona vetésterülete, hisz 1871-ig a magyar búza keresett árucikk volt Európa piacain. De már a 70-es évektől a termelés fokozott növekedése mellett a piac egyre szűkült, sőt az országon belül is észlelhető volt a fogyasztás viszonylagos csökkenése.

A gabonaválság a parasztság mellett legsúlyosabban a középnemest érintette. 1884-ben a középnemesség 40⁰/₀-a ment tönkre.

„A gabonaválság egyfelől — amennyiben a dzsentri már tőkés gazdálkodó volt — élesen vetette felszínre a középbirtok technikai, gazdasági erőtlenségét, a munkatermelékenység alacsony, a gazdálkodás önköltségének magas voltát, másfelől — amennyiben még féljobbágyi technikát és gazdálkodási módszereket is alkalmazott — az önköltségmentes munka mennyiségi és minőségi elégtelenségét. Az élesedő tőkés versengésben a dzsentri mind kevésbé tudta megvetni lábát, anyagi feltételek és szakértelme általában túl kedvezőtlenek voltak. A terhek, ahelyett, hogy csökkentek volna, inkább növekedtek, a föld veszedelmesen megingott lába alatt.”²

A 90-es évektől kezdve az árverések, birtokvesztések egymás után nyelik el a középbirtokot. A válság tehát alapjában rendítette meg a dzsentrit, két évized leforgása alatt jelentős részét választotta el a földtől.

„A magyar középosztálynak első versenytársul a fejlődés... az ipari, kereskedelmi kapitalizmus reprezentánsait jelölte ki. A tökekoncentráció magával vitte a birtokok egy részét is. A szakértelmetlenség és a könnyelműség is megtette a magáét...”³

S mi lett a dzsentri további útja? Egyik része az ősi földbirtokon maradt, a század végén kialakult bérleti rendszer egyik sajátos formájával, az úgynevezett dzsentri-bérlet lehetőségével élve.

A többség útja a dzsentrivé válás látványos formája: az ősi kúriából bevonul a hivatalba. A lecsúszott nemes politikailag is korrumpálódott, támasza lett a reakciónak és ellensége minden szociális és demokratikus törekvésnek. A dzsentri-rokonság átszövi a hivatali rendszert, az atyafiság egymást támogatja a hivatalhajhászásban.

„A képesség nem előfeltétele az állásnak, hogy nem emelkedik felfelé ami tartalmaz, hanem ami üres. A hivatalok légiói tele vannak emelkedő, tarka lufballonokkal, minél magasabbra szállnak. Mi tolja őket felfelé? A szél, amit idelenn belefújnak...”⁴

A kilencvenes években a dzsentri befolyása már óriási, ténylegesen nagyon, pénz ugyan nincs már a kezében, de szorosan egybefonódott az államapparátussal, sőt ekkorra már magát az államot jelenti kibogozhatatlanul összekuszált érdekszálakkal. A dzsentriélet központja a nagyvárossá fejlődött Budapest lett.

„A társadalmi partikularizmus, a dzsentri partikularizmus is igazán megfelelő centrumot bír Budapesten. Az osztály erősebb elemei itt találják meg a dzsentriéletet szublimálva, a gyengébbek számára pedig Budapesten van az erkölcsi és anyagi csőd központi, magaskiskolája.”⁵

Nepotizmusa, paratizmusa megfertőzi az egész társadalmi életet. Kaszt-szerű elzárkózásban él, az antiszemitizmus talán a dzsentri legfőbb kifejeződési pontja. Az öröklött előkelőséget állítják mint értéket — „minden parvenű primitivitással szemben”.

A dzsentri átszövi politikájával, uralkodó ideológiájával, ízlésével az egész társadalmat. A polgárság és a parasztságból kiemelkedő értelmiség is felvette a dzsentri vonásait sok tekintetben. A régi mag — a volt középbirtokos nemese — köre új elemek csoportosulnak, így lett a dzsentri fogalma egyre tá-

gabb. A hivatalnokká vált középbirtokosi réteg falun és városon egyaránt szinte feudális kíméletlenséggel igyekezett konzerválni a társadalmi állapotokat. Werbőczin nevelkedett jogászok, akik feudális szemléletükkel az államapparátusra döntő befolyást gyakoroltak, a társadalmi fejlődés egyik legnagyobb gátjává váltak.

Mint a közélet legfeltűnőbb képviselői, ők határozták meg a társadalmi ideológia vázát, a közizlést és az életmód külső és belső tartalmát. *Nacionális* musuk és *antiszemita* musuk, az ezeréves supremácia gondolata, a haladó eszmék legfőbb ellenfele lett.

E folyamat egyik tükröképe a 80-as évek elején lezajló *dzsentrivita* volt. A hírlapi vita híven tükrözi a dzsentriforsának változását, annak társadalmi visszhangját, s ami a leglényegesebb: a dzsentrifhelyét a társadalom szerkezetében, súlyát a politikai életben.

A 70-es években is — a jobbágyfelszabadítás, s általában az 1848-as áprilisi törvények ellenére is — a nemesi Magyarország politikai erői irányították az ország életét, határozták meg a közvéleményt, s a társadalmi élet különböző fórumain jelentkező megnyilvánulások hangulatát. Ezzel magyarázható, hogy a gazdasági bajok krónikussá válásának korszakában, mikor erőteljesen megindult a középnemesi családok lába alól a föld, a társadalom minden rétegére kiható válság időszakában a fő figyelem a dzsentriforsának alakulása felé fordul. A dzsentrifaz a középnemes, aki hajdani társadalmi-gazdasági fényének roncsaiba burkolódzva görcsösen ragaszkodott politikai hatalmához, életformájához, a körülmények kényszerítő erejének engedelmeskedvén a birtokosi egzisztenciát felcserélve az állami szolgálattal, s ezzel önálló társadalmi funkciójáról, ható tényezői mivoltáról lemondott, pusztulását tragikus színben látta és láttatta.

A vita első fázisában megjelenő írások a 70-es évek végén a dzsentrifkérdést belülről vizsgálták, a folyamat tragikus vonásait emelték ki, s a válsághangulat hatalmába került közírók a magyarság pusztulását látták a dzsentrifválságában. A nemzeti lét problémájának érezték a hanyatló középnemesség útját és sorsát. A vészharangkongató írások inkább a tények rögzítéséig jutottak csak el, a megjelent cikkek a folyamat aggasztó jellegét éreztették, az egyre élesebben jelentkező problémákat nem közgazdasági, hanem politikai szemmel nézve, a nemzeti politika vezető erejének pusztulásaként látták.

A válsághangulattal egyidőben jelentkezett a dzsentrif megmentésélf célzó bírálat, s naív politikai elképzelések sorozata, a monarchia dualista rendszerének átalakítására, jórészt az agrárius szempontoknak megfelelően.

A nemzeti konzervativizmus jelentős közírója, *Asboth János* volt az első, aki a dzsentriférdekében, s annak belső állapota ellen felemelte bíráló-mentő szavát. Felhívta a figyelmet a társadalmi glóriával övezett középnemesi réteg belső bomlási folyamatára.

Az *ASBOTH* által kezdeményezett társadalmi „vizsgálat” teljes intenzitásban a 80-as években jelentkezett. A bírálat, a kritika hangja ekkor élesebbé válik.

Legfájdalmasabbnak a középnemesi birtok pusztulását, a réteg anyagi bázisának gyengülését, a nemesi kúriák körüli gazdaság aprózódását, adósodását érezték. Meg kell védeni a nemesi birtokot minden áron, de elsősorban az állam támogatásával, segítségével — adták ki a jelszót a megyékben és az ország különböző fórumain.

Az írárok nagy többsége helyesen a gazdasági problémákat szoros összefüggésben látja a politikai folyamattal, s a társadalom egészét érintő válság politikai konzekvenciáit is igyekszik levonni.

Jellegzetes politikai koncepciókat képvisel BEKSICS GUSZTÁV, BERZEVICZY ALBERT és LÁNG LAJOS, akik írásaikban leghatározottabban bírálták — s keresték egyúttal a dzsentri megmentésének módszereit.

LÁNG LAJOS 1881 januárjában az Ellenőrben megjelent cikksorozatában (Társadalmi deficit) viszonylag széles társadalmi távlatokban, a statisztikai adatok segítségével, a gazdasági egyletekben és az országgyűlési beszédekben kifejtett Finis Hungariae víziójával szemben keresi a pusztulás konkrét okait és a kilábalás lehetőségeit.

„Az árverésre kerülő birtokoknak majdnem fele pénzintézetek követelése, tehát legtöbb esetben jelzálogos” — állapítja meg, utalva részben az értékesítési és hitelviszonyok kedvezőtlen voltára, s a birtokosok helytelen gazdasági — birtokpolitikájára, amely nem számol a finánctóke tényleges hatalmával. Ugyanakkor azonban látja a bankoknak való kiszolgáltatottság legfőbb okát: a tőkeszegénységet, amely szerinte szubjektív okokra vezethető vissza.

„A mezőgazdaságot tudni kell művelni, gazdálkodni meg kell tanulni — s a dzsentri elmaradt technikával, a korszerű mezőgazdasági szakismeretek nélkül, a gazdálkodási újításoktól idegenkedve termel, így árúja drága, nem jó minőségű. A dzsentri a földből akar megélni, de nem tudja megművelni.

„Előítélettel fordulnak el minden újabbtól, mely tisztességes kenyeret adhatna.”⁶

Mit tesz a dzsentri, aki elkerült a földről? A túlszűfolt állami hivatalokba özőnlík, „hivatalnok, tisztviselő, vagy ügyvéd lesz — de más pályára nem megy és nem mehet, mert visszatartja őt a szokás és az előítélet”. A dzsentri életformájáról, mérhetetlenül pazarló életmódjáról elejtett kritikai megjegyzés is találó, bár maga sem ezt látja a legalapvetőbb oknak.

A dzsentri tragikus helyzetéből — vallja LÁNG LAJOS — az ipari és kereskedelmi pályák támogatása az egyetlen kivezető út.

Lényegében hasonló álláspontról szólt a dzsentri-kérdéshez BEKSICS GUSZTÁV és BERZEVICZY ALBERT.

A szerény bírálatot is heves visszautasítás fogadta: Margittay Dezső: A dzsentri marad! címmel válaszolt.

A Margittay-röpirat második fejezetében, mely A nemzet, mint egyén címet viseli, osztálygőgtől áthatott sorokban írja meg védőiratát a dzsentri mellett.

„Most a vezérszerep a gentry kezében van, amely nemcsak születésére tud büszkélkedni, hanem legnagyobb kontingensét az ész arisztokráciájának is ő szolgáltatja. Most a vezérszerep a gentry kezében van, amely ízig-vérig magyar, s egy ezreden keresztül öntötte vérért egy darab földért, amelyet Magyarországnak neveznek, mely tudja, hogy az ő létjoga csak addig tart, amíg ezt a darab földet Magyarországnak nevezik.”⁷

A magyarság és dzsentri sorsának ilyen végleges összekapcsolása nem egyedülálló jelenség a kor publicisztikájában, s végeredményben egy több évszázados hamis nemesi történelemszemléletre mutat.

Sajátos válságtűnet a dzsentri-vita. Kifejezi a dualista Magyarország belső bomlását, annak tagadhatatlan folyamatát, a feudális és kapitalista elemek keveredését. A feudális és kapitalista társadalmi erők torz küzdelme ez. Évszázados elmaradás szülte e vitát, s a magyar történelem szomorú kötöttségei, a társadalmi fejlődés tragikusan megkésett és torz formája bukkant e vitában ismét a felszínre. A küzdelem alakulása pedig hosszú időre megszabta a további társadalmi-gazdasági fejlődés irányát és ütemét, a magyar polgárság magatartását és az uralkodó osztályok politikáját. A dzsentri maradt kettős értelemben is: maradt, mert konzervativizmusa erősebb volt a történelem kényszerítő erejénél, s maradt az ország politikai, társadalmi életének élén.

Amikor írónk a magyar társadalmi valóságot akarták megközelíteni, szükségszerűen a dzsentri-téma felé fordultak.

II. ELOZMENYEK ÉS KORTÁRSAK

Az irodalmi életben — jóval a gazdasági-társadalmi problémák robbanás-szerű jelentkezése előtt — hangot kapott a dzsentrivé züllő középnemesség belső válsága. A szépirodalmi alkotások érzékeny műszerként jelezték e réteg bomlásának, deklaszálódásának tüneteit.

Közel harminc éven át újból és újból felmerült a középnemesség, majd a dzsentri társadalmi szerepének, jövőjének minden olyan fontos kérdése, amelyre a nyolcvanas évek második felétől a politikának, a közéletnek, s az irodalomnak is választ kellett adnia valamilyen formában. Ez a harminc éves előtörténet több vonatkozásban a Mikszáth-művek előtörténete is: a problémafelvetéstől a dzsentri értékeléséig, az ábrázolásmód lehetséges variációinak kidolgozásától a közvélemény felkészítéséig segítették a nagy összefoglalás létrejöttét.

Gyulai Pál, Jókai Mór, Arany László, Csiky Gergely, Iványi Ödön, Reviczky Gyula, Gozdsu Elek, Beöthy Zsolt, Tolnai Lajos neve fémjelzi a dzsentri-téma irodalmi előtörténetét — s noha többségük nevét nem ezért őrizte meg az irodalomtörténet és a köztudat —, életművüktől el nem választható a jelzett társadalmi folyamat regisztrálása, a jellemző állásfoglalás kialakítása.

Az előtörténet azonban csak ilyen vonatkozásban tekinthető egységes egésznek: időegységek, művészi kvalitások, az érzékelt problémák jellege szerint is differenciálendő folyamatról kell szólnunk.

Gyulai Pálé és Jókai Móré az „elsőség érdeme”: ők szóltak elsőként a középnemesi életforma belső repedéseiről. Az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című kisregényben Radnóthy Elek életútja, emberi és társadalmi csődje az illúziókba menekülés veszélyeire, az új viszonyokhoz való alkalmazkodás hiányából fakadó tragédia lehetőségeire — a realiztikus magatartás követelményeire figyelmeztette olvasóit az irodalmi Deák-párt célkitűzéseinek szellemében. A lélektani realizmus kis remeke *A gavalérok előfutára* — annak minden csillogása, nosztalgikus derűje nélkül, csak a tragikomikus szituáció iránti logékonyságban rokon módon.

A Jókai-regények romantikus világában időről időre feltűnő középnemesi hősök egyszerre érzékeltetik a heroikus elemekkel átszőtt múlt folytatása iránti igényt, a sokasodó problémákat és a megoldás társadalmi modelljének kísérleteit. Az új földesúr, A régi jó táblabírák, a Fekete gyémántok természetesen

nem dzsentri-regények, s a köszívű emberi fiai is csak lávólról kapcsolódnak e témakörhöz. Szerepük azonban félreismerhetetlen: éltetői a középnemesi mítosznak, jelzői az egyre határozottabban érzékelhető életforma- és magatartás-válságnak, sürgetői a dzsentri jövőjét rendezni hivatott vitézkedéseknek.

Gyulai és Jókai az előzményeket jelentik, ők az 1848-as középnemesség útját ábrázolják. A második generáció, a kiegyezés utáni középnemesség már messze eltávolodik elődeitől. Ennél a nemzedéknél a gazdasági bomlást az emberi értékek devalvációja súlyosbítja. Így látják ezt a korszak írói — bizonyos történelmi illúzióktól nem mentesen. Az újabb problémák 1875 után bontakoztak ki, ezekre már Jókai sem tud feleletet adni, 1886-ban a *Kiskirályokban* utoljára nyúl a dzsentri-kérdéshez, leszámolva minden illúziójával.

Jókai és Gyulai más-más szemszögből ítéli meg hőseiket, de lényegében mindketten ugyanazt akarják: felrázni a nemességet — Gyulai a reális kép, Jókai egy eszményi magatartás megrajzolásával.

A hetvenes évek írói: Asboth János, Arany László, Beöthy Zsolt, az illúziótlan nemzedék képviselői a Gyulai—Jókai hagyományokat fejlesztették tovább. Az illúzióktól, romantikus kötöttségektől mentes írói szemlélet mélyebb kritikára, átfogó társadalombírálatra nyújtó lehetőségét a fokozódó társadalmi válság személyes, mély élménye folytán csak részben használták ki. A történelem egy olyan korszakáról kellett ítéletet mondaniuk, amey saját életükhöz is ezer szállal kapcsolódott.

Az illúzióvesztés azonban a szatírizálás írói magatartásának nagy lehetőségét is kínálta, amellyel legkonzekvensebben Beöthy Zsolt élt *Kálozdy Béla* című regényében. A nemesi pátosz, a heroikus póz valós értékeinek megmérésekor némelykor a mikszáthi ironia színvonalára emelkedik „elszólásaiban”.

„Bencze alezredes úr sietett vissza a táborba, hol tömérdek galibát csinált, senkinek sem akart engedelmeskedni, minduntalan eldobta, de megint csak felvette tisztí kardbojtját. Különben vitéz katona volt, nem egyszer tüntette ki magát és — dicséretére legyen mondva — sebei is voltak.”⁸
Vagy másutt:

„Ki vitte volna más a nagy szót, mint Vincze bácsi, ki a dologtalanság példája gyanánt töltötte ugyan napjait, de egy dolog mindig inyére volt: a korteskedés...” — „Biz az uram, az eklézsia meg szegény, hát ilyenkor aztán szegre kell akasztani a demokratságot. Nincs pénz.”

A szatirikus — ironikus elemek feltűnése a középnemesi dzsentri témájú művekben nemcsak a válság mélyülését, hanem az írói látás tisztulását, felszabadulását is jelenti. A két egymással összefüggő folyamat találkozásának első nagy eseménye Csiky *Proletárok* és a *Buborékok* című színműveinek megszületése.

Elaljasodott embereket ábrázol Csiky, olyanokat, akik a legbensőbb emberi érzésekkel, kapcsolatokkal üzérkednek, számukra nincs szeretet, szerelem, őszinte érzés — csak érdek. A nyolcvanas évek dzsentribírálatának nyitánya, kemény alaphangot megütő keserű ironiája — mely a színművek legjellemzőbb esztétikai minősége — egyre szélesebb körben talál folytatásra. A nyolcvanas évek alkotásainak egyik csoportja a Csiky-drámák moralista hagyományait, másik, egyre gazdagodó része a szélesebb távlatú társadalomkritikai vonulatot építette tovább.

A publicisztikát megmozgató és országos szenvedélyeket kavarázó dzsentri-vita visszhangja az irodalomban is érződött: Tolnai Lajos, Reviczky Gyula, Iványi Ödön, Csozdu Elek és természetesen Mikszáth művészetében karakterisztikus jelentőségűvé nőtt a dzsentri-kérdés.

Tolnai Lajos sötét írói világában a különösen gonosz, torz figurává vált hajdani középnemesek (*Nemes vér, A szentistváni Kéry-család, az Eladó birtokok*) ábrázolását meghatározza az a személyes elfogultság, amellyel az író szereplőjéhez közelít, s amely helyenként az ábrázolás hitelét is veszélyezteti.

Tolnai a dzsentriről alkotott ítéletét a moralitás síkján fogalmazza meg, kritikája sokszor csak erkölcsi ellentéteket lát. Sötét tónusú társadalmi tablói a legerősebb és legkérelmezhetlenebb a kritika, de nem a leghatékonyabb, a kuszált viszonyoknak talán a legkevésbé lát a mélyére. Dzsentri-figurái ezért válnak sokszor sematikusá, s a kijelölt életutak az író vágyálmaivá. Bírált hőseivel szemben sokszor elveszti írói objektivitását, maga lép a színre, vádol, osztoroz — nemegyszer a művészi kifejező erő rovására.

Sajátos eleme a dzsentriábrázolás folyamatának Reviczky nevezetes kisregénye, az *Apai örökség*. Fejérházy Béla és fia, Tibor alakjában Reviczky két ponton haladta meg az eddigi teljesítményeket, s készítette elő a magasabb szintű folytatást. Fejérházy Béla életmódjában, felvillantott alakjában a dzsentri életforma legtömörebb, legplasztikusabb összefoglalását, tárgyilagosságában is súlyos társadalmi ítéletet hordozó képét rajzolta meg az író. Másrészt a kisregény egész légköre, Tibor személyiségrajza a társadalmi folyamat belső vetületeit, főként az enerválódást érzékelteti helyenként Mikszáthon is túlmutatató szinten.

A regény mégsem tekinthető a kritikai realizmus tiszta, klasszikus megjelenésének, elsősorban Reviczky filozófiai koncepciója bontja meg a felrajzolt társadalmi kép belső egységét.

Reviczkyt semmiféle pozitív érzelmi kapcsolat nem köti hőseihez, ez teszi lehetővé az elmarasztaló kritika teljes kibontakozását.

„Kis- és nagyvárosi Fejérházy Béla előkelő és vagyonos családból származott, és ehhez képest nevelték is. Keveset tanult, de annál többet lovagolt, vadászott, táncolt, udvarolt, kocsikázott. Hivatalt nem viselt, közügyekkel nem foglalkozott. Megfordult mindenütt, ahol költeni és feltűnni lehetett, és észre sem vette, hogy birtokai már mind túl vannak terhelve, még az az ötszáz hold is, amelyet boldogult neje végrendeletileg Tibornak hagyományozott. Odáig jutott, hogy már a hitelből is kezdett kifogyni, azért csak folytatta régi, nagy-zoló életét...”⁹

Itt már nyoma sincs semmiféle vonzó gesztusnak, semmiféle külső fénynek. A becstelen és dicstelen élet után a figura pusztulása sem kelt szánalmat, sajnálatot.

A dzsentri-kérdés szélesebb társadalmi összefüggéseit Mikszáth előtti, Csikyvel egyidejűleg, Iványi Ödön rajzolja meg leghitelesebben, legátfogóbb módon, egyúttal a lélektani realizmus már meglevő eredményeit is hasznosítva.

A *püspök atyafisága* című regényében egyetlen körtünet, a nepotizmus diagnózisára vállalkozik az író — ebben az egy elemben is képes azonban jellemző erkölcsi felfogások, magatartásformák érzékeltetésére.

A püspök halálakor „... Az a halk mozgolódás, mely a végrendelet szónál támadt a szalonban, most erősebben újult meg. Mindenki fészkelődött. Mintha kellemes viszketegséget, csiklandozást éretek volna. Igen... viszketelt a sok

Bacsó-tenyér, csiklandozta az a gondolat, hogy tehát mégis markolni fog valamit...¹⁰ És a püspök halála, a kedvezőtlen végrendelet után a fejekben megszületik az új gondolat: a jövő támaszát a befolyásos rokonban látták.

„Minden Bacsó megállapította már magában, hogy mit fog kérni az államtitkártól. Ki képviselőiséget, ki hivatalt, ki kincstári bérletet, ki mást... Mert aki legelőbb tartja a tarisznyáját, annak jut a legtöbb a koldusok és az ingyenélők principiuma ez.”¹¹

Iványi keserűen szatirikus megjegyzései ellenére az írói állásfoglalás következetes érvényesítése elmarad. Hősei nem állják ki az erkölcs próbáit, az az írói felmentés azonban indokolatlan illúzióktól táplálva nem marad el. A kritikai realista valóságábrázolás megkövetelte írói magatartás megtörik a közéleti helytállás, a megtisztulás reményében — a végső leszámolás elmarad.

Az ötvenes évek közepétől a nyolcvanas évek második feléig tartó időszakban születő művekben tehát egyre élesebben vetődik fel a dzsentrí-probléma, egyre keményebb a bírálat hangja — de éppen irodalmi életünk általános fejlődési sajátosságaiból adódóan, a kritikai realizmusra jellemző következetes és átfogó társadalombírálatot művészi módon kifejező mű nem születik meg. A realista és romantikus elemek együttélése jellemzi a legjelentősebb műveket is, fel-feltűnnek a szatirikus ábrázolás elemei a dzsentrítől való távolodás féreérthetetlen jeleként. Alapvető marad azonban az illúzió a közéletben szereplő hajdani középnemesség iránt, a mentő szándék, amely nemcsak az írói ábrázolás kiteljesedését, hanem a stiluselemek fejlődését is megbéklyózza. Ennek ellenére a harminc évet átfogó szakasz legértékesebb alkotásainak jelentősége saját körükön túlmutat, előkészítője Mikszáth kritikai realizmusának, megalapozója az átfogó társadalombírálatnak, segítője a dzsentrivel kapcsolatos illúziók leszámolásának.

III. A KRITIKAI REALIZMUS ÚTJÁN HUMOR, IRÓNIA, SZATÍRA

Az író világnézetének, művészi kifejezőerejének fejlődése objektív és szubjektív tényezők által egyaránt befolyásolt folyamat. A társadalmi tendenciák ereje, a társadalom szerkezetét meghatározó történelemformáló erők közvetve éppúgy kihatnak erre a folyamatra, mint a művész egyénisége, osztályhelyzete, emlékei, általában társadalmi osztályhelyzete.

Amikor Mikszáth monográfusai a 80-as és 90-es évek művei között meglehetősen éles határvonalat húznak, a társadalomkritikai pozíciót veszik alapul.

A 80-as évek Mikszáthja — részben a dzsentrí-vita, részben a kialakult irodalmi hagyományok hatása alatt — elsősorban a humor, az irónia, s kisebb részben a szatíra megjelenítő eszközeivel él; műveiben még csak készül a széles távlatú, szintézist teremtő kritikára. Írásai legnagyobb részében a melegfényű humor, a kedvesen anekdotázó, fehérasztalnál elmondott csattanós történetek ötletszíkrai, a megbocsátó mosoly uralkodnak. Jókait nyomdokain jár, ha sok tekintetben el is szakadt már mesterétől. Az önállósulás első jele: közép-nemesi alakjait nem a történelmi szereplés romantikus pózaiban, hanem közeli-ről, az anekdoták meghitt melegében mutatja be. Emberibbé válnak ezek a figurák, veszítenek heroikus nagyságukból, s a gyengéik is jobban előtűnnek, na ezt az anekdotaforma még némileg bagatellizálja is. De nem maradt hatásta-

lan az írói szemlélet alakulására Toinai, Iványi, Csiky munkássága sem. Az átmenetiség jellegzetes példája *A pénzügyminiszter reggelije* (1883) című karcolat, Mikszáth közismerten egyik legkeményebb írása a nyolcvanas évek terméseiből.

A kisebb írások — karcolatok, portrék — elsősorban a helyzetadta tömörítéssel, a stílus eszközközpontú koncentrálásával, alkalmazásával, a részletek finom megjelölésével fejezik ki viszonyát az ábrázolt valóságszelethez.

E karcolatában éppen a polarizáló-tömörítő technikával éri el a szatirikus hatást.

„A büfében csak két asztal van megterítve fehér abrosszal. A többi területen. Az a demokratáknak való. E célra paprikásszalonna is van az üveg-edényben.”¹²

A finom ironia már a vázlat első mondataiban megteremtí a írás egész alaphangulatát, a tárgyak jelképpé, fontos motívummá válnak.

A tömör, mégis részletező — meglevenítő leírás ott válik igazán az írói hangulat, a mondanivaló maradéktalan hordozójává, amikor a pólusok összefogására, szembeállítására leginkább adódik lehetőség.

„A mamelukok ajkán megjelenik a nyájas, hódoló mosoly, a szélsők arcáról elfut az elégedetlenség, minden derült, a napsugár besüt az ablakon, a büfébeli Hébe kék szemei igéző fényben tündökölnék, a vajak olvadoznak, s heringek, sajtok pikáns illatot terjesztenek, minden, de minden olyan ünnepélyes — mert a pénzügyminiszter reggelizik.”¹³

A helyzet groteszktségét Mikszáth teljesen kiaknázza. A parlamenti élet, a kormánypárti és ellenzéki képviselők egységes egésszé állnak össze e szatira szorításában; a teljes kiábrándultság, illúziótlanság csap ki a vázlat befejező mondataiból.

Ugyancsak 1883-ból való *A nagy Regdon Mihály* c. portréja, még a kiegyezés előtti évekre utaló, de mélységesen korszerű tartalmat kifejező írása. A „megpróbáltatásokat”, „szenvetést” kamafoztató Regdon Mihály tipikus, jellegzetes alakja a XIX. sz. végi magyar közéletnek. Mikszáth ítélete súlyos: a furfangos Regdon manőverein még csak mosolyog, de jellemtelenségét lenézi, törpének látja emberként és politikusként egyaránt.

A rövid mondatos szatírák (Mikszáth kimondottan szatirikus írásaiban a poén kedvéért előszeretettel használja a rövid mondatokat, látszólagos szenvtelenséggel robbantva ötlet-petárdáit) fokozatosan válnak kesernyés hangulatukban a kiábrándult író lelkiállapotának, társadalmi ítéletének adekvát kifejezőjévé. Ezért jellemzi kesernyés humor a *Tisztelt ház* nem egy portréját a finom csipkelődés helyett, ezért tör fel minduntalan az elégedetlenség panaszos, keserű hangja.

De Mikszáth elutasítása — stílusában is kimutatható módon — még csak a politikai svihákság, a közéleti jellemtelenség, cinizmus irányába kemény és határozott. A magánéletben még csak mulat a kisebb-nagyobb csalásokon, a „szelemes” svihákságon.

A *dzscentri-fészek* (1885) c. humoros novellája az „életrevaló” szélhámost mosolyogva idéző Mikszáthot mutatja. A Boro-th-família házassulandó, jó partit kereső fiatalemberei az író ítélete szerint nem veszedelmes csalók, hanem a „kényszer szülte”, ötletes bűvészek, akik fényt és csillogást teremtenek a jó hozomány megszerzése érdekében.

Mácsik, a nagyerejű c. regénye (1882—1883) műfaji és eszmei problémáit tekintve ellentmondásokban gazdag. Az epikus szerkezet felbomlása, a regény formai elemeinek laza kapcsolata éppen a szemlélet tisztázatlanságából adódott.

„Az egész művet Mikszáth hatalmas birkózása jellemzi saját illúziójával a Mácsik képviselte osztály történelmi hivatását illetőleg. Ott emelkedik a regény a legmagasabbra, ahol kíméletlenül, de elkerülhetetlenül előregedő Mácsik alakjában. Amikor a mű végén a szabadságharc-jelenetben még egyszer ifjú vért buzogtat hősenek ereiben, ...akkor becsületesen bevallani kényszerül, hogy ... nem volt képes illúziójának kíméletlenül megadni a végső döfést.”¹⁴

Ez a regényértékelés hitelesebb, elfogadhatóbb, mint Kriály István monográfiájának idevágó részei, túlzott az a megállapítása, hogy: „A tragédia komédiává vált, kihunyt a romantika lénye. Csak a szatíra, csak a gúny illet már ennek az időből kiszakadt, bomló világnak rajzához. S erre a hangra talált rá a nyolevanes években Mikszáth.”¹⁵

Mikszáth még úgy gondolja, valamiképpen regenerálni lehel a reformkorban és szabadságharcban oly dicsőséggel szerepelt osztályt. Példának állítja kora elé Mácsikot, azonban a példaadás hőse nem igazi hős. Becsületes álmodó, aki végül az író szerint is szánalmassá vált. Mikszáth ellentmondásos érzesei hőse iránt az alakulása folyamatának jelzése, ebből lép ki előbb tárgyalt szatíráiban félig-meddig, hogy végül a regényekben tegye meg a végső kritikai leszámolás felé a döntő lépést.

Mikszáth a Nemzetes uraimékkal félig romantikus, félig szatirikus formában inkább csak megpendítette a dzsentrí problémáját, amely nála a 90-es években az úri Magyarország kritikájával, a dualista, millenniumot ünneplő világ szatirikus körképévé tágu. Mikszáth társadalomkritikája igazában a 90-es években erősödik meg, ekkor válik a romantika fokozatos alárendelésével a korszerű realizmus egyik nagy alakjává, s társadalomszemlélete folytán a hivatalos Magyarország finomtollú, lényegét tekintve azonban kemény ítéletű bírálójává.

A fejlődésvonalba csupán részben beletartozó alkotására, a *Galamb a katlakában* (1891) kell elsőnek figyelmünket fordítani, mely némileg előzmények nélkül, váratlanul robbant ki az íróból. A műben alkalmazott írói eljárás — azonos cselekményelem transzponálása a múltba és összevetése a jellel — elsősorban saját művészi problémáinak tisztázására alkalmas. A romantika és a realizmus viszonyát igyekszik elemezni, azonban e kettősségen belül a realista valóságlátáson alapuló cselekmény feldolgozás már túlnő az esztétikai kereteken. Ez a regény még a moralista Mikszáth problémáira világít rá. Nem széles társadalmi összefüggésekben szereplő, az országos vezetésre alkalmatlanná váló nemesi figura a regény központi alakja, mint későbbi regényeiben, hanem a magánember, aki nemcsak a középkor erkölcsi nemesi ideáljától távolodik el, hanem az általános emberi normák szerint is züllötté, erkölcsatlenné válik. Ez a morális szempontból kialakított kép — Mikszáth írói látásmódjának megfelelően — aktuális, szatirikus, politikai megjegyzésekkel teltett.

„Az akarnok akar, mindig akar, mindent akar. Akar valamit, ha alszik (mert félszeme nyitva van) akar valamit, ha nem alszik (mert egyik szemét akkor is behúnyva tartja) akar, ha azt mondja, hogy akar és akar, ha azt mondja, hogy nem akar... De ha mindenütt megterem is az akarnok, azért neki is megvan a kedvenc elementuma; a parlament. Az akarnok, akkor fejlődik

ki a gubóságból, ha képviselő lesz. Képviselő és akarnok! Milyen sokat ígérő állapot. Előbb azért volt tán akarnok, mert még nem volt képviselő, s most már azért akarnok, mert képviselő. Az akarnokság olyan, mint a gyűrű, se nem kezdődik, se nem végződik.”¹⁶

Az ellentétekre épülő, keserű, gúnyos finton, amellyel Mikszáth bemutatja ifjú hőseit, a 90-es évek közállapotának, parlamenti életének szól.

„Ah milyen kor ez! Az ifjú nem arról álmodik, hogy holdvilágos estén csobogó tó partján együtt sétál a szőkefürtös leánykával, a harmatos pázsiton, ahol ábrándosan világít keresztül a suttogó falombokon... Az ifjú arról álmodik, hogy Öxelenciája karonfogja, dobogásba hozza szívét — erről vagy arról szeretnék veled beszélgetni. A szögletekből, a terem minden zugából irigyen néz rá száz mameluk szeme. Ah be szép fényük van ezeknek.”¹⁷

A keserű ironia, a fojtott elégedetlenség csak kemény, Mikszáthnál szokatlan élességű mondatokban nyilvánul meg a nyilatkozatokról szóló eszmefuttatásában. Nincs itt meg a különben jellegzetes mikszáthi kedélyes, megbocsátó fölény, mosolygásban feloldódó társadalombírálat. Nem oldódott fel, mert az író maga is átmenetileg megrendültnek érezte világát, s e világban helyét. A váság, s az írói látásmód tisztulásának jele ez a mű: Mikszáth már kevésnek, hazugnak és korszerűtlennek érzi a romantika eszményesítő módszerét, az ezzel az eljárással kialakított, idealizált világot, de a jelen sivársága, vigasztalansága is riasztotta és elkéséltette. A második elbeszélésből áradó ürességérzés, az eszmétlenség érzéséből fakadó keserűség váltja ki Mikszáthból a szokatlan, intenzitásban leginkább Tolnaira jellemző kemény vád sorozatot.

„Mert hiszen a nyilatkozatok földje ez. Az egész társadalom csodálatosan össze van kuszálva, nyilatkozatokkal. Itt mindent nyilatkozatokkal gyógyítanak. Nyilatkozatok bizonyítják, hogy valamely asszony erényes, hogy valamely férfi jellem. Nyilatkozatokkal reparáltatik a törvény is. Ha a kormány valami hibát tesz, nyilatkozik. Még maga a király is nyilatkozik, ha rossz hangulatból jót akar csinálni. Nyilatkozik itt mindenki. A nyilatkozatok az ország aprópénze. Ezzel fizetnek, ezzel élnek.”¹⁸

Mikszáth keserű csalódottsága elszakítja a különben sok finom szállal megszőtt, dzsentrihez fűződő kapcsolatait. Ez a kisregény vagy „beszélyke” a realizmus irányába fejlődő író mutatja, aki jól ismerte témái eredeti világát, azok társadalmi talaját.

Korláthy — a regény főhőse — csak kiemelt, de nem kirívó hőse ennek a világnak. Környezete szintúgy gyenge jellemű, emberileg morálisan végsőkig züllött, eszményeket vesztett, közömbös. Grabinczy főispán vagy akár Altorjay sem különbözik Korláthytól, a legalapvetőbb emberi érzelmektől is eltávolodó, embertelenül törtető képviselő visszatérését, becsületbírói működését mindannyian elfogadhatónak és természetesnek tartják. Ezt a dzsentri figurát Mikszáth éppen a romantizálás ellenpólusaként igen erős kontúrokkal és sötét színekkel rajzolta meg, részben e tagadás által meghatározottan, részben a kiábrándultság hangulatában.

A következő évek politikai és gazdasági eseményei, a millennium kori Magyarország viszonyai még nyilvánvalóbbá tették az uralkodó osztályok, elsősorban a „történelmi középosztály” erkölcsi arcát.

Az írói fejlődés sajátos állomása *A gavalérok* (1897). A személyiség, a közvetlenség varázsával átítatott kisregény. A finom részletekből összeálló kép Mikszáth egyik legjelentősebb, bár ellentmondásoktól nem mentes írása.

„A dzscentri világából, amelynek annyi mozzanatát dolgozta ki a meghatottságig érzelmes humorral író, került ki tárgya A gavalléroknak is, mely legkerekébb művei közül való. Mintha egy szimmetrikusan kigyúló, azután úgy is kialvó tűzijáték volna az egész. Legrövidebben a sárosi svihákság szatírájának nevezhetnők, de tüstént hozzátéve, hogy a szatíra itt egyáltalán nem jut kifejezésre az előadás hangjában, mert ez a vidám, az alakjait szerető, érdeklődéssel méregető humoré, s nem a maró gúnyé. A szatírárt maga a cselekvésben, az eseményeknek hőseire nézve, kérlelhetetlenül parodisztikus hatású összeállításban találjuk meg.”¹⁹ — elemzi a regény alapvető problémáját, az író és hős viszonyát Várdai Béla.

Bonyolult ez a viszony, társadalmi és esztétikai problémákat egyaránt érintő vizsgálat, sok tekintetben feleletet adhat Mikszáth írói egyéniségére, világnézetére, alkotói módszerére. Az író tudatos társadalomlátása fokozatosan alakul az utolsó nagy regény, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* kritikájáig. E regényében azonban kötötték Mikszáthot a személyes szálak, de ezen túlmenően nyilván nehezen szabadult meg társadalmi illúzióitól, amelyek végeredményben kevés kivételtől eltekintve általánosak voltak.

Mikszáth általában érzékeli a középnyemes morális züllését, amely néhol — mint a *Galamb a kalitkában* című írásában — keserű kritika és elutasítás kimondására készteti. A külső formák csillogása, a vonzó gesztusok azonban igen sokáig általában a felszín vonzzák. A szép élet, a vonzó formák, a csillogó külsőségek pusztulását sajnálja a dzscentri pusztulásában.

Ezért érzékeli némileg tragikus színezetben ezt a folyamatot. Nem vonzó számára a külső forma nélkül az új világ, sivárnak érzi a dzscentri megszépítő gesztusai nélkül a kapitalizálódó, könyörtelen törvényű világot. Ezért vonzó számára a Sáros megyeiek öncsalása még akkor is, ha tudja, hogy ez öncsalás. Hősei tisztában vannak a való tényekkel, de játszanak, igyekeznek elfelejteni a mindennapok szürkeségét. Don Quijote-izmus ez — vallja maga Mikszáth is. A hajnali, a mámborból való kijózanodás ezért kettősen kiábrándító és keserű.

Mikszáth számára ez az öncsalás, a gesztusok ilyen öncélú mutogatása neveltséges. Nem szatíra ez, nem gúny, mint kritikusai általában látják, hiszen nem olyan súlyos és ártalmas ez a csalás, mint a dzscentri csalásai általában. Nem másokat, hanem önmagukat igyekeznek becsapni, — s ez az író szerint kevésbé veszélyes a társadalomra, mint Kutághy sviháksága. Mikszáth a Don Quijote-i magatartás, az álmok világába való zárkózás komikus és groteszk voltát érzékeli. Korszerűtlenné vált ez a nemesi figura, nincs helyük a zergéknek, griffeknek, sasoknak, mikor a méh a korszerű címer-állat. Ezek után érthető meg a regény legnehezebb esztétikai jellegű problémája: a humor. Bírálata és elutasítása az öncsalást, a hiábavaló erőfeszítéseket érinti, a sárosi dzscentri magatartását károsnak érzi. Elutasításába azonban a megértés melléke is vegyül.

Király István némileg túlértékeli a regényt, társadalmi élességét, amikor így ír:

„A befejezés komor színei felől nézve a történet több volt, mintsem kedélyes csipkelődés, a dzscentri úrhatnamságán, a sárosi nagyozoláson. De több volt az úri nemesi illúziók hazugságának leleplezésénél is. Mikszáth itt a lényegig hatolt, a szerte röpködő illúziók kiváltó okát tárta fel. A dzscentri közhivatalnokok mulatságos ábrándkergetése az úri világ pusztulására vallott, abban győ-

kerezett. Ezzel a világgal szemben ellenségessé vált a valóság, az emberek itt már nem tudtak szembeszállni a tényekkel. Igazi életüket rossz álmoknak tekintették csupán, hazugságokba kénytelenek menekülni előle — hirdette a kisregény művészi igazsága.”²⁰

Király a maga dzsentriről alkotott véleményét is beolvasztotta a regénybe, innen a valóságot már erősebb társadalmi, politikai tendenciák érzékelése. Objektíve igazak Király állításai, azonban Mikszáth nyilván nem közelítette meg ennyire a probléma lényegét, ellentmondásos egyéni helyzet, a társadalmi tudat, általános ítélete, de írói fejlődése adott stádiuma folytán sem.

„Mert mi sárosiak, nem érünk rá a szegénységünkre gondolni, aheiyett örökké abból tartunk főpróbákat, hogyan csinálnánk, ha gazdagok lennénk. És ha sikerül az előadás, örülünk neki, tapsolunk magunknak, s ha látjuk, hogy valóságnak tartja az idegen, tudjuk abból, hogy hiba nélkül játszottunk.”²¹

Mikszáth a dzsentri társadalmi — emberi programjának kritikáját fogalmazza meg a regényben, szubjektív szándéka szerint a dzsentri illúziók, az áltató hazugságok bonyolult rendszerének kritikáját írja meg.

A Király István által kidolgozott koncepció túlzásait bizonyítja az író *Két választás Magyarországon* című műve, amely a humor és satíra közötti különbségck szemléletes érzékeltetésére is alkalmas. Ha Mikszáth a magánéletönáltató, álmokba menekülő, tragikomikus dzsentri figuráit némi fájjalmas rezignációval színezett humor fényében mutatja be előbbi regényében, akkor a *Két választás Magyarországon* c. regényében a „kemény” satíra a domináló. Nemcsak a két regény megírása között eltelt idő, a dzsentri mind erőteljesebb megkopása, az írói világnézet érése magyarázza a szembetűnő különbségeket, hanem az ábrázolt valóságszeletek, a szereplők cselekvési színteréből adódó különbségek is. Mikszáth már kívülről látja a dzsentrit, a hozzá fűződő szálak csak arra elégségesek, hogy némi fényt és meleget vigyenek az ábrázolás, a kialakított kép egészébe. S ez a meleg fény éppen annyira Mikszáth egyéniségéből, mint a dzsentri külső csillogásától adódik.

Két fantasztikus, alapjában véve mégis jellegzetes választás történelét meséli el Mikszáth. Meséli, elvezi a történet bonyolítását, azonban a választási csalások, a korrupció leleplezésével, s általában az egész politikai életre jellemző svindlerség, nepotizmus kesernyész, satirikus bemutatásával az áltató, mély társadalombírálat, a realista valóságábrázolás felé tör utat. Mikszáth valóságlátása a finoman megrajzolt, jól megfigyelt részletek, s a jól meglátott vonalak együttesében a realizmus erősödését mutatja.

Mikszáth realizmusa már a csúcspont felé tör, egyre inkább fogynak a dzsentrihez fűződő szálak, s a közelet színpadán bemutatott figurák már nem kedélyes svindlerck, szellemes, vonzó és mosolyogni váio kis csalók, hanem politikai szélhámosok, akik a politikai jelszavakból, a választásból, de a nemzeti múlt hagyományaiból is frázisokat csinálnak, gúnyt űznek.

Katángly Menyhért már nem a szimpatikus dzsentri figurák korába tartozik. Életét ezer kisebb és nagyobb csalással fényesíti, tartja az „ypsilon” ragyogását. Alakja már fogalom, a talajt vesztett, szélhámosságokkal magát állandóan felszínen tartó, ravasz és erőszakos dzsentri típusa, akiről a hajdani szeretetreméltó, kedves vonások is teljesen eltűntek. A központi „hős” ilyen társadalmi típusú való nagyítását maga az író sugallja a *Ne hagyj magad, ypsilon* című fejezetben elmondottakkal.

„A tekintetes szülők hályogtalan szemmel nézván az idők múlását, nagy határozatot szűrnék le. Ha a zsidó úgy, mi is úgy. Csak a kúriánk gyepesedett be, de az eszünk nem. Mi is megeléjük a pénzöntő pályákat és elejiből vágunk a gyermekeinkkel.”²²

Így lettek a dzs centri fiúk először mérnökök, majd ügyvédek, végül orvosok. A család sorsa már egy nemzedék, egy társadalmi típus útját jelenti, melyre Mikszáth is utal:

„Lefutotta azt a karriert, amit a dzs centri ember rendszeren, az összes fokozásokkal. Először bízott önmagában, azután a földben, hogy hátha az hozna valami veszekedett nagy termést, azután a zsidóban, aki kölcsönt ad, s csak miután a zsidó is megemberelte, fordult vallásos hitével az Istenhez. Az Istentől remélt mindent. Hiszen azt mondja a szentírás, hogy ott jelenik Ő meg, ahol legnagyobb a veszedelem. Az Isten megjelenését várta Katángthy János Úr de ahelyett megjelent a bírósági végrehajtó. Rendszeren így szokott lenni.”²³

A politikai életről rajzolt satirikus képek egyik legerősebbike *A körtvélyesi csíny*, A második választás története.

Mikszáth nem fejleszthette azonban az író által kitervelt felsüléssel a szatírárt megsemmisítővé, mert Katángthy sikerével akart figyelmeztetni a politikai szélhámos veszélyességére, ártalmasságára.

Ha Katángthy és a választások történetének leírására fordítaná Mikszáth a fő figyelmet, akkor is nagy hatású pamfletként hatna a kisregény. Azonban a kiegészítő képet két vonatkozásban is teljessé teszi: a társadalmi háttérrel, ezáltal a szatírárt elmélyíti, az elutasítást, az írói állásfoglalást világosítja. A nagyhatalmú miniszterelnök, a protekcióra várakozó képviselő általában a politikai élet kulisszái mögé vetett pillantása „felfelé” teszi teljesebbé a képet. Mikszáth itt csak vázlatokkal dolgozik, csupán jelzi az alakokat, mégis e vázlatosságban igen nagy szuggesztivitás rejlik. Ugyanolyan szélhámosság a „magasabb politika”, mint Katángthy körtvélyesi csínje, csak nagystílus, színvonalasabb és néha nyilvánvalóbb.

Az arisztokráciát báró Blondy személyében éppen úgy nevetségessé tette, mint a kisváros helyi hatalmasságainak karrierizmusát, szolgálai engedelmességét, komédiázását, vagy a polgárság korlátozottságát, akik olcsó játékszerei a hivatalos politikai erők játékainak.

A sivár, nevetségesen kisszerű kisvárosi élet kritikája szorosan hozzátartozik a politikai manőverek kritikájához, mindkettő elképzelhetetlen a másik nélkül.

Különösen éles a felszín és a valóság közötti szakadék Röskey Pál esetében. Mikszáth nemcsak egész regénybeli tevékenységével mutatja emberi és politikai züllöttségét, hanem megjegyzések, elszólások egész sorával. Kitűnően jellemzi pl. a polgármester egyik dühös kifakadását.

„Hát persze, szegény magyar nemesség! Élünk csak kell, Istenem! Ahogy lehet, természetesen, ahogy lehet. Ezer évig voltunk becsületesek, mert lehetett. Mit mondtam? Szamarak voltunk! Marhák voltunk! Ki kellett volna vesszőzni bennünket. Vértünket ontottuk a parasztiért. Ha meggondolom azt a sok vért.”²⁴

A becsstelenség ilyen nyílt bevallása ritka, a történelmi érdek ily gyakori emlegetése általános. Élődsi ez a réteg — ez az írói felismerés adja meg szatírája alapját, kritikájának erejét.

Mikszáth művészi módon, indirekt eszközökkel, de nem kevésbé határozott formában számol le a dzsentrivel, mint pályatársai, pl. Tolnai.

A világnézeti szempontok, az ítéletek tisztulása, a bírálat mélyülése jelenti az írói fejlődés egyik oldalát. A kemény és éles szatíra, melyet Mikszáth ebben a két összefűzött kisregényben megvalósított, bizonyos művészi-technikai elemek érvényesítése következtében, részben redukálódott, részben átformálódott.

Az anekdotizmus, mint elbeszélő technika, az események apró mozaikokra tördelése, s e mozaikok egy vagy több cselekményszálon való összefűzése általában a jellemzés egészének rovására megy. Nemcsak a folyamatos, egyirányú cselekmény válik ezáltal széttöredezetté, hanem a jellemzés klasszikus formája is felbomlik. Az egyes anekdotaelemekből összeálló kép csupán az alakok impresszióját adja, semmint kemény kontúrú jelemek fejlődésvonalát. Ez az írástechnika, amelynek erősebb-gyengébb nyomai minden Mikszáth-műben megtalálhatók, a kész, statikus jellemek szerepeltetését követelik meg. A Mikszáth-figurák nem alakulnak, csupán egyéniségük újabb és újabb elemei kerülnek elő egy-egy anekdota kapcsán. Mintha egy homályban álló szobor újabb és újabb részleteit világítaná meg az író, s a regény végén megjelenik az olvasó előtt a kész szobor, minden részletében megvilágítva. Ennek esztétikai következménye a cselekményes regénykompozíció erőteljes érvényesítése. Az újabb jellemvonások kibontásához újabb cselekményfordulatok kellenek, de a változatosság, a feszültségbenartás érdekében a cselekményszál egyenes vezetése helyett a kihagyásos vezetési technikát előnyösebb alkalmazni. A közbeeső motívumok, események így nem csupán motiváló-jellemző funkciójuk, hanem késleltető szerepük is van.

Ezáltal a realista Mikszáth műveiben a romantika nemcsak szemléleti, világnézeti területeken jellemző, hanem a regények szerkezeti felépítésében is szerepet játszik. A jelemek ilyenfajta romantikus megformálása megköveteli a változatos helyzeteket, amelyek színezik a regény világát, de nem egy esetben a különös elnyomja a jellemalakítás folyamatát.

Az anekdotikus regényszerkesztés másik érdekes következménye a szíporázó, csupa ötlet előadásmód. Az egész regényben tűzijátékszerűen felvillanott ötletek, apró megfigyelések, vázlatvonal és villanás gyakran még egy vagy néha több regény lehetőségét hordja magában. Mikszáth nem meríti ki a témát, inkább csak érzékelteti, mennyi mindent lehetne ebből az egy alapötletből kiindulva kibontani. Jellgezetes példája ennek a *Beszterce ostroma*, amelyben még két regény lehetősége él, vagy az *Új Zrínyiász is*, — hasonló felépítésű lévén — idesorolandó.

Ezért tűnik első látásra kritikai álláspontja kevésbé határozottnak, mint nem egy kortársáé. Valójában kritikája nem kevésbé elmarasztaló és kemény, csupán a színek helyett inkább tónusokkal dolgozó író, aki közvetett módon érvényesíti bírálatát.

A szatíra és humor mint domináns esztétikai kategória jellemzi műveit aszerint váltakozva, hogy a dzsentri milyen jellemvonásait veszik célba. S ennek megfelelően az irónia, a rejtett vagy nyílt gúny stíluseszközeivel író Mikszáth hol közelebb, hol távolabb kerül alakjaihoz. Mikszáth ismeri hőseit, jobban, mint kortársai közül bárki más.

Nem gyűlöli, hanem kineveti, vagy megveti őket. Ez a társadalombírálat szempontjából kevésbé, a mű esztétikai és stíláriis sajátosságai szempontjából

annál lényegesebb különbség. A gyűlölet, a teljes értelmi és érzelmi távolság a finomabb disztinkcióra alkalmatlan alap; esztétikailag annyira befolyásolja a mű légkörét, hogy a szubjektivitás sokkal inkább az író személyére, semmint az ábrázolt társadalmi jelenségre irányítja a figyelmet.

Külön kell szólni a Mikszáthnál ritkán alkalmazott esztétikai elem, a komikum erőteljes szerepéről. A komikum itt éppúgy érinti dzsentri hőseit, mint polgárfiguráit. Katánghy felsülése a házassággal, mely a vagyonszerzésnek e rétegben különösen kedvelt eszköze, a komikum forrása, s a kölcsönös felsülés nevetségessé teszi „hőseinket”, s leleplezi őket.

Mikszáth utolsó nagy regénye, *A Noszty fiú esze* Tóth Marival, egyesíti a korábbi művek jellegzetességeit. A dzsentri, a megyei élet társadalmi és politikai életének vezető rétege kerül a kritika középpontjába, magán- és közélet egybefonódását, az élet különböző apróbb-nagyobb elemeit vizsgálja Mikszáth — ha nem is páratlan és előzmény nélküli élességgel.

„A mű, mely Mikszáth utolsó nagy műve, a mélyben keserűséget, kiábrándulást hordoz. a humor hovatovább szatírává savanyodik, az elnéző közömbösség kritikává komolyodik. A századforduló kormányzati, közigazgatási erkölce, a nepotizmus és protekció, a munkálan, élvhajhászó dzsentri életforma ilyen bemutatása már több, mint mulattatás, ha nem is hitvallás, mindenesetre a megcsömörlés és a csődbejutás érzése. Bármilyen különösen hangzik is, nincs messze Ady és Szabó Dezső útjától.”²⁵ — írja Martinkó András ismeretében, mértéktartóan elemezve az író érzelmi viszonyát az ábrázolt külső és belső valósághoz.

A *Noszty*-regény helyét a Mikszáth-kritika fejlődésében érdekesen jelöli meg Kovács Kálmán:

„A keletkezés éveinek politikai eseményei komorílják el a *Noszty fiú* társadalomrajzát, nincs szó tehát Mikszáth társadalomszemléletének gyökeres változásáról, illúziói azonban már nem gátolják, hogy legsúlyosabb írói ítéletévé formálja a regény társadalmi körképét.”²⁶

Kovács Kálmán arra hívja fel a figyelmet, hogy a konkrét politikai események komorítják el a mikszáthi ábrázolást, annak egész légkörét. Ezen túlmenően azonban az író egymást követő regényeiben fokozatosan keményedő kritikával távolodik a középnemesei politikától. A meglevő illúziók is kísérik ezt a fejlődést, érdekes ellentmondást teremtve világnézeti fejlődésében. Ezek az ellentmondó, illuzórikus megjegyzések azonban nem a regényekben, hanem a kisebb írásokban jelentkeznek, mintha a pillanatnyi hangulatok szülte írásokban a múlt emlékei, a belefelejtkezés elfátyoloznák a már korábbi felismeréseket. Az *Emlékezések* sokat idézett sorai Szinyei Merse Pálról, illetve más kisebb írásainak egy-egy megjegyzése azt mutatják, hogy az írói valóságlátás igazságáért vívott állandó belső küzdelem a nagyobb távlatú epikus alkotásokban tisztul le világos és határozott állásfoglalássá.

A dzsentri küzdelme ez a regény, s a dzsentri bukása is. Szinte a nagy összeszküvés minden résztvevőjére áll a sajátos humorú jellemzés.

„Vegyelemeire bontva van benne egy kevés a felvidéki gavallérból, szeret sokat mutatni, ha nem kerül nagyon sokba, egy kevés az oligarchiából, jól esik egy kis erőszakot gyakorolni másokon, ha nem jár nagy veszedelemmel és végre némi kapzsi üzleti vér is beleszorult, mely arra ösztökéli, hogy minden egyes tényből kihúzza a maga kis polgári hasznát.”²⁷

A dzsentri jellemzése, „vegyelemzése” sűríti mindazokat a vonásokat, amelyeket a regény részletesebben elemez, s amelyek túl a társadalmi tendenciák: direkt érvényesítésén, művészi formában jelennek meg. A közvetlen társadalmi mondanivaló Mikszáthnál szokatlan módon csak kevésbé olvad el a stílus finom ragvogásában, az írói eszközök, az anekdotikus melegségű humor fényében inkább az alakok által képviselt, s bennük kifejtett eszmék és eszmények tolmácsolják közvetlen módon az író világnézetének változásait.

A regény a züllés végső stádiumával, az elszegényedéssel, de fényéhez és hatalmához görcsösen ragaszkodó történelmi középosztály végső erőfeszítéseivel foglalkozik.

A hanyatlás végső állomásairól írt, s ebben a korábban említett szubjektív okok mellett nyilvánvalóan hatott az is, hogy az 1905–1906-os „nemesi földrengés”, a darabontkormány és a nemesi vármegye látványos harca ismét a dzsentrire irányította a fő figyelmet. Ismét felvetődött a vármegye létének kérdése és ismét erős támadásokkal illették a feudalizmus konzervatív bástyáját. Kettős tehát a probléma e vonatkozásban: a dzsentri demoralizálódása, anyagi, politikai és emberi züllése egybeesik a vármegyei rendszer utolsó nagy válságával.

A két probléma egysége legszembetűnőbben talán Kopereczky beiktatásakor és Noszty Feri szolgabíróvá választásakor jelentkezik a regényben. Mindkét jelenet bővelkedik komikus és felháborító részletekben. A főispáni önkény, a megyei nemesek koriátoltsága, a nemesi politika demagóg jellege, a nepotizmus és a protekció együttesen váltja ki Mikszáth szatíráját és felháborodását. Kopereczky levonulása a városba, beszédének különös esete már nemcsak kuriózum, anekdota, hanem éles szatíra. A vezetők és a megyei nemesek gondolkodását gúnyolja ki Mikszáth az ominózus megyei közgyűlésről írottakkal:

„Kopereczky még most sem jött zavarba, sem el nem vörösödött, mint a hazugságon érték szoktak, ellenkezőleg hátravetette fejét kevélyen, kócsag-tollas kalpagját magasra emelte, hogy szólni akar...

— Hát igaz — kezdi a főispán szakadozottan, lassan — tegnap tótul tárgyaltam az urakkal és azonfelül sokszor, és sokakkal beszéltem tótul, valamint még sokszor fogok, mert szeretek is tótul beszélni, de uraim (s itt egyszerre kigyúlt az arca, szinte megszépült, míg hangjában megcsendült az érc-néből közönségesen azt az aprópénzt verik, mellyel a hallgatók megvesztegettetnek), mikor én ezt a ruhát magamra veszem, ismétlem uraim, ez a ruhát, (és meggyász bársony mentéje rubinköves csattjára helyezte mutatós ujját), akkor én a három Istenből a negyedikben hiszek, a magyarok Istenében, a földtekéből csak egy kis darabnyit látok, a magyar Hazát és minden nyelvet elfelejtetek, csak egyet tudok, a magyar nyelvet!”²⁸

A siker nem is maradt el, Noszty Feri szolgabíró lett, a magyarosító iskolatörvény is életbe lépett. A demagógia, a cinizmus különösen éles formája jelentkezik akkor, amikor a nyilvánosság előtti köteles feszes pózt és frázist levetve, őszintén beszélhetnek maguk közt a „baza oszlopai”.

„... Leleszed az esküt. Ami rendesen hamis eskü, mert azt egy szolgabíró sem tartja be.”²⁹

Hasonló „elszólások” bőven akadnak még a regényben. Mikszáth mint néző és mint láthatatlan intimus egyaránt leleplezi hőseit.

A vármegye ennek ellenére csupán színtere a Noszty család nagyszabású mesterkedéseinek. háttér, amely jól illik a család egész lényéhez, törekvéseihez. Az író megvetésének céltáblái a Nosztyak. A tönkremenés szélén álló család, az országos képviselő, a kanonok familiája számára csak két út kínálkozik. A vagyonos házasság és a kisebb-nagyobb családok.

Mikszáth eszményi, társadalmi elképzelése ez vereség, amelyet a polgár a dzsentrire mér.

Az eltávolodás a középnemestől csak fokozatos fejlődés eredménye, s ezzel művészete a realizmus felé fokozatosan közeledik. A *Noszty fiúban* már nem egyszerűen a züllött dzsentriről, az erkölcstelen, politikailag korrupt közemberről, a mamelukról, s a pénz után futó, a magánéletben is mindenre kész svindlerről van szó, hanem új jelenségről: a folyamat végső állomása, a teljes bomlás után az ítélet kimondásáról is, a végső konzekvenciák levonásáról is. A realista Mikszáth jutott el a vármegyei rendszer, a dzsentri elutasításához, de egész életművéhez híven: a romantika segédletével. Mikszáth realizmusa kísérlet a sajátos magyar regényváltozat megteremtésére: nem a klasszikus nyugat-európai vagy orosz regénytechnika és módszer alkalmazásával formálta eszmévilágát esztétikaivá, s művészetére --- némileg kortársaival ellentétben --- nem a heterogenitás, a haza és európai hagyományok ötvözete jellemző.

Realizmusa egyrészt az eseménytelen világ kritikus felméréseiből, s a kritikának az anekdotikus forma mélyén húzódó következetes végigvezetéséből táplálkozott. Kortársait és későbbi kutatóit sokszor megtévesztő ellentmondás Mikszáth művészetében a társadalomkritikai tartalom és a kedélyes anekdotikus forma ellentéte. Mikszáth alkotásaiban, regényeiben, novelláiban éppen az a sajátos, hogy csak az első pillanatban érezzük a kedélyességet, a bonhomiót, a finom líra varázsát, ez a csillogás és melegség inkább az é r z é k e k nek szól, a meleg humor, a sziporkázó ötletrengeteg Mikszáth írói gazdagsága is, de egyéb is: köntös, amelyben ott él az értelemnek szóló tartalom. Nem a stílus, hanem az események menete, hanem a hősök egy-egy, az író szándékaira, véleményének lényegére utaló megjegyzése a fontos regényekben. Amikor a Két választás Magyarországon „csínyjeit” olvassuk, csak első pillanatra mulathatunk Katángthy szemtelen életrealitásán, az értelem ellenérzésekor már érezniünk kell: ennél súlyosabb kritikát Csiky, Tolnai vagy Reviczky sem adott, s ennél keményebben elmarasztaló ítéletet nem is lehetne mondani. A finom, sziporkázó stílus, a gúny villanásai csak burkolják a kritikát, de el nem fedik.

Realizmusa másrészt éppen bizonyos eszmék, illúziók szertefosztására is törekedett. A hajdani glória, mely a dzsentrit díszítette, már csak arra jó, hogy vakítsa a szemeket, a történelmi érdemek elavultak a jelenben. iMkszáth korában a szép, de üres gesztusok, az olcsó csillogás maradt csak meg: nem az a nemes, aki csak egy fél évszázaddal azelőtt is volt; méltatlan a vezetésre, mint magánember és mint politikai tényező. De ez a realizmus egyrészt fokozatos belső küzdelem eredménye, másrészt nem olyan erős, hogy segítségével az író következetesen szembe tudjon nézni az eszménytelen és eszménytelenített valóság sivárságával. Ezért keres, ezért fordul a romantika nyújtotta eszmények felé, melyeket kezdetben és rövid ideig a nemesre ragyogtat, pályája végén azonban a polgár alakját fényesíti vele.

A realizmus és romantika kettőssége, mint a dzsentri és polgár viszonyának és megjelenítésének problémája jelentkezik elsősorban a regényben, tehát tartalmi, eszmei jellegű összefüggésként érzékelhető elsősorban. E kettősség közvetlen esztétikai következménye a regény kompozíciós gyengesége. A folyamatos eseménymenetet két kisebb kitérő akasztja meg: „regény a regényben” technika alkalmazásából születik meg báró Koperczky és családja története, tele finom szatírával és bővérű kritikával, s a Tóth és Velkovics család meglepő romantikus története. Mindkét kitérő fontos a regényben, összefüggések rendszerét világítja meg. Mégis fellazítja a regény logikai szilárdságát. Ehhez járul még a különös figurák és ötletek szokatlan nagymérvű szerepeltetése, az anekdoták fel-felbukkanó serege (Malinka, a vármegyei beiktatás, Poltáry György anekdotája). Mikszáth bőven ömlő meséjét ezúttal nem fogta koncentráltá, mintha maga is élvezte volna a mesefonal ezer apró ötletét.

A kompozíció problémákkal nemileg összefügg a regény stílusának finoman felépített ellentétessége. A szokott mikszáthi stílus: a fény, a finom szatíra, a helyenként feloldó humor melege, idilli kedvessége ennek a kettősségnek egyik eleme. Az élcek, apró kis szúrások, a gyengéden tréfás hangba bújtatott kritikus megjegyzések mögül azonban minduntalan előtűnik a keserű, csalódott Mikszáth kiábrándult rezignációja. Amikor Tóth Mari és Noszty Feri mesterségesen alakított, időnként fel-fellobbanó melegségű „idillje” mögül egy-egy felbukkanó megjegyzés szertefoszlatja a kedves ragyogást, az író minduntalan érzékelteti — nem vigjáték, hanem keserű tragikomédia kerekedik a történetből.

A mikszáthi regénystílus új útja ez, egyszeri felbukkanás az életmű végső szakaszában, amely kitűnően segíti a sajátos, a mű eszmeiségének leginkább megfelelő atmoszféra kialakítását.

Mikszáth a XIX. század végi, a XX. század eleji regényirodalom fejlődési csúcspontját jelenti, művészi módszereinek, világnézetének fejlődése egyrészt a magyar széppróza eredményeinek, sajátos útjainak szintézisét teremti meg; másrészt a társadalomkritika új formájú, belülről induló, a nemesi uralkodó osztályok életét közvetlen közről látó, azzal némileg azonosuló, de ezzel az azonosulással fokozatosan leszámoló írói magatartás a századvégi Magyarország legnagyobb szabású szatirikus-kritikus sorozatát teremti meg. Nem homogén és egyenes ívű az életmű fejlődése eszmei és esztétikai szempontból, de végső eredményeiben — a fejlődés folyamatának egészét tekintve — olyan szintet jelent, amelyről az újabb generáció, elsősorban Móricz indulhat el pályáján.

Jegyzetek

1. Sándor Pál: A XIX. századi agrárválság Magyarországon. Bp. 1958. 9. 1.
2. Sándor Pál: i.m. 150. l.
3. Lippay Zoltán: A magyar birtokos osztály és a közélet. Bp. 1918. 40. l.
4. Iványi Ödön: Arad és vidéke. Szilénkos. 1885. jan. 24.
5. Lippay Zoltán: i.m. 32. l.
6. Sokat költünk, vagy keveset keresünk? Ellenőr. 1881. I. 18.
7. Margittay Dezső: i.m. 20. l.
8. Bróthy Zsolt: i.m. 92. l.
9. Reviczky Gyula: Apai örökség. 31. l.
10. Iványi Ödön: i.m. 123. l.
11. Iványi Ödön: i.m. 151. l.
12. Mikszáth Kálmán: A desenti fészek: Szépirodalmi Kk. Bp. 1961. 132. l.
13. Mikszáth Kálmán: i.m. 133. l.
14. Mészáros István: Szatira és valóság. Bp. 1955. 116—119. l.
15. Király István: Mikszáth Kálmán, Szépirodalmi Kk. 1960. 75. l.
16. Mikszáth Kálmán: Galamb a költőháiban. Bp. 1962. 188. l.
17. Mikszáth Kálmán: i.m. 188. l.
18. Mikszáth Kálmán: i.m. 180—191. l.
19. Várdai Béla: Mikszáth Kálmán. Bp. 1910. 140. l.
20. Király István: Mikszáth Kálmán. i.m. 215. l.
21. Mikszáth Kálmán: Gavallérok, Kritikai Kiadás 6. köt. 231. l.
22. Mikszáth Kálmán: Két választás Magyarországon Kritikai Kiadás. 9. köt. 14. l.
23. Mikszáth K.: i.m. 23. l.
24. Mikszáth K.: i.m. 116. l.
25. Diarium, 1944. 3. sz. 122. l.
26. A Magyar Irodalom Története IV. köt. 747. l.
27. Mikszáth Kálmán: i.m. Kritikai kiadás. XXI. köt. 35. l.
28. Mikszáth K.: A Noszty fiú esete Tóth Marival. Ő.m. 21. köt.
29. Mikszáth K.: i.m. 58. l.

Mikszáth néprajza

Ez a tanulmány egy készülő nagyobb munka részleteit mutatja be. Munkám Mikszáth „néprajza”-nak egészére kiterjed, a hagyományos felosztást véve alapul: a „tárgyi” és a „szellemi” néprajzra egyaránt. Az itt közölt részletek a szellemi néprajz köréből valók. Persze ez a ciklus sem teljes; a kiszabott keretben számos fejezetnek nem juthatott hely. Hiányzanak például a következők: Népiünk sajátos jellemvonásai Mikszáth ábrázolásában (palóc és alföldi típus); Mikszáth népdal- és népmese emlékei; Falusi erkölcs és illem stb.

Teljes egészében mellőznöm kellett a Mikszáth műveiből kibontakozó tárgyi néprajzot is, amelynek főbb fejezetei: Falukép, Háztáj, Hétköznapiak, és ezeken belül a gazdasági felszerelés, munkaeszközök, bútortat, ruházkodás, étkezés stb. részletezése.

Talán fölösleges mentegetőző magyarázatot adnom a címről: *Mikszáth néprajza*. A helyenként feltüntetett idézőjellel eléggé hangsúlyozom: de hogy is akarnám Mikszáthot tudós etnográfusaink közé sorolni, és az a szándék is távol áll tőlem, hogy egy irodalmi forrásokra alapított „rendszeres” néprajz lehetőségét körvonalazzam. Amint majdnem húsz évvel ezelőtt (1953-ban) „Írói arcképei”-nek egy gyűjteményét közölve szintén csak idézőjelben használtam ezt a kifejezést: Mikszáth Kálmán „irodalomtörténete” (ahol is magyar és világirodalmi tájékozódását és általános irodalmi nézeteit ismertettem): éppúgy most sem tűztem ki merészebb célt, mint hogy rámutassak műveinek a néprajzzal való sokszoros összefüggéseire.

Néprajzi irodalmunk néhány vonatkozásban már hasznosította Mikszáth „adatszolgáltatásait” — de ez fölötté csekély részesedés abból a ropant kincstárból, amelyet műveinek összessége nyújt.

Néprajzos szakembereink eléggé nem méltányolható buzgalommal végeznek kutatómunkát az ország különböző vidékein, hogy feltárják és megmentsék az egyre inkább kallódó népi értékeket: szokásokat, szájhagyományt, népművészeti és használati tárgyakat stb. Ugy gondolom: ehhez a néprajzi gyűjtőmunkához szervesen hozzátartoznék az irodalomban rejlő etnográfiai anyag felkutatása. Pontosabban szólva: inkább csak át-

vételre, összesítésre és tudományos szempontú feldolgozásra volna szükség, mert hiszen a „gyűjtőmunkában” már olyan nagynevű elődök segédkeztek, mint — hosszú a névsor! — :Bornemisza, Pázmány, Mikes, Faludi, Dugonics, Csokonai, Czuczor, Eötvös József, Petőfi, Arany, Tompa, Jókai, Vajda János, Mikszáth, Petelei, Eötvös Károly, Gárdonyi, Móricz Zsigmond, Móra Ferenc, Tamási Áron és mások.

Jókai és Mikszáth oeuvre-je különösen megérdemelné, hogy egy Jókai- és Mikszáth-szótárhoz hasonlóan a műveikben rejlő néprajzi értékeket is maradéktalanul feltárják és közkinccsá tegyék a szakemberek. A magam részéről izgalmasan szép tudományos feladatnak tartom ezt a munkát. Éppen ezért tettem kísérletet ebben az irányban — nem az etnográfus, hanem az irodalomtörténész érdeklődésével.

Fő célom az volt, hogy minél több vonatkozásban mutassak rá a kínálkozó, „forrásanyag” gazdagságára és egypár idézettel, szemelvénnel érzékeltessem a szépirodalom néprajzi parcelláinak színpompáját.

A magyar etnográfiai irodalom — Erdélyi János, Ipolyi Arnold, Herman Ottó, Kálmány Lajos, Katona Lajos, Viski Károly és mások példái mutatják — sohasem volt „száraz” tudomány. Éppúgy határos a művészi prózával (a „szép”-prózával), mint klasszikus történetírásunk. Szépirodalmunkkal való korrelációja tehát csak termékenyítő lehet reá mint szak-tudományra nézve.

Karácsonyi, húsvéti és pünkösti népszokások

A kereszténység három fő ünnepe közül Mikszáth néprajzában csak a karácsonyról és a húsvétról találunk szívet gyönyörködtető színes lapokat. A pünköstről csupán egy-két töredékes följegyzést hagyott ránk.

Karácsony

Az ország számos vidékén szokásban volt regölés és kolindálás (akár más elnevezéssel is) az ő szülőföldjére nem jutott el. De a bethlehemjárás odatartozik gyermekkori karácsonyi emlékeihez.

Havas, jeges téli napok képeit idézik fel benne a falusi karácsonyok. „Csikorog a hó a nagy patkós csizmák alatt” — írja *Falusi karácsony* c. cikkében.¹ „A jégcsapok csillogó üde pompában lógnak le az ereszekről, az ablakok tele vannak rajzolva jégvirágokkal. Bent a kályhában vígan pattog a tűz, künn a konyhában kong a mozsár, amelyben a mákot törik, a szomszéd házból egy másik mozsár felelget neki; sűrög-forog az asz-szonynép, gyúrnak, dagasztanak, kenik a kalácsot tojássárgájával... Szer-te a faluban minden kémény füstöl...”

„Fölzeng az ablak alatt az ének. Bethlehemes fiúk kántálják a kis Jézuska születési történetét. Fújja tudószakadtából a három napkeleti király: Melchior, Gáspár, Baltázár. S mihelyt királyok — mindjárt adó kell nekik. Szerencsére olcsók. Egy-két marok diót visz ki nekik Zsuzsi, s ezzel odább állnak... Új bethlehemesek jönnek-mennek, egy-két csoportot be is szólítanak, hogy a gyerekek megnézzék a Jézust, a jászolyt, a tehene-
ket, amelyeknek a párja nielengette az „istengyermecket”. A szakajtó dió eközben persze egyre fogy. Már csak az alján csörög egy-kettő. A későn jövőknek vesztett pöre vagyon... A diókkal fogy a vendégszeretet is.

Zsuzsi a végefelé nem győz már kiszaladgálni, hogy elkergesse őket. — Ne csipogjatok itt! Kinek énekeltek? A mi gyermekeink már alszanak.”

De hogyan is zajlott le odabent, a falusi otthonokban a „szenteste”?

„Ott benn ül a család az asztalnál. Lámpafény ömlik el nyájasan a hófehér abroszon. A viháncoló, türelmetlen apróságokat, akiknek ma minden szabad, nehéz mesterség féken tartani az öregeknek.

Az anyjuk behozza a káposztás levest a kolbásszal, aztán a mákos gabót. Azután a túrós csíkot. Azután a mézes ostyát (mely hetek óta fenn függött fehér asztalkendőbe bekötve a mestergerendán — hogy az imposztorok föl ne ériék), azután a sertésaprólékot. Azután almát, diót...

Jórészt csak ebből — almából és dióból — állt a falusi gyerekek karácsonyi ajándéka. Különböző elbeszéléseiben és cikkeiben Mikszáth mindig csak ezekről az egyszerű ajándékokról mesél. „A parasztyerekek karácsonyi megajándékozása igen egyszerű — mondja. — Kiteszik csizmáikat az ablakba, s az Isten fia telerakja reggelig amivel ő akarja”, jórészt almával és dióval. Ezzel szemben az „úrigyerek” megajándékozása sokkal bajosabb, „mert annak sok mindene lévén, nagyon nehéz eltalálni a Jézuskának, mivel töltse kedvét...”²

Néprajzi és kortörténeti szempontból jellemző megjegyzése, hogy ezen a napon legalább a szegényemberek is jóllaknak egyszer. Ez a motívum élesen rávilágít Mikszáth társadalomszemléletére, kivált ha tudjuk, hogy ismételten emlegeti. Így például — a szóban levő karácsonyi emlékezésen kívül — egy 1873. évi novellájában³ és egy 1881. évi cikkében is.⁴

Mindenik esetben a századvégi szociális viszonyokat, a szegénység, a nyomor sötét képeit idézi fel részint hazai, részint egyetemes vonatkozásban. A szegényember suhanc fia így érdeklődik anyjától a karácsony felől: „Édes szüle! Mikor lesz az a nap, ha majd úgy jóllakunk, hogy se állni, se járni, se feküdni nem fogunk tudni?” — Másutt egy szegényember használó definíciója a karácsonyról. „A karácsony az a nap, amikor úgy jóllakik az ember, hogy sem ülni, sem állni nem tud...”

(Az olvasónak önkéntelenül eszébe jut Móricz Zsigmond döbbenetes hatású novellája: „Egyszer jóllakni!”)

H ú s v é t

A húsvéti népszokásoknak két szép, önálló cikket szentelt Mikszáth. Az egyik (*A húsvét falun*)⁵ 1884-ben, a másik (*Húsvét*)⁶ 1901-ben jelent meg. Az előbbieken még frissen élnek az író ifjúkori impressziói; mozgalmasság, színes képet ad a húsvéti népszokásokról. Az utóbbiában már reflexiókkal és novellisztikus elemekkel megtoldva ismétli amannak egyes részleteit.

A nagyhét krónikájával kezdi. Virágvasárnap megszentelik a barkákat. Nagycsütörtöktől egészen szombat estig nagy a gyász. Élénk színű kendőt nem tesznek fejükre az asszonyok. A templomba is úgy sereglenek a hívek, mint ahogy a ternetésre szokás. Csikorgó csizma nem illő most, se slingelt kötény vagy piros galand. A templomban a szent passiójáték folyik. Nagyszombaton már sűrű-forog az egész háznép, fűtik a kemencét, mert kalácsütés van; a gazda a bárányt nyúzza odakün, mert báránypencsenye lesz holnap. A tűzhelyen a legkormosabb rotyogó bögrében börszöny

fő, abban festik meg a leányok pirosra a tojásokat, melyekre a rektor vagy a szűcs ékeesebbnél ékeesebb figurákat karcol a penicilusával: madarak, tulipánok, szívek, vasmacsák. rózsák s mindenféle jelvények pompáznak rajtuk. A színes tojásoknak nagy szerepük van húsvét másodnapján. Mert akkor esik az öntözködés. Hajadon leányok már két hét óta számígtatják, néha előre megálmodják: ki jó őket megönteni? Melyik legény kapja a legszebb tojást? Ennek a virágtalan is jó lesz. Amazi pedig csak egyszerűen mézes pálinkával fogják megkínálni a szülők. Aki a színes tojást kapja, az lesz az igazi. De azt nem nehéz kitalálni, ki kapja. Hiszen arról már húsvét első napja tájékoztathatta az illetőt. Minden leány bokrétát küld ezen a napon korán reggel annak a legénynek, akit ki akar tüntetni. Nem igazi virágból van a bokréta, hanem a boltból vettből, mert ez a divat. A bokrétán alul pántlika van kötve csokorra, melynek a két vége lefityeg a kalapról. Mert a csinált bokréták mind egyformák, hanem a pántlikáról ösmeri fel a leány napközben, hogy az ő virágát tűzte-e fel a legény vagy a másét. Mert aki szemrevaló, kap az nem egy bokrétát, de tízet is! Persze az erkölcsök mindég fogynak, fogynak. A leányok mosl már négyfelé is küldik a virágot, s a legény köröskörül tűzdeli kalapját kilenc bokrétával nagy hivalkodásában. — Most már nehezen ismeri ki a becsületes vonzalmat az ember; mert ráfekszik arra is, letakarja szemünk elől az átkozott „módi”...

— Csak jó idő lenne húsvét másodnapján! — Ez a jámbor óhajlás fakad fel a szívekből a falvakon. Mert ha mosolyog a nap ilyenkor és nevet, akkor szabad az öntözködés. Akkor kiviszik Pannát vagy Őrsét a kúthoz, s úgy öntik meg vödörrel, hadd legyen friss egész esztendőben. Ilyenkor aztán sikoltozik, duzzog, de legalább meg szabad fogdosni is. A szerelem szereti a durvaságot, ha őt szolgálja (így vélekedik Mikszáth).

Hanem ha hideg idő van, akkor csak odabent, az öregek szeme látára történik meg az ünnepélyes aktus. A legények többnyire párosával mennek azokhoz a házakhoz, ahol két vagy több leány van, s ráköszöntik a szerencsés jóreggelt! — Hozott isten, fiam, mi járatan vagytok? — kérdi a ház asszonya. „— Tudjuk, hogy kegyelmeteknél két virágszál van, hát eljöttünk őket megöntözni, hogy el ne hervadjanak! Adja elő őket, nénémasszony!” Az anya beinvitálja őket a szobába, de a nagy kancsóból hideg vízzel való öntözést nem engedi meg. Egy-egy hitvány bögrécskét nyom a legények markába, langyos vízzel, mely meg nem árt a hajadonoknak, kik mindenféle szögletekbe elbújva várják az elmaradhatatlan szerencsét... Aztán a szokáshoz képest rendre kiosztják nekik a festett tojásokat.

Az öntözködés csak a reggeli órákban folyik. A misére fölszedik a lányok az ünneplő ruháikat, akkor már nem szabad bolondozni többé. Hanem a kisebb fiúk járhatnak egész nap az egykorú kislányokat meglátogatni. A szülők mindenütt szívesen látják őket, s teletömik zsebeiket kaláccsal, tojásokkal és ezüstpénzekkel. Az apró fiúk nagy karavánokká verődnek, s úgy mennek csapatostul kislányos házakhoz. Estefelé aztán megosztoznak a közös zsákmányon.

Természetes, hogy az általános jókedvben az öregek fagyossága is megereszkedik, s merő tréfából bizony nénémasszonyomukat is megöntik.

a jó rokonok, szomszédok és ismerősök. Van elég tönkretett ruha, s emiatt bosszankodás...

De hát nem esik messze a fizető nap! Húsvét harmadnapjára, kedd reggelre már nagyot fordul a világ: most a vászonzselédék dolga áll feljebb! Most a kislányok mennek vissza locsolni a tegnapi látogatóikat. Gyuri, Pista, Jancsi! Tessék csak visszaadni a pirostojást, amit tegnap szerezte!

A nagyobb leányoknak nem illik a legény után járni. Ők nem is mennek, de a bosszú el nem marad.

Összeszövetkeznek a legpajkosabb menyecskékkel délután, s amint kiülnek sütkérezni, utcahosszat elülve sorban mindenütt a házak előtti padkákat, ott a vödörök és a tele kancsók elrejtve a hátuk mögött, s amely férfiember ilyenkor az utcán mer mutatkozni, pajkos jókedvökben ugyan-csak zuhogtatják nyakába az áldást. Estefelé pedig, mikor mindinkább vérszemet kapnak, még az átutazó furmányosok sincsenek megkimélve. Minden férfi ellenség! Ez a jelszó. Van hangos láрма, kitörő jókedv, csatara egész késő szürkületig, míg az esteli harangszó megkondul. Akkor aztán vége az ellenségeskedésnek. Kezdődik a tánc a faluban.

P ü n k ö s d kevés néprajzi érdekességet jelent Mikszáth műveiben.

Az apostolokra, a Jézus igehirdető társaságára szálló „tüzes nyelvek” legendájából kiindulva pünkösdkor rendszerint humoros vonatkozásban foglalkozik a „nyelvek”-kel, felsorolva a közéletben és népeletben gyakrabban szereplő nyelveket...⁷

A legparádésabb pünkösdi népszokásról: a pünkösdi király megválasztásáról (a „pünkösdi királyság”-ról) Mikszáth „néprajza” hallgat. Annak egyik látványos esetét úgyis megírta Jókai „Egy magyar nábob” c. regényében. Mirevaló volna egy újabb utánezata?! Mikszáth beéri azzal, hogy a „költők dalában dicsőített napot”, „áldott szép pünkösdek gyönyörű ünnepét” kirándulásokra s a majálisok és juniálisok kiélvezésére ajánlja.⁸ Egyszersmind utal a kedvesünk szépségét dicsérő, pünkösdi vonatkozású népdalra is, mondván: „Ezen a napon születik, akit nem anya szül, hanem rózsafán lesz...”⁹

Legjelentősebb adaléka a magyar néprajz pünkösdi fejezetéhez. A *fekete kakas* c. elbeszélésének egyik epizódja. Eszerint egy fiatal menyecskét, aki férje miatt panaszkodik, e szavakkal korhol a vidék egy tekintélyes asszonya: „Hja, lelkem, tűrj mármost, ha rosszul ráztad meg az ereszt!” — Ehhez a szentenciához aztán Mikszáth a következő magyarázó jegyzetet fűzi: „Azon a vidéken (Palócföldön) az ereszt rázza meg a leány pünkösdkor, s ha búzaszem hull ki belőle: telkes gazda veszi el, ha rozs: mesterember, ha árpa: pásztor.”¹⁰

S ezzel végeztünk is a pünkösdi nyelvek, a pünkösdi rózsák és pünkösdi népszokások Mikszáthnál előforduló töredékes emlékeivel.

Egyéb ünnepnapok népszokásai és babonái

Az esztendő egyéb ünnepeiből Mikszáth néprajzi kalendariumában negatív, részint pozitív megjegyzéseket fűzhetünk.

Így például vízkereszt (január 6.), János vagy Iván („szentivánéj” június 24.), Péter—Pál (június 29.), Borbála (december 4.), Szilveszter (de-

cember 31.) napjához stb. semmiféle szokás-émléket nem szolgáltat, noha más vidékeken ezekhez a napokhoz is járulnak bizonyos népszokások.

Ellenben több „jeles nap” megállít egy-egy percre, hogy följegyezzük Mikszáth adalékait. Lássuk ezeket a többnyire babonás hiedelmeket és népi szokásokat a naptári év szerint haladva:

Január 22: Vince. A vincellérek védőszentje; innen eredt egyes vidékeken a „szőlőszentelés” szokása. Egyébként a szőlősgazdák azt tartják, hogy: „Ha fénylik Vince (vagyis ha szép, napos idő van Vince napján), tele lesz a pince.”¹ Ezt a szállóigét Mikszáth egy Vince nevű mulatozó alakjával tréfásan visszajára fordítva mondatja. Így: „Míg tele a pince, fénylik a Vince”!²

Április 24: György. Szent György napjához különös babonák, „csodás” hiedelmek fűződnek. *A tót utyafiak* két szép elbeszélésében találkozunk e babona példáival. A csoda vagy bűverő mindkettőben egy-egy gyíkkal kapcsolatos. (Úgy gondolom: a „sárkány”-t legyőző fiktív szent e csodaállata zsugorodott a néphitben gyíkká.) *Lapaj, a híres dudás* százesztendő család halina-szűréről szólva, ennek leírását Mikszáth a következő részlettel egészíti ki: „A zseb fölött alig látszó dudorodás ma is egy mélységes titok: azaz hogy egy Szent György nap éjszakáján talált két-farkú gyík van oda aszaltan bevarrva, mely a halina gazdáját megőrzi minden gonosztól és kísértettől ezen az árnyékvilágon.”³ Másik elbeszélése — *Jasztaték pusztulása* — szintén hasonló varázserőről tanúskodik. Írónk itt egy ravasz csendbiztosról mesél, aki kémei, besügói útján könnyűszerrel leplezi le a tolvajok, rablók garázdálkodását. Adjuk át a szót Mikszáthnak. „Híre menván a nép közt a mindentudó csendbiztosnak, iszonyú rémület szállta meg a tolvajokat, rablókat és gazembereket. Az a babona terjedt el, hogy Gerge uram megkente szemeit a Szent György napja előtt talált százesztendő gyík májával, azokkal az emberi testen keresztül belát a szívekbe s ott elolvassa a láthatatlan betűket, melyekbel a cselekedetek vannak felírva.”⁴

Szeptember 8. és 12: Mária. Mária-napokon tartják a búcsukat azokon a helyeken, ahol a „Boldogságos Szűz” valamilyen „csoda” formájában megjelent. *A jó palócok* egyik poétikus elbeszélése, *A góizoni Szűz Mária* is a búcsús históriák közé tartozik. Mikszáth nem jelöli meg pontosan: melyik Mária-napon volt ez a búcsú, csupán annyit mond: „a góizoni őszi búcsún” történt. Egy csodaváró együgyű legény előtt azonban nem a názáreti Mária jelent meg, hanem egy helybeli „megesett” lány, „valami Kovács Maris nevű érdemes hajadon” — karján szintén kisdedit tartva. Ekkor a hűtlen legény mindkettőjüket magához fogadja. Így válik a „legendá”-ból emberséges cselekedet.⁵

Itt, Szűz Máriával kapcsolatosan hadd említsem meg Mikszáthnak egy gyakran használt, kedvelt népi mondását is. Eszerint: egy-egy szerencsés emberfiának „Szűz Mária kötényében sem lehetne jobb dolga...”

November 11: Márton. A Márton-napon leölt lúd hátsontjának időjelző szerepe van. „Márton lúdja”-nak ez az időjós csontja — Mikszáth szerint — rendszerint ott áll az almárium tetején s mutatja a tél keménységét, erejét.⁶ — Prakovszkyról szóló elbeszélésében közelebbről megmagyarázza a lúd-csont időjelző működését: „A Márton-napkor le-

ölt lúd hátcsontja, amint világosabb vagy sötétebb, jobban megmutatja az időjárást, mint az asztronómusok.”⁷

November 30. András. Mikszáth több ízben utal az András-nap es-téjén vagy éjszakáján szokásos ólomöntésre. Eszerint a hajadonok ilyenkor olvasztott ólmot öntenek hideg vízbe, s az ólomöntvényben jöven-dőbelijük képét ismerhetik fel. Írónk elbeszéléseinek időrendje szerint: legelőször Anika, Olej bacsa leánya önt ólmot a tűzhelyen „Szent András éjszakáján”, éspedig Matyival, a juhászbojtárral együtt. A ólomfigura — Matyi nagy öröme — mintha éppen őt ábrázolná dudával a vállán; utóbb azonban kitűnt, hogy a figurának nem duda, hanem puska volt a vállán. Anika aztán a vadászgató fiatal földesúrral el is szokott valami nagyvárosba...⁸ Jóval később (1895) *Szent Péter esernyője* c. regényé-ben is felújítja Mikszáth az András-napi ólomöntés motívumát. A re-gény egyik főalakja, „a tapintatlan” Gregorics Pál, gazdagsága ellenere sem kap hozzáillő feleséget. „Szent András estéjén sok ólom megolvadt, sok ólom összekeményedett a Garam-menti udvarházakban, de bizony egyikből se bonyolódott ki a Gregorics Pál alakzata...”⁹

Folytathatjuk a sort. A *Prakovszky*-elbeszélésben (1895—96) a két házasságszerző babonás napot együtt említi következőképpen: „Szent And-rás az ólmával, Luca a székeivel mind ennek a celnak — tudniillik a pár-választásnak — érdekében dolgozik.”¹⁰ *Apró képek a vármegyéből* c. „úti élményei”-ben (1899) az érzelmek parancsát állítja a babonával szembe. Egy Hanka nevű pap-gazdasszonyt erősen környekez egy exkantor. Azzal is próbál maga mellett érvelni, hogy „a Szent András-napi ólomöntésből is úr jött ki”. Mire Hanka vállvonogatva feleli: „Az ólom csak ólom; job-ban megmondja azt az a kis húsdarab, a szív.”¹¹

December 6. Miklós: A Mikulással Mikszáth (ő tudja: miért?) nem rokonszenvezett. Rendszerint tréfálkozik, gúnyolódik vele, akárcsak Szent Péterrel. Egyik gyermektörténete a körül forog, hogy leleplezi a Miku-lásnak öltözködő családtagokat. A képeken ugyan szentnek festik, glóriá-val a feje körül — mondja Mikszáth — „és majdnem olyan nagy a sza-kállá, mint magának az Istenkének. Nagy, mennyei bot van a marká-ban...” stb. Ámde a Mikulás tulajdonképpen csak a Jézuska kémje — így folytatja —, aki előzetesen kitudakolja: a gyerekek közül ki viseli magát jól, ki szófogadatlan és ki engedelmes? Éppen azért a karácsony teljesen háttérbe szorítja őt: „ki törődnekk akkor a Mikulás dolgaival?”¹²

December 13. Luca: A babonás néphit szerint a boszorkányok napja. Az ilyenkor esedékes népszokások közül Mikszáth kettőt is említ *A jó pa-lócoknak Galandáné asszonyom* c. elbeszélésében. Egyik: a közismert Lu-ca-szék faragása, másik pedig az, hogy a gazdák és a kocsisok „kereszteket pingálnak fokhagymával az istállóajtókra a gonosz boszorkányok ha-tása ellen.”¹³

A luca-szék szerepe tulajdonképpen ellenpárja az András-napi ólom-öntésnek. Míg az ólomöntéskor a hajadonok keresgélnek-találgatják jöven-dőbelijük vonásait, addig a Luca-szék a legényeket segíti hasonló tájéko-zódáshoz. A népszokás röviden ez: a Luca-napját megelőző estén kezdik faragni a „Luca-szék”-et, úgy, hogy — naponkénti faragással — annak

éppen karácsony estéjére kell elkészülnie. Faragója az éjjeli misén a Luca székén ülve (vagy állva vagy keresztútra kiállva) meglátja jövődöbelijét (más felfogás szerint: a helység összes boszorkányait).

Mikszáth *Prakovsky*-elbeszélésében és *A vén gazember* c. regényében is említi a Luca székét, illetőleg a Luca éjszakáján történő boszorkányságokat.¹⁴

Ide, az egyházi kalendárium babonás napjaihoz sorolhatnók még a pénteki naphoz és a tizenhármias számhoz fűződő hiedelmeket is; de találhatóbb helyük van a következő fejezetben.

Boszorkányok és mindenféle babonák

A néprajzi gyűjtőmunkának a múltban alig volt gazdagabb s hálásabb területe, mint a százféle vonatkozásban burjánzó babona. A józan értelmet fejlesztő népnevelés helyett a „túlvilági üdvösség” és az ördög-pokol misztikuma töltötte be az írástudatlanságig műveletlen tömegek lelki világát — még a XIX. században is.

A vallási dualizmus tana — a Jó és Rossz istenség szüntelen küzdelme — az örök boldogság ígéretében és az örök kárhozat ijesztgetésében találta meg terjeszkedésének leghatásosabb formáját. Ebből a primitív „világnézet”-ből sarjadt ki aztán a babonáság, boszorkányság, ördöngösség rengeteg ágazata.

Az érzelmi és értelmi zavarokat kitenyészítő vallási misztika idővel kihatott a mindennapi élet legkülönbözőbb területére, s szívesen fogadta magába az antik pogány világ jövődöléseiben, jóslásokban, kuruzslásokban stb. gyökerező babonás hagyományait is. Természetes tehát, hogy ha a babonák ágas-bogas tenyészetében valamelyes rendet, áttekinthetőséget akarunk: a vallási misztikából fakadt babonás hiedelmeket — boszorkányság, ördöngösség, csodák stb. — kell legelőször is sorra vennünk.

Mikszáth hálás segítőtársunk. Művei tele vannak a sokféle babonáság legkülönbözőbb fajtáival. Regényei, elbeszélései és publicisztikai dolgozatai bőven szolgáltatják az adatokat. Éppen ezért a legjellegzetesebb példákkal is beérhetjük.

Szubjektív megnyilatkozásaival kell kezdenünk. *A jó palócok* egyik remekbe formált novelláját (*Galundáné asszonyom*) ezekkel a szavakkal vezeti be:

„A palóc nép babonás, szereti a misztériumokat, hisz az ördögben és rémlátásokban. Egy sötét holló röpdös fölötté: a végzet. Szárnya suhogását találgatja. Titkos, homályos köd veszi körül, s hova el nem lát a szem, benépesíti a helyeket árnyakkal, borzalmas, csodálatos dolgokkal. Fantasztikus népmesék elhullatott morzsáit összegyűrja, s azok hitté keményednek lelkében. — Én magam is dajkamesékkal szittam be a babonát s hiszek benne. A tapasztalatok világossága csak megszürkítette a fekete háttért, de nem oszlatta el...”¹

Ez a vallomása nem túloz. Jóval későbbi írásaiban is megismétli más-más fogalmazásban. Kétségtelen, hogy a babonák iránti fogékony-ságát rendkívül finom idegrendszer segített elő, s hogy ezt az érzékenységet szülőföldjének babonás népe, a környezet és a gyermekkori

emlékek fejlesztették ki benne. Természetének e babonás és misztikus vonásait Mikszáth maga is gyermekkori élményeire vezeti vissza. Házuk ablakai a temetőre nyíltak, s a temető Luca-napi „rémségei” megerősítettek benne azokat a nyugtalanító, babonás hiedelmeket, melyeket szülőföldjén a nép körében hallott. Legkedvesebb mesemondói a falusi népből kerültek ki. A cselédség asszonyai és férfiai, a kocsisok, csőszök és pásztorok meséi kint, a csillagos ég alatt éppen olyan varázslatot jelentettek számára, mint későbbi kedvenc olvasmányai: a ponyvafüzetek, a világ-irodalom mesekincstárjai, Jókai és mások.

Az előbb említett novella cinszereplője, Galandáné maga is boszorkány volt a falusi köztudatban. Az ördöggel cimborált; a falu lakosait — ha akarta — beteggé tette, a teheneket megrontotta, hogy ne tejljenek, s azt is ő okozta, hogy a határt néha elverte a jég... Luca-nap éjszakáján (december 13.) aztán valósággal tobzódott a boszorkányságban. A ráncos képű, ocsmány vénasszony ekkor csodaszép leánnyá változott, fekete hajjal, csillogó, fényes szemekkel...

Bornemisza Péter — Balassi Bálint nevelője — óta Mikszáthon kívül aligha volt magyar író, aki szemtől-szemben állott volna boszorkánnyal, vagyis az ördög cimborájával, mint ahogy ő állott így Galandáné asszonnyal.

Ennek a helybeli boszorkánynak története többé-kevésbé alapképlete Mikszáth boszorkányokról és ördögökről szóló elbeszéléseinek. *Kisertot Lublón* c. novellája szerint boszorkány volt Pirityi Panna is, Bercsényi Miklós boszorkánymesterének és jósának, Bonc Miklósnak asszonytársa, röviden: „Bercsényi boszorkánya”. Ez a ráncos képű anyóka a sárosi vár alatt egy kis erdei viskóban lakott. Panna asszony azzal dicsekedhetett, hogy neki a Libiál nevű ördög a keresztapja, és hogy a Deliál ördög segítségével végzi bűbajos mesterségét. Messzirol érkezett vendégeit azzal fogadja, hogy tudott jövetelükről, „mert a macska keresztül feküdt a küszöbén”. Ertesült a vendégek nehéz megbízatásáról is, mert „a domború oldalára van a kenyeretek fordítva” (az pedig a néphit szerint roszszat jelent). A konyhában nem ereszkedik tárgyalásba; beinvitálja őket oda, „ahol három elvált virág összekerül”, tudniillik a szobaba az asztalhoz. A „három elvált virág” ugyanis a szőlővirág — a bor, a búzavirág — a lángos és a kendervirág — az abrosz... Vadregényes környezet, babonás jelek és titokzatos értelmű szavak. mindezek — Mikszáth szerint — szükséges tartozékai a boszorkányságnak.

Mikszáth többi „boszorkányai” vagy a környék tűzrevaló pletykás vénasszonyai közül kerülnek ki, mint például a kerítő szerepét is játszó Vönekíné A jó palócok egy másik elbeszélésében,³ vagy pedig kíváncsi szép asszonyok, mint például Kátharina, a túlvilágról hazajáró Kaszperrek özvegye.⁴

Az ördög és a boszorkány egyazon „pokoli fajzat” kétnemű képviselői. Ahol az egyik, ott a másik is. Lám, Galandáné, a boszorkány, ebhiten élt Palyus kocsisal, akinek — az ördöggel kötött kontraktus következtében — a szerződés évfordulóján öngyilkossá kellett válnia... Ördögös kísérletnek számított Kaszperok is; ezért kellett holttestét a sírból kiásni és máglyán elégetni...

Kaszperek történetével kapcsolatosan mindjárt említhetjük írónk többi kísértetes históriáját is. Előljáróban hadd halljuk Mikszáth idevágó magyarázatát: „A mi falunkban a temető bent van a házak között... Ebből aztán az következik, hogy nálunk több a kísértet, mint egyebütt; aki az ablakon kinéz éjjelente, egyszer is másszor is lát valamit, kivált télen a gömörödő ködből kihasadó árnyakat és különféle rémitésre alkalmas alakokat. Csakhogy mi nem félünk. Sőt bizonyos fokig megbecsüljük a saját kísérteteinket... Szép az, hogy a holtak feljárjanak és végezzék a saját misztikus dolgaikat. Hiszen babona, babona, de sikeres küzdelme a fantáziának a halál ellen, a teljes elmúlás ellen!... Igenis, hazajárnak a halottaink éjjelente...”⁵

A kísértetjárásnak ilyen „kedélyes” felfogása mellett (ezt a kifejezést Mikszáth maga is használja ebben a vonatkozásban!) nem csoda, ha regényeiben és elbeszéléseiben oly sűrűn tűnnek fel a „túlvilágról” hazalátogató szellemek. Ilyen például *A Kállayak fehér asszonya* (1834)⁶. Az elbeszélés bevezető mondatában Mikszáth utal Jókai regényére, mondván: „Nemcsak Löcsének van fehér asszonya”... Kísérteteket idéz elénk a *Prakovszky*-elbeszélés egyik fejezete is a danse macabre-jelenettel... Ide tartozik Mikszáthnak egy többször elmondott anekdotája is, amely szerint: az elhunyt jóbarát mint újdonsült kísértet értesíti ittmaradt társát arról, hogy „milyen a túlvilág”. Mikszáthot állandóan foglalkoztatta a titokzatos kérdés: mi van a másvilágon? és milyen üzenetet hoznak onnan a kísértetek? *A két koldusdiákban* a kálvinista pap szelleme — mindjárt halála órájában — hírt hoz plébános barátjának. A *Szent Péter esernyőjében*⁸ a haldokló polgármester megígéri Wibra Gyurinak, hogy apjától a túlvilágon megtudakolja az esernyőnyél titkát. Az *Akli Miklós* c. regény egyik fejezetében⁹ Ferenc császár álmában megjelenik egy önfeláldozó tisztjének szelleme; Ferencnek első kérdése: „Mi újság a masvilágon?”... A legismertebb példa pedig a *Különös házasságban* olvasható, mint a regény IV. fejezete, ezzel a címmel: „Milyen lehet a túlvilág?”¹⁰ Itt Medve doktor visszatérő szelleme adja a következő magyarázatot: „A halál voltaképpen jelentéktelen cseré. A lélek helyet változtat, a test alakot.” — Ide tartozik *A fekete kakas* c. elbeszélés is: a háláját a túlvilágról lerovó koldusleányka története...¹¹ Említsük meg végül a *Fekete fogat*¹² és *Plutó*¹³ kísérteties históriáját is. Amabban egy hármast löfogat és egy fejten kocsis, emebben egy „a Plutó istállójából való” és szintén koronafekete színű ló képviseli a misztikumot, a kísértetjárást és ördögösséget.

Mindezen történeteknél feltűnő a *fekete szín* szerepe, s titokzatos, babonás jelentése. Eszünkbe jut, hogy *Lapaj, a híres dudás* csodaszépen szóló dudája is egy Pokolka nevű fekete szőrű bárány porhüvelyé. Az a fekete bárány pedig „egy elátkozott tündér királyleány” volt, és így voltaképpen az ő szelleme leheli ki a szebbnél szebb melódiákat...¹⁴

Bár a teljesség igénye nélkül számolgatjuk össze Mikszáth fekete állatait, nem hagyhatjuk említetlenül *A Száldobosi Papp familia* c. novellájának egyik idevágó szakaszát.¹⁵ Eszerint: a „furcsa”, „titokzatos”, „veg-zetszerű” Száldobosi Papp József udvarán még a fehér galambok is sötét színű fiókákat hoztak világra; „a tyúkok, a libák pedig mind fekete tollazatot viseltek a Papp-udvaron. Nem bírtak fehér állatot nevelni. S az a fekete udvar a fekete állatokkal olyan rémületes volt, mintha va-

lami átok ülne minden kövecskéjén”, még „az öreg eperfa fekete bogyóin is...”

Mindenféle egyéb babonák

Néprajzi irodalmunk a babonákból jókora készlettel rendelkezik, de ezeknek rendszerezésére nem alakultak ki végleges formák. Így például Varga János (aradi ügyvéd és író, Mikszáth barátja, akit 1881-ben megleghangú nekrológban búcsúztatott) „A babonák könyve” c. munkájában (1877)¹⁶ tárgyi csoportosítást alkalmaz, ilyenféle kategóriákkal: boszorkányok, rontás, kísértetek, garabonciások, táltosok, lidércek, sárkányok, kincsőrző lelkek, vallásos babonák, csodák, kuruzslás, babonás napok, számok, állatok, füvek, kövek, babonás ég stb.

Újabban (1940) Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos a betürendes felsorolást választotta, részleteket is közölve „A készülő magyar babonaszótárból”¹⁷. eFeltűnő, hogy a szerzők Mikszáth műveit ezen a téren alig használták fel, pedig babonaszótárunk néhány címszavánál Mikszáth is kitűnő adatszolgáltató lett volna. Csupán a „Pók”-nál hivatkoznak Mikszáthra, de egy csomó más állatnál, tárgynál, fogalomnál nem tudnak a műveiben rejtőző példákról. Így pl. ezeknél: Fecske, Harangozás felhő elé (Mikszáthnál *A néhai bárány* c. elbeszélésben), Kakas („boszorkányos állat”; Mikszáthnál *A fekete kakas*), Levelibéka (időjós), Nyúl stb.

Ilyen előzmények és minták után a továbbiakban néhány tárgyi csoportba foglalom a Mikszáth műveiből gyűjtött példákat. (Egy részüket már más fejezetekbe is soroltam.)

Kézenfekvő csoportosítás: a szerencsét vagy a balszerencsét jelző babonák kategóriája. Mindkét vonatkozásban nagy (de nem kizárólagos) szerep jut az állatok és a növények némely fajtáinak. Gyakori előfordulásuk nemcsak a népnek, hanem Mikszáthnak is bensőséges természetérzését mutatja. Sajnálhatjuk, hogy Mikszáth nem írt önálló fejezeteket a népies természetrajz köréből: a házi és vadállatok, a füvek, fák, virágok világáról, s mindazon megfigyelésekről, babonákról, melyek az ember és a természet kapcsolataira utálnak... Azazhogy felvázolta mindezt, de nem adattárakban, hanem elbeszéléseinek és regényeinek szétszórt fejezeteiben... A néprajz munkásainak feladata ezeket rendre összegyűjteni és szakszerűen feldolgozni.

Szerencsét és egyéb jókat jelző babonák

Kezdjük a rovarvilággal. Sokszor szerepelteti Mikszáth a *keresztes pókot*. A lutrijátékosok kilencven papírszeletre jegyzett numerus közé zárják egy palackba és rábízják, hogy abból a szükséges mennyiségű számot, tudniillik öt darabot húzzon fel a hálójával.¹⁸

A *katicabogár*, a „hét pöttyes böde” (Mikszáth olykor magdalena-bogárnak is nevezi) a szerelmesek „közvetítője”, „ki üzeneteit hoz-visz a szerelmesektől és mindenkiben segíti őket...”¹⁹

„*Hungyák* látása sok pénzt jelent az álmoskönyv szerint” — írja Mikszáth *Az eladó birtok* c. elbeszélésében.²⁰

A madarak közül különösen kettőnek van szerepe Mikszáth „néprajzában.”

A fecske „Szűz Mária madara”, az ő védelme alatt áll. Bántani nem szabad, az bajt hozna!²¹

A szarka szívesen látott madár a falusi házaknál. Ha kerítésünkre száll: kedves vendég érkezését jelzi. Ezt a szerencsés híradást — hogy hűtlen férje visszatérjen — lesi-várja a szelíd lelkű Tímár Zsófi (*A jó palócokban*): „mikor repülő szarkát látott az ablakból, mindig felsóhajtott: oh, bárcsak az ő kerítésükre ülne rá!”²²

A szarka szerepéhez hasonlóan: kedves vendég érkezését jelzi a leejtett olló is, ha hegyével a padlóba szúródik. Ezt a babonás jelt várja, ebben bizakodik Krisztina (*Az aranykisasszony*) és az imént említett Tímár Zsófi is...²³

A növényvilágnak is nem egy palántája játszik szerepet népünk babonás hiedelmében.

Legáltalánosabban ismeretes a *négylevelű* lóhere, amely Mikszáth elbeszéléseiben is többször előfordul. Így valósággal meseformáló szerepe van a *Szűcs Pali szerencséje* c. elbeszélésben.²⁴ Amikor a novella hőse leánykérőbe indul: a „haragos-zöld füvek” és a „zúgó nádas” „rossz tanácsával” szemben a picike lóhere-bokrocská biztatta, s köztük egy négylevelű szál: „szerencse az!...” S a legény valóban szerencséivel jár a jómódú Bede Erzsnél. De hazatérő útjában ismét elveszti a jobbik eszt: iszik, mulat, szeretkezik az utszéi csárdában, földre ejti az erszényébe rejtett lóherét, szeretője összetapossa..., s Bede Erzsi visszaküldi a jegykendőt.

Bajt, balszerencsét jelző babonák

Bibliai történetekkel — Mikszáth kifejezését használva: „a kereszténység regéi”-vel — függ össze számos általánossá vált babona. Ilyen a szerencsétlenséget hozó 13-as szám (mert Jézus és igehirdető társai együttesen 13-an voltak, és abból az egyik, Júdás, a kitűzött vérdíjért, a harminc ezüst pénzért áruló lett s utóbb felakasztotta magát.); hasonlóképpen baljóslatú a pénteki nap is (mert Jézust nagypénteken feszítették keresztre). Ez a két babonás intőjel két évezreden át teljesen beleitatódott a köztudatba, s Mikszáth — a babonás Mikszáth — sem vonhatta ki magát alóluk. Igen érdekes például, hogy amikor hét évi különélés után, 1882 nyarán újból meglátogatta volt feleségét (hogy aztán az év utolsó napján másodszor is megesküdjék vele), ezen ünnepélyes látogatásának időpontját következőképpen tűzi ki: „Csütörtökön este féltízkor hagyom el Pestet: azért csütörtökön, mert nem akarok pénteken indulni ebben az ügynben...”²⁵

Hasonló óvatossággal él az unokaöccsét háztűznézőbe kísérő nagybácsi *Az eladó birtok*ban: „Csak reggel mehetünk Borcsányiékhoz (a szép Erzsikéhez)” — mondja a késő esti órákban. „De jobb is, öcsém, mert ma péntek volt...”²⁶

Vailásos (bibliai) eredetű az átok és áldás használata, illetőleg babonás hite is. Mindkettőt egyszerre alkalmazza Mikszáth Lapaj történetében. Az öngyilkosságba menekülő leányanya megátkozza csábítóját: „Verje meg az Isten, amikor ébren van és amikor alszik!” Majd pedig áldást kérő köszöntéssel búcsúzik az öreg csősztől: „A jó Isten áldja!” — Gonosz-sága, fősévénysége, uzsorái miatt Isten haragja veri Bizi apót *A kis csizma* c. elbeszélésében. Hiába próbálja kiengesztelni az égi hatalmakat:

Mária-képet vásárol a templomnak — a képet hozó szekér alatt le- szakad a híd: kőkeresztet állíttat a temetőbe — mennykő út bele... De bocsánatot, áldást hoz reá a falu árvája iránt gyakorolt jótéteménye...²⁷

Átokkal sújtja a falusi pap a garázda földesurat, amiért kivágatta az út széléről a feszületet: „Átok reád, amiért az Isten fiát megcsúfoltad, fű kiszáradjon, ha megtaposod, ember elundorodjon, ha megcsúfítod, izzad- ságod vérré legyen, álmod ébrenlétté váljék, ébrenléted lélekwardossá. Légy átkozott; leheletedben dögvész támadjon, pillantásod megnerzselje a becsületet, mosolyod izzó sebeket fakasszon...” De a földesúr a pap tor- kába fojtja a szót, s az átoknak nem lett semmi foganatja: hosszú évek múlva főispán lesz a basáskodó úrból.²⁸

Folytassuk a baljóslatú babonákat.

Egyik karcolatában egész sor ilyen babonát halmoz fel Mikszáth: „Ha éjjel megzörögteni valami az ablakot, vagy ha a pap ablakában megcsör- dülnek a templomkulcsok, ha az asztalra helyezett palack (vagy pohár) egyszerre pattan és megreped, ez biztos jele annak, hogy halál történik.”²⁹

Nem hiányozhat a sorozatból a kuvik: a „halálmadár” sem. A *Szál- dohosi Papp familia* című, már említett novellában olvassuk: „...éjjel ahány bagoly volt a környéken, az mind oda járt huhogni az ősház zeg- zugaiba. Jól érezték ott magukat; kuvikmadarak körülöpködték őket, mintha udvarolnának nekik.” S nemhiába! Csakhamar meg is érkezik a gazda koporsója. „A baglyok szétrebbentek... egy kuvik pedig ott szállott el a kocsis felett, ki fejcsóválva dörmögé: — Ennek a gyalázatosnak ki mondta meg ugyan előre, hogy jövünk?...”³⁰

Baljóslatú az öregasszonyokkal való találkozás éppúgy, mint az ő „jókívánságuk” is (újévkor, születésnapon stb.). Az *eladó birtok* c. elbe- szélés leánykérői a korosztálytól függetlenül is ügyelnek arra, „nehogy asszonyféle legyen az első szembejövő — az ilyen nagy aktusnál az min- dig szerencsétlenséget jelent.”³¹

Nagy bajt okoz az is, ha valakit „szemmel vernek meg”, vagy ahogy mondani szokták: „Szemtől jött neki” — tudniillik a baj. Mikszáth ma- gyarázata szerint: „A nép azt tartja, hogy az irigykedő rábámulás meg- igézi a gyermeket.”³² — De nemcsak a gyermeket, a jószágot is meg le- het igézni. *Aranyos felhők* c. elbeszélésében a szegény özvegyasszony két leánya így aggályoskodik: „Kényes jószág a tehén: szemtől jön neki, go- nosz emberek megronthatják tejét (mert vannak olyanok, akik tudnak valamit ebben)...”³³

A balszerencsét jelző állatok között a legrosszabbak egyike a nyúl. Ezt Mikszáth is többször hangsúlyozza. A *jó palócok* egyik elbeszélésében az apa — juhásztársával együtt — borús előérzettel keresi leányát, aki- ről később kiderül, hogy vízbe ölte magát. Az Ipoly felé tartottak a fű- zesen át. „A tégláégető felől hatalmas süldő nyúl szaladt egyenesen felő- jük, s aztán, mintha az útjukat szelné keresztül, a lucernás felé vágott ré- zsunt. — Rossz jel! — mondá a vörös major juhásza.”³⁴

A *Különös házasságban* hasonló jelenet ismétlődik. Az ifjú Buttler gróf gyámtyjával kocsin megy Egerbe, a szentszéki tárgyalásra. „Közel a városhoz a baloldali kukoricásból egy nyúl ugrott ki és keresztülfutott

éppen a Buttler kocsija előtt... A babonás Buttlernek meglúdbőrzött a teste. — Az ördög van benne, kedves gyámatyám.”³⁵

Ennyi bőven elég mutatóba.

Háztűznéző — Lakodalom

A születés és halál dátumai közé rendszerint a házasság eseménye ékelődik legemlékezetesebben.

Mikszáth regényeiben és elbeszéléseiben gyakran találkozunk lakodalmi jelenetekkel.

A parasztlakodalmakról olyan részletes és színes beszámolót írt egyszer (1882-ben), hogy az — úgy gondolom — az egész magyar néprajzi irodalomban ritkítja párját. Címe: *Lakodalom az Alföldön*.¹ Mikszáth valószínűleg szegedi tartózkodása idején (1878—80) látta és hallotta a lakodalomhoz fűződő rangos szertartásokat, s mint számára kuriózus dolgokat jegyezte fel. De e ceremóniák egyszerűbb formákban az ország más magyar vidékeinek lakodalmi szokásaira is ráillenek, amint ezt majd Mikszáth palócföldi példáival szemléltetjük.

Ez a cikk azért is különleges figyelmet érdemel, mert előadásmódja szigorúan tárgyias; sem szubjektív kitérők, sem betétszerű epizódok nem zavarják a leírás egységét. Ha van Mikszáth oeuvre-jében etnográfiai tárgyú írás, amely egy műveiből összeállítandó „néprajzi kötet” megvalósítását sugalmazza: úgy elsősorban ez a lakodalmi leírás az! Csábító a kísértés, hogy teljes egészében ideiktassuk, de dolgozatunk kiszabott terjedelme miatt be kell érünk vázlatos ismertetésével.

A cikk a magyar népelet egyik legünnepélyesebb megnyilatkozását mutatja be. A háztűznézés, leánykérés és a lagzi szertartásait részletezi, beleértve ezeknek kötelező formáit, a vőfélyek, nasznagy, nyoszolyolányok szerepét stb.

A parasztleány katonáskodásának leszolgálása után, huszonötödik éve körül szánja el magát a házaseletre. Jövendőbelijét már ki is szemelte magának; elég jómódú lány, egészséges, munkabíró. Miután mindezt bejelentette édesanyjának, a következő vasárnapra meginvitálják magukhoz a rokonságot (sógort, komat, keresztapát), hogy meghányják-vessék a dolgok sorját, „s amelyik a legszájasabb köztük, az menjen leánykérőbe”. Erre a legközelebbi vasárnapon kerül sor. „A házasulandó leány tisztát vált, rámás csizmát, ráncosat húz a lábára, az ezüstgombos bársonymellényt vállára veti, fölibe meg a cifra, kivarrott szűrt akasztja. Amerre megy, mindenütt tudják a ruházatjáról, hogy mi járásban van. Ha igenlő a válasz, vagy a háztűz látása folytán nem változik meg a szándék, elhatározzák az eljegyzési napot bizonyosra, az esküvőt pedig körülbelülre. A menyasszony most már hozzákezd a jegykendő varrásához, s míg átesnek a hirdetéseken, azalatt beszerzi a széles, virágos pántlikát, mely a vőfélyek vállára jön, és a selyem sallangokat, amiket a lagziba hívogatók botjára kötnek.” — A vőfélyek sorra járnak a meghívandó családokat. Bizonyára a prédikációkból és a kántori rigmusokból eltanult cikornyás beszéddel hívják meg a vendégeket XY-nak és életepárjának nevében, „akik engem postául küldöttek, hogy szárnyuk alatt levő magzatjuk örömnapjára, jövő szerdán délután három órakor, a szent eskü felvételére, s azután egy kis vacsorára s egy ideig tartó mulatságra eljönni szí-

veskedjenek". A vőfélyeknél is nagyobb ember a nász dolgában a násznagy; az a tiszte: előre kidicsérni a lakodalmat s ott is számtalan rigmust s jókívánatot elmondani. Az ő szégyene, ha valami rosszul sikerül, míg ellenben az ő büszkesége, ha a házasságból jó pár lesz. A nagy nap fölvirradtával a nyoszolyóasszony élére áll a nyoszolyólányoknak, s felöltöztetik a menyasszonyt hófehér ruhába s csinált viragkoszorút tesznek a fejére. Mikor már készen van, a menyasszony vőfélyét elküldik a vőlegényért, aki már türelmetlenül várakozik otthon ezalatt. Megindul a menet a lányosházhoz. A menet végén a cigánybanda már előlegképpen rá-ráránt egy-egy nótára. A vőfélyek kezében fonott kalács és boros kulacsok vannak. Táncolva, kurjongatva haladnak a menet élén, a felsailangozott botot, vagy mint néhol szokás, a nádra kötött tarkabarka kendőket most a násznagy viszi nagy kényesen. A lányosházhoz érve a násznagy — forma kedvéért — még egyszer kikéri a lányt. A vendégeket megkínálják valami étellel, mire ezzel a kívánsággal köszönti fel a násznagy a leendő fiatal párt: „Legyen az új párnak bora, buzája és békessége!” Ezután bevonulnak a templomba. Esküvő után jön a tömérdek fogású lakoma. A násznagy minden új ételt új meg új verssel, mondókával ajánlgat, mégpedig humorossal. (Ennek paródiáját, visszáját élvezhetjük József Attila „Kínalható” című tréfás versében.)

„Odakünn az eresz alatt a koldusok ülnek hosszú sorban, s a maradékok odakerülnek. De csak akkor volt a lakodalom tisztességes, ha a koldusoktól is jut maradék...” Vacsora után muzsika, tánc. A násznagy is szaporán rakja a lábát. „A menyasszonyi tánc még komoly, méltóságos, de azután belevegyülnek a többi párok is, s a széles jókedv úgy elszilajosodik, hogy csak a hajnal vet neki véget. Ekkor aztán a menyasszony „visszavonul”. Ez a legérdekesebb mozzanat — mondja Mikszáth. — A nyoszolyólányok a koszorúját leveszik, farkocsát kibontják, hogy sohase legyen többé ez életben ilyen alakra befonva. Azután leszedik lassankint ruhadarabjait, levetkeztetik, mint egy fejedelemt. Ezalatt a nyoszolyóasszony babonát csinál az újdonsült duzzadó ágyban. (Ez a babonacsinálás a román népnél is megvan: „fácse kurumizsla”.) Mert attól függ, hogy a menyecske hű lesz-e az urához? — Mikor azután lefektetik, eloltják a világot s lassan, csendesén kisompolyodnak a szobából, de az ajtót félig nyitva hagyják, hogy a vőlegény észrevétlenül beosonhasson.”

Ez után a nagyszerű leírás után már csak az analógiák kedvéért vetünk egy-egy tekintetet Mikszáthnak a leánykérést és a falusi lakodalmakat ábrázoló többi rajzára.

A jó *palócok* kötete hasonlóképpen szemléletes képeket nyújt. Az egyik rajz (*Szücs Pali szerencséje*)¹ a háztűznéző — leánykérő legény látogatását festi. Szücs Pali Gózonba siet, Bede Erzsit megkérni. Ünneplő ruhájába öltözött; gomblyukába piros selymekendőt fűzött; ezt akarja kicserélni leendő jegyesének kendőjével. „Éppen deket harangoztak, mikor Bedééknél benyitott a kapuajtón. Bedéné kendert tiltott az udvaron, nyájasan fogadta a legény köszönését s lerázta kötényéről a pozdorját, amint illik érdemes vendég előtt.

— Kerüljünk beljebb, Pali öcsém! Éppen jókor jöttél: Erzsi főzi az ebédet.

Csakugyan ott szorgoskodék a konyhában, amint beléptek, s nem ejtette ugyan le a főzőkanalat zavarában, hanem annyi bizonyos, hogy elpirult.” Egy kis szemérmetes húzódozás után persze hogy átadta Palinak cserébe fehér baboskendőjét. „Pali úgy indult vissza a baboskendővel gomblyukában, mint a legboldogabb vőlegény a világon.” De hazafelé menet útközben nem tudott ellenállani régi szenvedélyének, az italnak, cigáynak és az ablaknál settenkedő régi szeretőjének — így aztán a házasságból semmi sem lett.

A *gyerekek* című elbeszélés³ viszont már egy lakodalmi menet leírásával kezdődik. A cím a túlfiatal házaspárra utal; első viszontagságaikról szól a mese. „Mikor megindultak a menyasszonyi háztól, a malomzúgóig ért a nászmenet, olyan hosszú volt, mivelhogy két „mágnás-família” került össze: a néhai Csillom János Józsi fia Bodokról és a kartali Major Jánosék Anna leánya. Kilenc szekérben ült csupán a násznap, a tizedikben a Gilagóék bandája. A legutolsón a tulipános ládákat hozták, meg az ágyat. A legelső kocsin a menyasszony ült fehér koszorúval, mellette lovagolt hóka lován a vőlegény...” (A többi — a fiatalok kezdeti élheteretlenségének leírása — már nem ide tartozik.)

Van aztán a *A jó palócok* között három elbeszélés, amely a házaseletnek a lakodalmokkor ígérkező méze helyett a csalódások keserűségét, a féltékenységet „zöldszemű rémél” és a hűtlenség tragédiáit festi.

A *bágyi csodában*⁴ a délceg Gélyi János elcsábítja a szép molnárt, Vör Klárát. Egy folytatólagos történetben, ahol már feleségül vette a megözvegyült, vöröshajú szépséget, ő maga válik megcsalt férjjé (*Szegény Gélyi János lovai.*⁵) A kedves, szelid Timár Zsófi szorgalmas férjét, Pétert, az ácsot, szintén más asszony hódítja el...

Mindezen történetekkel — s több más hasonlóval (pl. *Ne okoskodj, Pistá!*⁶ — Mikszáth sokféle változatban példázza azt a lanyar tanítását, hogy a házasság bizonytalan kimenetelű szerencsejáték az „urak” és a „parasztok” társadalmában egyaránt... (Ő maga is csak hét évi különélés után, elvált feleségével kötött második házassága idején találta meg a lések örömet.)

De nemcsak a falu jómódú gazdáinak (a „mágnások”-nak) lakodalmát mutatja be. Olykor élvezet bennünket egy-egy juhász-lakodalomba is. (Igaz viszont, hogy ezek a juhászok is „juhászkirályok” a többiek között!)

Első alkalommal (1877) *Lapaj, a híres dudás*⁷ lakodalmi szerepköréről értesülünk. Rendszerint farsang táján keresik fel a vidékbéli juhász-gazdák, hogy megalkudjanak vele, mert ő szolgáltatja a zenét.

Másik elbeszélése, amelyben már részletes leírást ad egy juhász-lakodalmáról, 1885-ben jelent meg. Címe: *A jus primae noctis.*⁸ Ebben a szép Baléti Magdaléna lakodalmát meséli el; sajnos, az ünnepség — a címben jelzett földesúri erőszak miatt — csak az esküvő utáni táncig jut el... Ime, a befejezetlen lakodalom mozgalmas, színes képe:

A fiatalokat annak rendje és módja szerint kihirdették háromszor lent, a falusi templomban. „Összehitták a környékbéli juhászfamiliákból a násznépet, s megtörtént az esküvő a harmadik vasárnapon délután. Elég nagy pompa volt, de persze juhász módra. Négy fölöpántlikázott számár volt fogva a menyasszonyt vivő szekér elé. A többi szekereken három ju-

hász ült dudával. Künn a major udvarán pedig hús hófehér bárány volt különválasztva, mindeniknek piros pántlika a nyakában. Ez a menyasszonyi hozomány. Két év ilyenkorra már harmincra szaporodhatnak, mire pedig ötven éves lesz Magdalénka, ötszáz vagy tán ezerötszáz birka is lehet belőle, ha az Isten megőrzi, és a farkasok meghagyják... Minthogy Magdalénka anyja már régen meghalt, a Baléti hűgát hozták el sütni, főzni, vendégek körül forgolódni. De nem is volt ott hiány semmiben. Az igaz, hogy halálnak halálával bánta meg néhány juh, de hát nem mindennap történik olyan esemény, hogy az egész környék legszebb leánya kicseréli a pártát a főköttővel. Vidám kurjongatásokkal tölt be az erdő...” (Ez után történik a földesuri garázdaság.)

A következő szemléltető leírást Mikszáthnak *Az eladó birtok* c. elbeszélése szolgáltatja (1893). Egy háztűznézőbe készülődő fiatalember és nagybátyja az erdőben éjszaka rájuk szakadó vihar elől egy juhásztanyán keres menedéket. Szerencsére a nagybácsi ismeri is a juhászgazdát, azaz-hogy a „juhász-mágnást”, akit Kárlony Jóskának hívnak. Házánál éppen lánya lakodalmát ülik. „Javában folyt a tánc. A híres Lapaj fújta a dudát. Messze kihallatszottak a jókedvű kurjantások. Még akkor se maradt abba a jóízű „podzabucski”, mikor Körmöczy uraimék beléptek. A juhászgazda rájuk ösmert és vidáman ugrott eléjük: — A jó isten hozta a tekintetes urakat. Igyanak, egyenek! meg ne vessék szerény abroszkámat. Haj, haj, most már magam is perdülök egyet. Ilyen két vendég! Tessenek helyet foglalni az urak!... Az öreg tisztartót szertelen élénkség fogta el, hogy ilyen víg helyre bukkantak. — Mit, hogy leüljünk? Még csak az kellene! Hol a menyasszony? Melyik az? Ott az a szőszke, a koszorúval? Ejnye, de derek anya volt, aki szülte. Hol az anyja? Hadd forgassam meg!... Mire aztán egy szögletből előugrott egy javabeli asszonyszemély, megtörölte száját szégyenlősen a kendőjével — de már akkor derekon csípte Körmöczy Péter s olyan podzabucskit kezdett vele járni, hogy a fiatal legények is megirigyelték.”

A mulatozást ilyenkor különféle tréfák élénkítik. Kissé vaskos társasjátékok fokozzák a jókedvet. Egeret csúsztatnak az egyik asszony ingvállába, „eldugott” tojást törnek szét egy másik vendég fején (persze a kalap is a fején volt) stb. A lakodalmi szokások megismerése mellett tehát Mikszáth kalauzolásával a juhász-nép társas szórakozásába is betekintést nyerünk.

Most még röviden érintsünk a leánykéréssel és a lakodalommal kapcsolatban álló néhány kérdést.

Ilyen például a *kosár*. Az elutasított kérő kocsijára, szekere-re kosarat kötöttek. Azzal mehetett haza csúfosan. A kikosarazott kérők között vezető szerepet játszhat Gregorics Pál (a Szent Péter esernyőjéről szóló regény egyik alakja)¹⁰ aki „annyi kosarat kapott egymásután, hogy elhiresült róluk az egész ország részben...”

De van Mikszáthnak olyan elbeszélése is,¹¹ amelyben a kérőt még csak ijesztgetik a kosárral: „... aztán vihetjük haza a mennydörgős nagy kosarat!”

Célszerű tehát előre megnyerni a leányzó s a szülők hajlandóságát. Ezt a feladatot nagy szakértelemmel végezték falun a *gügyük*. Mikszáth több-

szőr szerepelteti őket. Meg is magyarázza: kicsoda-micsoda a gügyü? „Az, aki a házasságokat összeboronálja.” Többnyire valami boszorkányszerű vénasszony.¹²

Végül még egy mozzanat:

Ámbár a Mikszáthtól is idézett szállóige szerint „a házasságok az égben köttetnek”¹³ — valójában rendszerint a földi dolgoknak (hozomány-nak, kelengyének) is fontos szerepük van benne. Mert lám, azzal a bizonyos Cukri báránnyal együtt (*A néhai bárány* c. elbeszélésében)¹⁴ eltűnt Sós Pál kezén a Baló Ágnes tulipános ládája is (amelyen a bárány megkapaszkodott), s a ládában a szép menyasszony kelengyéje: „három perkálszoknya, négy szélből az egyik, hat olajos kendő, nyakbavaló kendő, ezüstcsatos mellény, tíz patyolat ingváll s azonfelül a mente, meg egy rá-más csizma, újdonság, még a patkó se volt ráverve. Szegény Baló Ágnes, benne volt abban a ládában mindene! ... Hogy az ár elmosta a csősz-házat, elmosta a házasságot is. Gúnya nélkül nem léphet az oltárhoz szé-gyenszemre. Már mindene megvolt, pedig be keservesen, mint cseléd, sze-rezte, minden ruhadarabot egyenkint. Szüretre lett volna meg a dolog, legalább úgy mondta az utolsó szombaton maga a vőlegény, — de most már vagy lesz valamikor, vagy sem ...”(!)

Táncleírások

Elbeszéléseiben Mikszáth itt is, ott is gyönyörködtet táncleírásokkal. Főleg lakodalmi jeleneteiben villant elénk egy-egy táncos képet, de más elbeszélésekben is megörökíti szép asszonyok, szép leányok táncait.

Egyik legplasztikusabb táncleírását egy szegedi látogatásának köszön-hetjük, abból az időből, amikor Munkácsy Mihályt kísérte le oda. Milyen is volt s hogyan táncolt a legszebb Szeged környéki tanyasi lány? „Olyan volt, akárcsak a kinyílt rózsza. Úgy is hívták valahogy: Búzás vagy Téglás Rózsának. Hogy tudott az rezegni, riszalódni, szent isten! Minden izma mozgott annak s csiklandozta a férfiszemet. Magas, egyenes volt, mint egy lilium, s mégis kerek, formás minden testrésze, mintha piktör pingálta volna. Aztán hogy tudott táncolni! Hajlott a dereka, mint a kígyóé, még talán sziszegett is, pihegett a kebele, hogy szinte reszketett rajta az a fel-tűzött piros szegfű, a két alma között ... Aztán eleresztve táncosát, hamis-kásan illegette inagát a csipőin táncosa előtt, meg nekiszilajodott, forgott, mint egy karika, s olyankor a sustorgó selyemrokolyája olyan szelet csa-pott, hogy akit az megértett, megbódult, megittasodott tőle: az aranyos papucsait pedig fölhajgálta a levegőbe, amik azért valami szemfényvesz-téssel estükben megint rácsúsztak a picike lábára ...”¹⁵

Nevezetes táncleírása Mikszáthnak az is, amelyet Prakovszkyról szóló elbeszélésében olvashatunk. A regény egyik fejezetében mint valami kö-zépkori danse macabre tűnik fel a közeli kastély egykori lakóinak kísér-teties tánca. „Egy pirosposzsgás, harmincéves korú menyecske, régimódi vuklikkal, szép aranyesipkés pillangós főkötőben, mennyszinű rokolyaban. kiállott a vendégek elé, csipőjére vágta az egyik kezét, a másikkal a csip-kes keszkenőjét emelgette a levegőbe, rezegettven a füle mellett, úgy jár-ta a csárdást animóval, riszalósan, mint a parancsolat. Némelykor toppan-tott is a pici lábaival. — Tyuhaj, sose halunk meg!”¹⁶

(De hát ez „urak” tánca volt, s az egész látomány csak három szegény vándormuzsikus fantazmagóriája.)

Falucsúfolások

A népi humor legismertebb termékei közé tartoznak a falucsúfoló mondások.

A folklórnak ezzel az ágával a szakemberek közül főleg Szendrey Zsigmond foglalkozott részint „A rátótiádákról” című gyűjtésében, részint pedig „Falucsúfolóink” c. dolgozatában.¹ Hivatkozik Mikszáthra és Jókaira, illetőleg Jókainak Mikszáth mintájára szolgáló „adomái”-ra, minthogy az ő gyűjtéseik valóban fontos források.

Figyelemre méltó megállapítása Szendreynek, hogy a falucsúfoló mondásokat nemcsak tartalmuk s a bennük megnyilatkozó néphumor miatt kell értékelnünk, hanem néplélektani szempontból is; „mert megláthatjuk belőlük, hogy mit tart a magyar nép magához valónak, magához méltónak, s mit ró meg erkölcsileg.”

Etnográfusaink szakszerű gyűjtőmunkája előtt Mikszáthnak *Az igazi humoristák* c. kis köteté, pontosabban: e kötetnek *A megcsúfolt falvak* c. fejezete volt az efféle mondások leggazdagabb hazai példatára.²

Jókai említett írása — amelynek címe: „Furcsa falvak”³ — jóval kevesebb falucsúfolásról számol be. Többnyire közismert „rátótiádák”-at sorol fel egy általa régebben hallott verses „litániá”-ban. Minthogy ezeknek egy részét Mikszáth is átvette és tovább terjesztette, ideiktatjuk teljességében:

Kecskeméten az ürgét röptiben meglőtték,

Kókán pedig a lencsét kétszer is megették.

Nagy-Lédecen a létrát keresztbe cepelték.

Ó-Kikindán szünyog elől harangot félreverték.

Hetényen meg a rókát farkasnak nevelték.

Szentgáliak a hajdinát megűszni kezdették.

Rátótiak a rákot szabónak megtették.

Mikszáth *A megcsúfolt falvakban* a Kókát és Rátótot gúnyoló mondásokat ismétli meg. Itt és egyéb írásaiban hozzájuk sorolja Göcsejt is. (Göcsej: Zala megye déli része, amelybe Zalaegerszeg is beleelesik.) Másutt pedig a Jókai-féle vers többi szakaszát (pl. a hajdina megűszását) variálja.

Vessünk egy tekintetet *Az igazi humoristáknak* és Mikszáth többi munkáinak falucsúfoló fejezeteire.

Írónk előrebocsátja, hogy „ami együgyűséget magyar ember tesz, mond vagy éppen kigondol, azt rendesen rátóti, göcseji vagy kókai ember cselekedte”. Enyhítő flastromként azonban megjegyzi: „Ha van valami vigasztaló e rendszeres üldözés mellett, az semmi sem inkább, mint azon tudat, hogy másutt sem ették ám kanállal a bölcsességet.”

Bogdásán például furulyának nézték a puskát. Az egyik atyafi fújta, a másik billegtette. Meg is szólalt az aztán, de csak egyikük tehetett tanúságot a hangjáról.

Az iványiakkal meg az történt, hogy egy jókora szél kerekedtével a búzavetésük szaladni kezdett. Csákánnyal, fejszével utána iramodva valahogy szerencsésen mégis csak megállították.

Még rútábbul jártak a toponáriak. Szórakozottságból úgy építették meg a templomot, hogy elfeledtek rajta ablakot hagyni. Hát biz ezen most már nem lehetett segíteni másként, mint úgy, hogy a bíró vasárnap ki-

rendelte a falut világosságot fogni zsákokba, melyeket a napfény felé terjesztvén, a nyílásnál villámhirtelen be kellett fogni s bent a templomban kirázni. Hogy aztán lőn-e világosság benn, nem tudni.

Sokkal többet érnek — folytatja Mikszáth — azon ügyes ráfogások, melyek egyes vidékek mostohább természeti fekvését gúnyolják.

Korponán télen fonszámra mérik a bort. (S ez nem is áll valami nagyon messze az igazságtól, mert ott csakugyan olyan sajnálatraméltó természete van a bornak, hogy télen megfagy, s a borkereskedő bízvást árulhatja jégdarabokra törve is.)

Kemencén kánikulában fagyott meg a birka. A Hont megyeiek szígyenlik is nagyban, ha a szemükre lobbantják. — Ugyanezt a tréfás mondatát később kétszer is megismételte Mikszáth. Először *Az eladó birtokban* (1893)⁴ a Nógrád megyei Lest községbe helyezve; majd pedig *Szent Péter esernyője* c. regényében (1895), amikor is a Zólyom megyei Bábaszéknek ajándékozza a kánikulában megfagyott birkákat.⁵ — A lesti változatnál meg is jegyezi, hogy ott „jó, becsületes nép lakik, csak egyet nem szabad tőlük kérdezni: Igaz-e, hogy kánikulában fagyott meg náluk a birka?”

Igazi szatíra a fokiakra — folytatja Mikszáth *A megcsúfolt falvakban* —, hogy amikor egy elhullatott szőlőszemet találtak az úton (mint-hogy egy bort nem termelő vidékről van szó!), az egész község összeszaladt a csodájára, mi legyen ez a különös tárgy; végre is kisütözték, hogy az krokodilus, s cséplőkkel verték agyon.

De mi ez még az igaliak szégyenéhez képest, kik a Fölvidéken utaztukban tízen a pohánkakása virágos vetését folyóvíznek vélték, s nekifeködve hasmánt emberül megüszták. A vetés túlsó oldalán amint összeolvasták egymást, kisült, hogy kilenc főnyire olvadtak, miből nyilvánvaló, hogy egy igali ember be is fült.

Rengeteg ügyefogyottságot fognak rá a csiki székelyekre. Itt verték agyon a földesuraság magával hozott szerecsenjét azon indokolással, hogy „jó lesz a patikába”. (E tréfa a szerecsendiő nevű forró égövi fűszernövényre utal, amelyből gyomorerősítő orvosságot készítenek.) — Az úton talált zsebórának is ilyen sorsa lett; kimondták rá a góbék a bölcs szentenciát, hogy az „a ketyegő fene; agyon kell ütni, punctum!” (Szolgáljon a megcsúfolt góbék vigasztalásául, hogy ugyanezt a tréfát Mikszáth néhány év múlva Gyula város lakóira is ráfogja.⁶)

Az is a szegény csikieknek számítandó be, hogy mikor a megdagadt folyam elvitte a gyalog-hídjukat. csáklyás emberek a víz mentében fölfelé indultak keresésére. Máig is sopánkodnak rajta, amiért meg nem találhatták.

Egyébként ez utóbbi esetet a történelem a pöttendiek számára is vindikálja. E Somogy megyei község rovására meséli a néphumor azt is, hogy a létrát keresztbe vitték át az erdön, s negyven ember irtotta előle húsz napig az akadályokat. Nagy fáradságukba, költségükbe került, de keresztülvitték becsületesen. (Mint a fentebbi „litániá”-ban láthattuk: Jókai a Trencsén megyei Nagylédecre helyezi ezt az esetet.)

Hasonlóképpen a falucsúfoló történetek közé számítandó az a mende-monda, amely a bolyki kápolna feliratáról szól. Bolyk község (régebbi nevén Ipoly-Bolyk, Nógrád megyében) a határ végpontján díszes kápolnát építtetett Szent Vendel szobrával. Ámde a kápolna egy később elvesztett

határjavítási per miatt a szomszédos karancsi határba került. Ezen aztán a pervesztes község az alábbi felirattal próbált segíteni: „Adatik tudtára mindenknek, akiket illet, hogy ezen érdemes Szent Vendel ámbátor a karancsiakénak látszik lenni, nem az övék, hanem a mi határunkat őrizni innen.”⁷ (Tudnivaló, hogy Szent Vendel a juhászok. pásztorok védőszentje.)

Egy 1878. évi apró cikkében Mikszáth Tápíósáp községgel incselkedik. Mikor az egyszeri sápi atyafi, ki soha még azelőtt tükröt nem látott, meglátta magát itt messze földön Budapesten egy nagy álló tükörben egész életnagyságban, megdöbbenve mutatott a látomány felé ujjával: „Istók legyenek — kiáltott önfeledten —, ha ez nem sápi ember. Csak azt tudnám, honnan ösmerem?”⁸

E tréfa alapján másutt is szokta mondogatni Mikszáth, hogy „a sápi parasztok többé-kevésbé mind hasonlítanak egymáshoz”.

Ámde igen jellemző, mennyire nincsenek helyhez-röghöz kötve az efféle tréfák (s így bizonyos rokonságot tartanak a vándoranekdóttakkal!), hogy ugyanezen csúfolkodások más vidékre áthelyezve is felbukkannak Mikszáth írásaiban. A sápi atyafi mellett saját palóc népét is odaállítja a pesti tükrös kirakatba, és ez is fejcsóválva dörmögi: „Ha nem vónánk olyan messze onnan hazulról, biz olyan ismerős a perszónája, mintha kiszoltói ember lenne ökelme!”⁹

A falucsúfolások annak idején nemegyszer verekedésekre vezettek. Bókeszerető emberfiának nem volt tanácsos kihívni maga ellen a kókai, rátóti stb. legények haragját. Erre a veszedelemre utal, illetőleg ezt a veszedelmet akarja magától elhárítani Jókai is, Mikszáth is idézett műveikben.

Jókai ezt írta: „Vannak szerieszéjjel az országban helységek, miknek lakóira sok bohóságot ráfogott a szájongó közhír. Egykor egy egész litániát hallottam gúnymondatokból, amilyenekért az érdeklett faluk és városok lakosai be szokták aztán egymás fejét verni. Az én fejemet azonban nem szükség ezért beverni, mert nem csúfondároskodásból mondom el, hanem mint egy jellemzetes vonását köznépünk humorisztikus leleményességének...”

Mikszáth pedig így védekezett a megcsúfolt falvak esetleges nehezítésével szemben: „Könnyen megeshetik, hogy amit némely nemes helységről elmondtam, az annak zokon eshetnék. vagy hogy nem is hitelesen van róla leszabva, az akkor — egyszer s mindenkorra kijelentem — a szomszéd faluban történt”

A veszedelemnek ezen óvatos elhárításáról valamivel később (1881) gyakorlatilag is gondoskodott Mikszáth. A megcsúfolt falvak bántalom, sértés nélküli „kiéneklésére” a legalkalmasabb módszert *Rajzok a régi vármegyéből* c. elbeszélésében alkalmazta.¹⁰ Ott ugyanis — az elbeszélésnek „A leghitványabb falu” c. fejezetében — egy költött nevű falura. Majornokra ruházza sommásan a különböző falvak lakóihoz tapasztott csúfságokat. „Ami a falu szégyenítő voltát illeti”, azt a következőkben sorolja fel:

A tekintetes megyei karok és rendek száznyolcvan rénusi forintot ígértek a szomszéd Hont vármegyének, ha megengedi, hogy a határszálen fekvő Majornok oda kebeleztessék. Hont megye nem fogadta el az ajánlatot; még száznyolcvanöt frt. ráadással sem kellett neki Majornok. Majd

bizony, őt érje mindaz a csúfság, mely Majornok után háramlik a nemes municipiumra.

Mert hát a majornoki ember híres arról, hogy minden bolondság és ostobaság őrajta esik meg.

A majornoki nemesek ketten mennek egy pár csizmában restórálni. Két embernek (még ha majornoki emberek is) közönségesen négy lába lévén, a kordován burkolat csak azon a két lábon vagyon, amelyik nagy kevélyen lelóg a fölzászlózott kocsiról, a másik két láthatatlan láb meztelen és a pokrócba van betakarva.

A majornoki ember bal lábbal lép fel a fűrhéces kocsira, és a dohányzacskójában sárgarépat hord. Persze merő ráfogás az egész — de ha nem lehet magukat kimosni alóla!

A majornoki magisztrátus határozta el azt is, hogy a falu fölött nyomtalanul elvonult nagy kolera emlékét megörökítteti maradandó módon. Kihozatta egy decemberi napon a városi vénsőkö, s miután jól meghányva-vetve a dolgokat, kitűnt, hogy a költség márvány emlékre nem futja, gazdálkodási szempontból a falu közepén levő befagyott pocsolya jegére vésette fel az utódok emlékeztetésére a rektor uram által készített versezetet...

De még ez mind semmi azon esetlenséghez képest, hogy midőn egyszer elvitte hídjukat a sebes Csoltó, nem lefelé a vízmentében, hanem fölfelé keresték azt a jámbor atyafiak csákyákkal, fejszékkel.

Övelük történt, hogy Nyitra megyében utazgatván tizenketten, midőn egy pohánkakásával bevetett majorsághoz érének, azt hitték: a veres tenger; beugráltak, megüszták. A tulsó parton összeolvastván egymást, kiűnt: csak tizenegyen vannak. Az egyik palóc befűlt a hajdina-kasába, vagy hogy Tuba Istók uram tévesztette el az olvasással: önmagát mindig kihagyván.

De minek soroljuk fel a hosszú lajstromot, mely mindig szaporodik, s annyi keserűséget okoz a helység lakóinak, hogy immáron el szokták tagadni, ha megkérdik tőlük, hovávalók.

Otthon azonban nyílt villongások tárgya ez réges-régen. A nemesek azon panaszkodnak, hogy a parasztlak butasága miatt szenved csorbát jóhírnevük, míg ellenben a parasztlak meg vannak győződve, hogy a „bocskoros urak” teszik a helységet nevetségessé...

A falucsúfolás témakörébe tartoznak a naiv hencegések is, midőn egyes falvak lakói kisszerű dolgokkal vagy nem éppen dicséretes tulajdonságokkal, illetőleg szerencsésükkel dicsekednek. Alig van író, aki e téren Mikszáthnál gazdagabb példatárat nyújtana. Íme egypár mutatóba:

Talpig ember c. novellája¹¹ Gerge nevű leéggett faluról szól. Oly teljes volt a pusztulás, hogy még a faluháza is porrá vált. Ennek látlán a gergei bakter „hivatalos büszkeséggel” így dicsekedett: „Ílyesmi csak Gergén történhetik. Igaz-e, hé!”

Mikszáth egyik 1877. évi Aprósága¹² szerint „a bugáspircsiek abban büszkélkedtek, hogy őnáluk volt a legnagyobb kolera!” — Hasonló büszkeség dagasztja a nemesvarbóki atyafi keblét is, hogy a feketehalál lakja most falujokat, aki még „a vicispánynál is nagyobb úr!”¹³

Komikus hatást vált ki a kisszerű dolgokkal való dicsekvés is. Jó példa erre Mikszáthnak *Ökigyclme a pernye bíró* című rajza.¹⁴ Mert „em-

bere válogatja!” Tuba Istók uram „a mi falunkban” csak pernye-bíró, de öregbírónak is beválnék holmi apróbb faluba, ahová nem oly csövestől hullott az isten áldása okos emberek dolgában, hogy még egy Tuba Istók is csak pernye-bíró lehet.”

A paksiak viszont azzal büszkélkednek, hogy „Londonban sincs olyan harangiáb, mint az övék!”¹⁵

A sorozat befejezéséül keresve sem lehetne jobb csattanót találni, mint amit *A hiteles bizonyítvány* c. anekdotájában olvasunk (1882)¹⁶ Eszerint: egy alföldi falu vezetői írásba adták, hogy „egyől egyig ostoba, tudatlan fráterek vagyunk...”

Halál — Temetés — Sírjeliratok

Mikszáth úgy tudja s minket is arra tanít, hogy az urak és a szegény emberek más-másképpen halnak meg. Az urak a halállal szemben is megátsszák gögös szerepüket: úgy távoznak az életből, mintha ez is az ő akaratuk szerint történne. — Viszont parasztjai és más közönséges halandók kötelességszerűen engedelmeskednek a természet parancsának. Az ő magatartásukat híven kifejezi a középkori Haláltánc-ének refrénje: „Elmegyek meghalni... Küzdést jól tudok, de az halált meg nem győzhetem, azért elmegyek meghalni...”

Parasztalakjai szinte közömbösen, félvállról veszik a halál közeledtét. Olykor Mikszáth maga is csodálkozik azon a fatalizmuson, ahogy a sokaktól rettegett kaszást fogadják.

„Csodálatos az a közömbösség, az a fatalizmus — írja egy helyen¹ amellyel meghal a magyar paraszt, makacsság nélkül, keserűség nélkül. Azt mondja magában: „az én sorom már betelt” és meghajtja az akaratát és szelíden diktálja tollba a nótárius úrnak az utolsó intézkedését...”

Nem rém öelötte a kaszás ember, hanem csak afféle kedélyes alak, aki egy kicsit szinte hozzátartozik a familiához... Nem igazságtalan, mert mindenüvé elmegy, nem ellenség, mert akit lekaszabol, annak mindnek elveszi minden baját. Azért is a neve „Halál koma”. Mert csak koma ő, nem valami nagy hatalom; jön, megy a bolondos kaszájával egy felsőbb rendelés szerint, s figyelmezteti is a jámbor hívő lelkeket barátságos jóakarattal, már amennyire az ő ügyefogyottságától telik, hogy merre jár s van-e valami szándéka... Egyszóval a halál nem olyan félelmetes itt, mint a tükörből fésülködő úri népség előtt: ott csak azok fogadják néha nyájasan, akiktől elvesz valakit; itt sokszor maga az útramenő is örül neki — s amelyik nem örül, legalább egykedvűen veszi.”

Gál János, a gazdag „parasztkirály” könnyebben szánja rá magát a halálra, mint hogy vérmérgezésről megdagadt félkezét leoperálni engedje...

Amikor a beteg Kupolyi bácsit (*A fekete kakasban*) felesége drága pénzen gyógykezeltetni akarja, a halálra készülődő öreg elhárító kézlégyintéssel csak annyit mond: „Há hinak, megyek. Úgyis el vagyok már én fáradva.”²

Jókai és Mikszáth — a magyar néplelek kiváló ismerői — szorgalmasan gyűjtögettek azokat az eufemizmusokat, amelyek nem annyira enyhítő, szépítő helyettesei a halálnak — mint „rút” fogalomnak —, inkább kedé-

lyes, humoros megnevezésük — a borzalom és rettenet legkisebb árnyalata nélkül.

„Ő vitte el magával a nagyapót is, nagyanyót is *deszkát árulni Földvára*, a napamasszony kezéből ő vette ki a kanalat örökre...”⁵

A *vén gazemberben* is van egy rövidke sorozat az efféle eufemizmusokból. Az öreg kasznár halálhíre ezekkel a variánsokkal fut végig a kastély udvarán és termeiben:

„A kasznár letette a kanalat... No, bezzeg a kasznár is elment már deszkát árulni Földvára... A szegény nemzeti úr beadta a kulcsot...”⁶

Hasonló körülírással találkozunk Mikszáth *Aeskulap az Alföldön* c. elbeszélésében is. „Alighanem közel jár már ökelme Földvárhoz” — mondja a szomszédja. „Miféle Földvárhoz?” „Ahova mindnyájan eljutunk... deszkát árulni.” „Eszerint nehéz állapotban van?” „Egyet szolt már annak a kakukk a tavalyi évben, fogadni mernék rá...”⁷

Az eufemizmus e példáinak nagy részét Mikszáth többnyire Jókai műveiből kölcsönözte. De vannak nála más, talán eredetileg megfigyelt körülírások, gyöngéd utalások is a Halál ki nem mondott neve helyett.

Egy beteg parasztlány a kedveséről szóló jó hír előrejelzését a hazahajtott juhnyáj négy vezérürüjének csengettyűszavától várja. Este megjött a juhnyáj, csengőik azonban nem szóltak. De most már úgyis mindgye, mert: „Hallotta már a szavukat délben s meg is gyógyult tőle...”⁸

Hasonló ehhez az a válasz, amit egy másik parasztember — egy fiatal házasság — kapott az országúton szemben jövő falusiaktól, amint éppen orvost hozott magával nagybeteg feleségéhez. „Hallottak valamit? — kérdezte tőlük. — Talán rosszabbul van?” „Jobban van már szegény — felelte az egyik. S azután hozzátette akadozva: *Egészen jobban van.*”⁹

Végül maga Mikszáth is — talán éppen a népetől tanult bölcs rezignációval vagy éppen a nép ajkáról ellesett kifejezéssel — gyakran alkalmaz egy kicsinyítő képet, hasonlatot a sirdomb megnevezésére.

Nemzeti uraimék c. regényének egyik fejezetcíme közli először e szavakat: „Egy púp a földön.” Bent a szövegben pedig: „Mi egyéb látható változás marad a halottak után? Púpossá teszik egy kis helyen egy kis időre az anyaföldet...”¹⁰

Az öreg Kupolyi által az országút széléről fölszedett koldusleányka temetésekor lágyabb megfogalmazásban: „... és hát egy púppal több volt a földön. Egyéb nem történt. Egy púppal több. Ez az egész.”¹¹

Temetés

Mikszáthnál nem egy temetés leírásával találkozunk. Ezek részint az „urak” díszes temetésének szertartásait tárják elénk, részint az egyszerűbb vagy éppen szegényes paraszti temetésekkel ismertetnek meg.

Már legelső regényében (*Az apám ismerősei*, 1878) és annak egyik vázlattöredékében¹⁰ részletes leírást ad egy főúri temetés pompájáról: fekete drapériákkal, égő fáklyákkal, aranyos ravatallal stb. — Hasonlóképpen részletezi gróf Pongrácz István temetését, illetőleg annak saját maga rendezte előkészületeit: lovával együtt akarta eltemettetni magát. miért is koporsó-ládája olyan nagy volt, mint egy óriás szuszék...

(Ezt a szót az író halála utáni rossz kiadásokban — nem értve a szó jelentését — következetesen szószer-knek szedték!)

A paraszti temetések lefolyását a Mikszáth különböző elbeszéléseiben szétszórt jelenetekből kell mozaikszerűen összeállítanunk.

Legegyszerűbb temetkezésük az öngyilkosoknak van. Azokat elnyelik a kenderáztatók vagy a közeli folyók.

Az egykori gazdagságból koldussorsra jutott Madzag Máté előbb-utóbb vagy a temetőbe kerül (harminc vasszög elég lesz ahhoz, hogy koporsófedelét rászögezzék), vagy pedig a kenderáztatókba. „Mert hát az ilyen közönséges faluban jó az öngyilkosoknak a kenderáztató mélységes fenéke is; nem minden szegény embernek jut a Tisza vagy a Berettyó... messze van az innen!”¹¹

És vajon a szegény „megesett” lánynak, aki csecsemőjét Lapaj, a híres dudás gondjaira bizza, és a Garam hullámaiba veti magát: milyen temetési szertartásban van része? „A haragos folyó nagy loccsanást hallat utána... Velőt hasító sikoltására Lapaj lekapja a széles kalapot a fejről, odahelyezi azt a lucskos földre s rátérdelvén, a folyó felé fordulva elmondja a miatyánkot csendesesen, vigyázva, hogy meg ne akadjon benne. A szél is megfordul most s panaszos nyögéssel viszi az ima szavait a hullámkoporsó felé. Egyszerű halotti szertartás, de Lapajtól elég ennyi is. Legalább ne menjen pogány-módra a másvilágra a szegény leány...”¹²

Több más öngyilkossági történet is akad Mikszáth népi tárgyú elbeszélései között. Szerelmi bánatában lesz öngyilkos Boriska, „a fekete major” juhászának leánya; ő meg az Ipolyba ölte magát: „A pajkos Ipoly vigan locsogott tovább...” Nincs szükség temetésre.¹³

Gélyi János, a délceg fiatal férj pompás lovait a hegyszakadékbba hajtja, ezekbe az „öblös, nyitott koporsókba”; így lesz öngyilkos, hűtlen feleségét is magával ragadva.¹⁴

Palyus, a kocsis, aki eladta lelkét az ördögnek, felakasztja magát. A boszorkányokról szóló fejezetben láthattuk, hogy a temető árkában haritolták el.¹⁵ (Öngyilkosoknak nem dukált sem egyházi temetés, sem rendes sirhely!)

A szabályszerű — tehát nem öngyilkos — halottak gyászszertartásáról a következőket tudhatjuk meg Mikszáth elbeszéléseiből.

A halottat a falusi öregasszonyok megmossák, aztán a házban vagy az udvaron hosszú asztalon kiterítik.

„A mi falunkban — írja Mikszáth — szokásban van sorba látogatni a halottakat. Még egyszer megnézik színről színre, megmérlegelik, sokat változtatott-e rajtuk a halál vagy nem; megnézik, hogy voltak öltözve utoljára, új csizma volt-e a lábukon vagy régi, volt-e szentelt barka a fejük fölött, hajlékony volt-e kezük vagy meredt s csak nagy ügyel-bajjal gyűrhető-e be a koporsóba? Megvizsgálják szegéről-szegre mindent, figyelemmel kísérik egész a temetésig és emlegetik hetekig, nehéz volt-e a halottvivőknek, nagyot szólt-e a göröngy, mikor a koporsójára hullott, nem-e megfordítva tették a fejét a sirjához?”¹⁶

A papi ceremónia után következtek a siratóversek, a kántor vagy rektor kádenciái.

Mikszáth rendkívül kedvelte a hajdani lugubris-költészet népi emlékeit. Regényeinek, elbeszéléseinek halottait rendszerint megszólaltatja a

búcsúzó és sirató versekben. Ezeket kitűnően tudta utánozni, amint majd az alábbi példatárból láthatjuk.

Midőn a kántor meghallja a gyászesetet — meséli Mikszáth —, egész éjjel faragja a versezeteket. Ki kell tennie magáért, mert a siratóvers a kántori tehetség egyik legfőbb próbája. Ha nem ért ehhez, kicsapják valami hitvány filiáléba.

A *Nemzetes uraimék* prédikációs halottját özvegy Réky Istvánnénak hívták; lányát pedig Birikének. A kántor tehát e szavakkal intonálja érzékenyen elreinegtetett versézetét:¹⁷

*Búcsúsom, búcsúsom felső, alsó szomszédomtól,
Az ekléziától, Birike lányomtól...*

(És aztán sorra következtek — mint a gyászjelentésben — a rokonok, majd pedig az ismerősök; mindenki, aki csak számít valamit a faluban.)

Ugyanezen halotti búcsúztatónak szükség szerint módosított változata megismétlődik a *Szent Péter esernyőjében* is.¹⁸ Itt egy gazdag parasztasszony („a glogovai nábob neje”) belefulladt a felhőszakadástól átkozottan megáradt folyóba. Nem lett öngyilkos, isten ments! „Nagy temetést” rendeztek neki.

„A harangozó betért, egy kupica pálinkát remélve a hírért, a kántorhoz:

— No, kántor uram — mondá —, most szedje össze az eszét. Kövér halott van. Szép versek fognak kelleni.

Harmadnap csakugyan megvolt a temetés. Régen volt már ilyen Glogován. Gongoly uram (a férj) a lehotai papot is elhozatta, hadd sirassa két pap, a koporsót Besztercéről hozták váltott lovakon; a keresztet elvitték Kopanyicára, hogy az asztalos befesse feketére, fehér betukkel ráírván a megboldogult nevét és vízbefúlásának napját. Rengeteg nép volt...”

(Hirtelen zápor kerekedett, a pap gyorsan elhozatta a húga fölé borított piros esernyőt — a gyászoló gyülekezet olyat még nem látott soha —, s ekkor kezdődik Szent Péter esernyőjének komikus „legendája”. De ez már nem tartozik ide!)

A tisztelendő úr szertartása után a kántorversekre került a sor. „A kántor a legérzékenyebb búcsúszavakkal szólaltatta meg a halottat:

*Búcsúsom, búcsúsom felső, alsó szomszédomtól,
Lajkó Pál komámtól, Klincsok György sógortól...*

Lajkó Pál egész házanépe sírni kezdett, Klincsokné elragadtatva felkiáltott:

— Istenem, hogy bírta ilyen szépre kigondolni?!

Amely felkiáltás nagy animót öntött a kántorba, s följebb emelvén a hangját, még szebben, még érzékenyebben szölongatta a halott nevében a többi ismerősöket és rokonokat. Nem maradt itt talán egyetlen egy szem se szárazon...” Aztán „elkaparták” a halottat.

A *fekete kakas* c. elbeszélésben a koldusleányka hal meg, akit pedig Kupolyi uram önfeláldozóan gyógyíttatott. Ő is temettette el „illő tisztelességgel, gáncs nem férhet ahhoz”. A búcsúztató versek itt sem maradtak el.¹⁹ Kupolyi maga rendelte meg a verseket a kántornál. Előbb a saját nevét diktálta be, aztán feleségéét, végül Vincét, az öreg szolgát is oda-

íratta a hozzátartozók közé. Bizony eltört a Kupolyi uram mécsese, mikor a siratóversben feleségére, a nagyasszonyra került a sor:

*Kupolyi Józsefné, Lehoczky Verona,
Parászka községnek nemzetes asszonya,
Végső sóhajításom azért keres téged,
Bocsásd meg nekem, ha okoztam költséget.
Én ugyan leszek már a másik világon,
De ha onnan hagyják, bizony megiszolgálom.*

(Meg is szolgálta csodálatosan. Erről szól az elbeszélés.)

Végül Borly Gáspárnak, „a vén gazember”-nek temetésekor újabb halottsirató kántorverset hallunk.²⁰ A kántor, vagyishogy az iskola rektora ezúttal is izzadt a búcsúztató versezet megkomponálásában. Íme, egyik strófája:

*Az Isten megáldja, kedves uraságom,
Mit ellene véték, bizony szánom-bánom.
Vegye méltóságod végső számadásom,
Odaáltal léssen már az én lakásom.*

A halottat rendszerint nem szekéren, hanem gyalogszerrel, egy saroglyán vitték ki a temetőbe. Ezt a saroglyát *szentmihálylovának* hívták. Érdekes látni, hogy Mihály főangyal („a mennyei seregek fejedelme”) nemcsak halottszállító saroglyájával, hanem megelevenített, valóságos „lovával” is szerepet játszik Mikszáth történeteiben és népi meséiben.

„Szent Mihály lova” képzetével függ össze még egy eufemizmus; az, hogy aki meghalt: „elpatkolt”.

A *jó palócok* rajz-ciklusa²¹ különböző változatokban (anekdotikus keretben is!) említi Szent Mihály „lovát”. Így: a *Bágyi* csodában babonás jelentéséről, varázslatos szerepéről értesülünk: szentmihálylovának elégetése záporosót eredményez.

A *Két major regényéből* megtudjuk, hogy ha a haldoklónak, aki „már félig a síré”, sápadt arcán kerek piros foltok támadnak: azokat a nép — Mikszáth népe — így nevezi: „Szent Mihály lovának a kantárkarikái.”

Végül a Gál Magda történetében a falu baktère szójátékos tréfára használja fel a gyászos szerszámot. Lókupeczek jártak a faluban s nem vették meg a lovát, pedig olcsón adta volna... „Miféle lovát?” kérde Magda. „Hát az enyimet, Magdácska... A szentmihálylovát, hehehe. Azt kínáltam nekik...”

Sírfeliratok

Mikszáth művei közt néprajzi tekintetben *Az igazi humoristák* c. kötet a leggazdagabb gyűjtemény. Részei közül *A síriratok humora*²² és *A megcsúfolt falvak* c. fejezet érdemel különleges figyelmet. A szóban levő fejezetre azonban elég lesz röviden utalnunk, mert etnográfiai irodalmunk már régóta számontartja.

Szendrey Zsigmond „Nevetőfejfák” c. tanulmánya²³ kellőképpen hasznosította Mikszáth ily irányú gyűjtésének eredményeit.²⁴ Ámde meg kell jegyeznünk, hogy felhasznált forrásai között ugyanakkor nem szerepel

Mikszáth legfőbb mintája: Jókai. „A magyar nép élce” c. kötetében „Sajátos feliratok” címen közli Jókai az általa gyűjtött legkirívóbb példákat. Jókai főleg a debreceni és a miskolci temetőben tanulmányozta a fűzfaköltészet enemű virágait.

Szendrey Zsigmond tanulmánya bevezetésében azt panaszolja, hogy népköltési gyűjteményeink nem sokat törődtek a népi sírfeliratokkal. Ezt azzal magyarázza, hogy ezeket nem tekintették népi eredetűeknek, hanem csak kántori csinálmányoknak, pedig sokkal több közöttük a falusi fejfáragók kigondolása. A fejfákra és sírkövekre „valóban felvett verseket” tartja elsősorban ilyeneknek. Szendrey Zsigmond mint „új folklór-műfaj”-t méltatja „a nevető fejfa-költészetet”, s e műfajt az általa gyűjtött gazdag példatárral kísérve elemzi. Megállapítja, hogy közöttük számos olyan vonatkozás van, amely a magyar nép lelkének belsejébe enged bepillantást. Népünk minden dolgunkban körültekintésre, vigyázatra int, de végeredményben megnyugszik a természet örök törvényében.

Tekintettel arra, hogy Mikszáthnak *A síriratok humora* c. gyűjteménye *Az igazi humoristák* c. kötetében könnyen hozzáférhető, s minthogy abból Szendrey Zsigmond tanulmánya is gazdag szemelvényanyagot közöl: ezúttal teljesen mellőzhetünk minden példatárat. E sorok írójának „Jókedvű magyar irodalom” c. könyvében²⁵ is megtalálhatók Mikszáth gyűjteményének legérdekesebb darabjai.

A magyar néprajzi illusztrált monográfiák szászámra közlik a falusi temetőkben található fejfák, kopjafák, sírkövek díszes faragásainak rajzát.

Mikszáthnál alig találjuk e díszítmények említését. Úgy látszik, gyermek- és ifjúkorában, Szklabonyán és a szomszédos falvakban — ahonnan falusi történeteinek jórészét merítette — nemigen művelték a népi faragóművészetnek ezt az ágát. Szülőfaluja temetőjének síremlékei közül egyedül csak a testvérhuga sírja fölé emelt, Pestről hozott piros márványoszlopot szokta emlegetni.²⁶ — A fejfák formái és ornamensei helyett inkább a különleges, furcsa feliratokat gyűjtötte.

Közmondások — Szállóigék — Szólások

A néprajz nyelvészei, a nép- és tájnyelv kutatói számára hálás gyűjtőterület Mikszáth regényeinek, elbeszéléseinek és cikkeinek sorozata. Nagy és nem is könnyű feladat lesz majd, az Összes Művek birtokában számbavenni és rendszerezni gazdag termésének nyelvi és stílusbeli értékeit. köztük elsősorban a közmondásokat, szállóigéket és szólásokat. (Hasonló feladatot jelentenek majd Jókai összes művei is.)

A közmondásokban és szállóigékben tömören megfogalmazott szentenciák többnyire a nép józan gondolkodásának, mondhatni erkölcs-bölcséletének kifejezői. Mint ilyenek a néplélektani vizsgálódáshoz is fontos adalékok.

Mikszáth legfőbb varázsa előadásának egyszerűségében és közvetlenségében rejlik. Közvetlenségét nagyban fokozza az élőbeszéd megszokott fordulatainak, a közmondásoknak és szállóigéknek sűrű és mégis szinte észrevétlen alkalmazása, beleszövése sajátos nyelvébe. Népiességének megismeréséhez — a szemléletmód, a felfogás és az ábrázolás tényezői mel-

lett — főleg ezek a nyelvi elemek nyújtják a vizsgálódás alapját.

A jelen tanulmány csupán Mikszáth műveinek etnográfiai gazdagságára kíván rámutatni. A népnyelvi kincsek közül a népmesék és népdalok felhasználásának és továbbörökítésének jelzése után hadd hívom fel most a figyelmet a közmondások, szállóigék és szólások bőségére is.

Irodalmunkban eddig csak két dolgozat foglalkozott Mikszáth népnyelvi és stíláriis kérdéseivel. Rubinyi Mózes Mikszáth stílusának és nyelvének sajátos kifejezéseiből állított össze szótárszerű jegyzéket;¹ Waczulik László pedig Mikszáth nyelvének népies elemeit vizsgálta.² De nyelvének szóban levő ágaira egyikük sem terjeszkedett ki.

A közmondásoknak és szállóigéknek a régmúltba visszanyúló hazai gyűjteményei az érdekelt két szaktudomány részéről többnyire feldolgozatlanok. Öröklődésük nemzedékről nemzedékre még mindig beható elemzésre, a több ezernyi példatár pedig rendszerezésre vár. Ezek az elvégzendő munkálatok részben az összehasonlító folklór feladatkörébe tartoznak. A múltbeli adósságokat egyetlen adat is eléggé érzékelteti: Dugonics András „Magyar példabeszédek és jeles mondások” c. gyűjteménye például (amely az író halála után, 1820-ban jelent meg) mind nyelvészeti, mind néprajzi szempontból mai napig feldolgozatlan...

A majdani hatalmas munkához Mikszáth is bőséges adalékokkal járul.

Én most csak az efféle szentenciáknak három ágára szorítkozom. Mindegyikből csupán mutatóba közölhetek egy-egy kis bokrétát.

I. Közmondások

Mikszáth írásaiban vegyesen fordulnak elő általánosan ismert közmondások és olyanok, amelyek az újság különleges ízeivel gazdagítják nyelvünket. De az első csoportbelieknél is figyelemreméltó, hogy azokat rendszerint kiegészíti vagy maga által költött, vagy valahol hallott, többnyire gúnyos toldalékkal. Mindkét csoport példáit együttesen sorolom fel.

A sokféle rendezői elv közül a tárgyi csoportosítás helyett a művek időrendjét veszem alapul, mert ilyen módon az író fejlődésének útját is követni lehet. (Írásaiban az évek-évtizedek múlásával egyre inkább kiütököznek a fanyar, kesernyés vonások.) Életének fő állomásai ezek voltak: Nógrád (1873 végéig és élete utolsó öt-hat esztendejében); Budapest (1874—1878 nyaráig); Szeged (1878—1880 végéig); ismét Budapest (1881-től).

Az 1870-es évekből:

Lassú víz partot mos.

Nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja.

A kis kutya kisebbet harap. (Ezt Mikszáth egy palóc emberrel mondatja.)

„Azt mondja a közmondás, hogy akármilyen rosszba is beltörődik az ember lassenkint.” (Majd pedig hozzáteszi:) „Bezzeg az a közmondás most sántít...”

Elpusztul az a ház, amelynek pávája és jegenyefája van. (Mert mind-

kettő csak pusztá dísz.) Mikszáth forrásként megjegyzi: „Ezt tartja a néphit itt a Tisza-tájon...”

Az 1880-as évekből:

Ki sokat ácsorog a bíró udvarán, póre van az olyannak.

Minden okos asszony úgy viseli a viganóját, hogy a színes oldala van kívül.

Ami egyszer karika, gurul az. (Kikapós, kacér menyecskére mondják.)

Könyvből gazdálkodni, patikából szeretkezni — nem sokat ér!

„A közmondás azt tartja, hogy az úr pokolban is úr — de a mennyországban egy szóval sem említi soha!”

A hordóra is jó minden tíz esztendőben új abroncsot verni.

Az 1890-es évekből:

Aki farkast borotvál, elveszti a vizet is, a szappant is.

Kutya harapását szőrével kell gyógyítani. (Mikszáth sietve hozzáteszi: „Régi közmondás.”)

A kavics is felfordíthatja néha a szekeret. (Mindhárom közmondás *Kisértet Lublón* c. elbeszéléséből.)

Tudta Fál, mit kaszál.

Az asszony és a cserép hamar törik. (Mindkettő *Az eladó birtokban*.)

Minden rózsát le lehet szakítani (vagyis: minden asszonyt meg lehet szerezni). Aztán hozzáteszi: „Kivévén, amelyik már a más poharában hervadozik...”

Azért, hogy a szarka csörög a házon, még nem övé a ház!

Végül az 1900-as évekből:

Kár az olyan vízbe lépni, akinek a kövit nem látjátok!

A szalonna nagyobbik oldala az avasabb.

II. Szállóigék

Az 1870-es évekből:

Fel is, alá is út.

Nem ültetik, mégis megterem — a pletyka.

Ott is arat, ahova nem vetett.

A szerencse vak.

Hogy a kecske jóllakjék s a káposzta is megmaradjon.

Jó az öreg a háznál.

A só is sósabb volt még akkor... tudniillik „a régi boldog időkben”.

A cukor se olyan édes, mint valamikor volt!

Szorgalmas, mint egy leégett falu.

Az 1880-as évekből:

Csak asszony az asszony, ha arany paszománnyal övezi is a derekát.

„Ügy, hogy sehogy se legyek, még sohasem voltam.” Ennek a szállóigének egy módosított változata: „Hát a szőlő mutatkozik-e?” — kérdik a palóctól. Mire az így felel: „Ügy, hogy sehogy se mutakozzon, még sohasem volt.”

A brézói ludak (más változatban: az óbudai ludak) a nagy szárazság idején — mert nem ittak, csak ettek — mind kivesztek.

Félre bokor, erdő jött helyetted!

III. Végül egy pár szólás mód (Ezek persze sokszor a szállóigékkel érintkeznek.)

Az 1870-es évekből:

„Nem szedtem én a lányomat szemeten!” — Mikszáthnál többféle változatban is pl. „Nem a szemeten szedtek fel engem!” — „Ő sem a szemeten szedte tudományát” stb.

„Nem olyan fán termett...”

„Méretlen hús”. (Jelentése: nem egyenes úton szerzett, kevésbé finoman szólva: lopott vagy elhajtott birka, borjú stb. húsa.)

Az 1880-as évekből:

Aminek teste nincs, annak is árnyékát lássa?

Fekete gyanúnak fehér ágyat bontson?

Pletykának, háborúnak ő a szítója.

Minek jár alatt, ki magasba termett?

Szólhatnánk még Mikszáthnak különféle vidékekről való *tájszavairól* is, amelyekkel elbeszéléseinek környezetrajzát, a couleur locale-t élénkíti. De ezeknek részletezése már külön nyelvészeti — stilisztikai tanulmány: igényel.

Jegyzetek

A szemelvények és példák túnyomórészt Mikszáth műveinek kritikai kiadásából valók. Ennek rövidítése:

Krk = Mikszáth Kálmán Összes Művei. Kritikai kiadás. Szerkeszti Bisztray Gyula és Király István. (Akadémiai Kiadó.) Azoknál az írásműveknél, amelyeknek közlésére az időrendben haladó Krk-ban még nem került sor, a következő kiadásokra hivatkozom:

Jk = Jubileumi kiadás. Mikszáth Kálmán Munkái 1—32. kötet. (Budapest, 1910. Révai Testvérek kiad.)

Hi = Hátrahagyott iratok. (A Jk folytatása.) 1—19. köt. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Rubinyi Mózes.

A jelölés módjai: pl. Krk. 12. = a kritikai kiadás 12. kötete: vagy Krk 12:38 = a kritikai kiadás 12. kötetének 38. lapja.

Helyenként — könnyebb tájékozódás végett — feltüntettem a vonatkozó mű (regény, elbeszélés vagy cikk) címét is.

Karácsonyi, húsvéti és pünkösd-i népszokások.

Ehhez és a további fejezetekhez is kitűnő általános tájékoztatást nyújt Róheim Géza „Magyar néphit és népszokások” c. munkája. (Bp. 1925.)

- 1 Hi 11:173—177 (Dekameron IV., 1917.)
- 2 Krk 33:53 (Mit hozzon a Jézuska?) és Krk 62:126 (Mit vegyen maguknak a papa?)
- 3 Krk 30:109 (A kis Lala levele.)
- 4 Krk 62:149 (A parlamenti nyitány.)
- 5 Krk 68. köt. (Pesti Hírlap 1884. ápr. 14.)
- 6 Hi 2:145—151 (Vasárnapi Ujság 1901.)
- 7 Krk 64. (A nyelvek.)
- 8 Krk 64. (A jumiálisok)
- 9 Krk 63. (Pünkösdkor.)
10. Krk 12:25 (A fekete kakas.) Itt jegyzem meg, hogy a Mikszáthnál említett ezen szokásra — az ereszt megrázására — nem találtam analógiát. Manga János „Ünnepek, szokások az Ipoly mentén” c. könyvében (Bp. 1968., 120—121. l.) arról tájékoztat, hogy virágvasárnapján szentelt barkát szoltak elhelyezni az ereszt alá: a babonás hiedelem szerint az sokféle bajt elhárít. A Mikszáth-féle babona szerint valószínűleg búza-, rozs- és árpakalászatokat rejtettek az ereszt alá.

Egyéb ünnepnapok népszokásai és babonái

- 1 Kallós Ede: Nevek és napok. (Bp. 1913., 369. l.)
- 2 Krk 15:103 (A sipsirica.)
- 3—4 Krk 32:77, és 91—92.
- 5 Krk 32:143—147
- 6 Hi 2:143 (A magyar konyha.)
- 7 Krk 8:170 (Prakovszky, a siket kovács.)
- 8 Krk 32:45
- 9 Krk 7:39
- 10 Krk 8:177
- 11 Krk 11:35
- 12 Krk 33:48—51 (A gyerekek világa. A Mikulás bácsi.)
- 13 Krk 32:138
- 14 Krk 8:177 és 17:10

Boszorkányok és mindenféle babonák

- 1 Krk 32:136
- 2 Krk 5:41—63
- 3 Krk 32:161 (Szegény Gélyi János lovai.)
- 4 Krk 5. köt. (Kisérlet Lublón.)
- 5 Jk 25:1—27 (A fekete fogat.)
- 6 Krk 36:22—24
- 7 Krk 3:94—95
- 8 Krk 7:91

- 9 Krk 16:170
 10 Krk 13:54
 11 Krk 12:köt.
 12 Jk 25. köt. (Ld. fentebb!)
 13 Jk 24:3—38
 14 Krk 32:69
 15 Krk 34:150—151
 16 Varga János: *A babonák könyve*. (Arad, 1877.) — Mikszáth nekrológja Varga János-ról: *Az irodalom halottjáról* címen Krk 62:103—106.
 17 Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos: Részletek a készülő magyar babonaszótárból. (Ethnographia — Népelet 1940. és különnyomat.)
 18 Krk 54:280—281 (*A magyar nép bogarai*) és Krk 63. köt. (*Apróságok a Házból*, 1882. febr. 22.)
 19 Krk 1:21, továbbá 11:46 és 54:40
 20 Krk 5:93
 21 Krk 8:122 és 14:93
 22 Krk 32:116
 23 Krk 32:37 és 116
 24 Krk 32. köt.
 25 Krk 24:189 (1882. május 29-i levele.)
 26 Krk 5:93
 27 Krk 32. köt.
 28 Krk 31:219—221 (*Hét font embechús*.)
 29 Krk 62:115 (*Szapáry széke*.)
 30 Krk 34:151. és 154.
 31 Krk 5:93
 32 Krk 7:187
 33 Krk 33:178—179
 34 Krk 32:150 (*Két major regénye*.)
 35 Krk 14:102

Háztűznéző — Lakodalom

- 1 Hi 2:121—125 és Krk 63. köt.
 2—5 Krk 32. köt.
 6 Krk 8. köt.
 7 Krk 32:68
 8 Krk 36:125—134
 9 Krk 5. köt.
 10 Krk 7:39
 11 Krk 30:58 (*Hogy lehet meggazdagodni?*)
 12 Krk 8:87 (*A zöld légy és a sárga mókus*) és Krk 12:191 (*A szelistei asszonyok*)
 13 Krk 12:191
 14 Krk 32. köt.

Táncleírások

- 1 Jk 21:36—37 (*Párbaj — kabátokkal*.)
 2 Krk 8:140

Falucsúfolások

- 1 Szendrey Zsigmond: „A rátótládakról” c. gyűjtése: Ethnographia 37:45. „Falucsúfolink” c. dolgozata pedig: Ethnographia — Népelet 1927. évi 1. sz. és kiny.
 2 Krk 54:296—299
 3 Jókai: „Furcsa falvak” c. írása „A magyar nép élete” c. kötetében, 1909.
 4 Krk 5:76
 5 Krk 7:95
 6 Krk 63. köt. (*Göndöcs dalajánnepe*.)
 7 Krk 54:267 (*Humor az utcán*.)
 8 Krk 54:19
 9 Krk 59:46 (*A palócokról*.)
 10 Krk 2. köt.

- 11 Krk 28:76
- 12 Krk 53:57
- 13 Krk 33:190 (Az alispán-kisasszonyok.)
- 14 Krk 30:171
- 15 Krk 60:197 (A legszebb asszony.)
- 16 Krk 62:13—14

Halál — Temetés — Sírfeliratok

- 1 Krk 8:83—84 (A zöld légy és a sárga mókus.)
- 2 Krk 12:14
- 3 Krk 8:84
- 4 Krk 17:98
- 5 Jk 24:55—74
- 6 Krk 32—150 (Két major regénye.)
- 7 Krk 33:30 (Az első páciens.)
- 8 Krk 2:98 és 104
- 9 Krk 12:37
- 10 Krk 2. köt.
- 11 Krk 30:126 (A falu leghóbortosabb embere.)
- 12 Krk 32:76
- 13—15 Krk 32. köt.
- 16 Krk 2:230
- 17 Krk 2:102
- 18 Krk 7:29
- 19 Krk 12:35—37
- 20 Krk 17:101
- 21 Krk 32. köt.
- 22 Krk 54:288—295
- 23—24 Szendrői Zsigmond: Nevetőfejfák. (Motívum- és típus tanulmány.) (Népünk és Nyelvünk 1930. 6—8. sz. és kiny.) — Mikszáth említése az 1., 2., 4., 8—14. lapon.
- 25 Bisztray Gyula: Jókedvű magyar irodalom. (Bp. 1968. Gondolat Kiadó.) 562—566. 1. Tréfás rigmusok — szomorúfűzfák alatt.
- 26 Krk 32:139 (Galandáné asszonyom) és Krk 33. köt. (Mikor a sírkövet hoztuk.)

Közmondások — Szállóigék — Szólások

- 1 Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. (:Bp. 1910.)
 - 2 Waculik László: Népies elemek Mikszáth nyelvében (Bp. 1910.)
- A felsorolt közmondások, szállóigék és szólásmondások lelőhelyét nem részletezem. Ezek több száz más példával együtt szétszórva fordulnak elő a Krk-nak és a Jk-nak a jelzett évkörök termését közlő kötetekben.

MIKSZÁTH MOHORÁN

1. Egy évforduló

A tizenkilencedik század nyolcvanas éveit táján a magyar irodalom közönségének Jókai már felébresztette az érdeklődését, óriási a várakozás, „a közönség egy früstökre minden nap megette a magyar irodalmat”, de valahogy Mikszáth sikerei teljében is elsősorban az értékek dicséretére számíthatott, nem volt a Jókaiéhoz fogható kápráztató közönséghatása.

Napjainkban meg az irodalom-szociográfiai vizsgálatok tanúsága szerint a legnépszerűbbek egyike. Hányszor, de hányszor hallani a már-már pejoratív minősítést: közönségünk izlése megakadt Mikszáthnál, az ami Munkácsy a festészetben, azzá lett a Mikszáth-életmű az irodalomban. Olvasó nép vagyunk — mondjuk — az írástudó lakosság ennyi és ennyi százaléka rendszeresen olvas, könyvforgató.

Vizsgáljuk meg hát: egy társadalmi-gazdasági szempontból átlagos — tipikus nógrádi falu viszonyai között hogyan él, hat a Mikszáth-örökség! Az, hogy gazdasági-társadalmi szempontból tipikus a falu, hangsúlyoznom kell, hiszen egyéb szempontból nagyon is különös, egyedi. Olyan községet választottam a vizsgálódás alapjául, amely egyike azon kevés helységeknek, ahol Mikszáth hosszabb-rövidebb ideig élt, alkotott: Mohora. A mohorai földbirtokos Mauks Mátyás leányát, Mauks Ilonát vette feleségül az író, házasságuk előtt is sűrűn megfordult a nevezetes kúrián, másodszori házasságkötésük pedig a falu evangélikus templomában történt.

1972-ben ünnepeljük Mikszáth születésének 125. évfordulóját, az egész megyében fél éve készülődés folyik az évforduló megünneplésére, országos Mikszáth prózamondó versenyt hirdetnek, szobrokat avatnak, irodalomtörténeti vándorgyűlést szerveznek, megrendezik a Mikszáth-művekből készült filmek fesztiválját, hogy csak a legfontosabb programokat említsem; kínálgatik hát a kérdéssor: egy Mikszáth-hagyományoktól megérintett (átítatott?) kisközségben hogyan él Mikszáth emléke, olvassák-e, kik olvassák alkotásait, milyen a művei hatása, regény-, novellahőseinek erkölcsét, akaratát, tetteit hogyan ítéli meg. Mert mondják, Mikszáth a századvég szürke mindennapjaiból a jövőnek szóló, „örökös típust” írta meg, vagyis az akkori életet az örökkévalóságnak tartja meg, tanulságul, okulásul.

2. Mohora

Mohora 1200 lakosú kisközség Balassagyarmat közelében, a Cserhát tövében. Azok közé a gyengén iparosodó nógrádi községek közé tartozik, ahol a lakosság jelentős többsége mezőgazdasági munkából él, illetve nagyszámú munkavállaló keresi jövedelmét ingázással. A legtöbben a közeli Balassagyarmat fejiődő üzemeiben kapnak munkát, de Salgótarjánba, Vácra, Ikladra is eljárnak. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak vagy a négy község társulásából összeállt termelőszövetkezetben dolgoznak (székhelyközség Magyaránador), vagy az állami gazdaságban. Mindkét mezőgazdasági üzemben tisztességes jövedelemhez jutnak ma már a mohoraiak, olyannyira, hogy tipikus jelenséggé lesz az iparból a községbe való visszavándorlás. Különösen a termelőszövetkezet vonzása nagy, az emberek azt látják, hogy okos gazdasági irányítással a tsz egyre inkább az extenzív gazdálkodás felé halad, egyre inkább a nagy jövedelmet biztosító, kevés fizikai munkát igénylő termelési ágazatok kerülnek előtérbe. A falu gazdagszik; az új telep házsorai, a termelőszövetkezet mellékküzemegai, a falu kommunális fejlődése erről tanúskodnak. S mindez azért érdekes, mert a falu gazdasági-társadalmi előrehaladásának lendülete, eredményessége megfelelő keretet ad egy optimálisnak feltételezett művelődési viszony-rendszernek, illetve korszerű igények, érdeklődés jelenlétét sejteti. A művelődési objektumok ugyan semmiképp nem optimálisak a községben; az iskola, bár nemrég tatarozták, szűkös-szegényes, a hivatalosan klubkönyvtárként működő köznművelődési intézmény egyelőre szűkös könyvtár és majd mindig bezárt kultúrház nagyonis külön élve, gazdálkodva. Ezeken kívül óvoda, párt-, KISZ-helyiség áll még rendelkezésre.

Az általános iskolában az igazgató, Jeli Ferenc s felesége, a könyvtár, kultúrotthon vezetője tájékoztat a község kulturális gondjairól, a Mikszáth-évfordulóval kapcsolatos elképzelésekről. Az iskolában két — az irodalmi és a honismereti — szakkör foglalkozik Mikszáth-dokumentumok gyűjtésével, feldolgozásával. Sajnos, kevés Mikszáth-dokumentum van a faluban: egy Mauks Ilona által himzett oltárterítón, házasságlevélén túl csak fotók s néhány könyvritkaság található. A Mikszáth-évfordulóra a két szakkör együttes munkájával Mikszáth-albumot készítenek. A lelkes szakkörösök Balassagyarmatra, Horpácsra is elutaztak megnézni, megörökíteni az ott levő Mikszáth-emlékeket. A falu felszabadulásának 25. évfordulóján egyébként 1969-ben már rendeztek is a községben egy kisebb Mikszáth-dokumentációs kiállítást. Egy magyartanár-nő, aki a KISZ-esek munkáját is irányítja a faluban, arról beszél, hogy az iskolai könyvtár Mikszáth-anyaga döbbenetesen szegény. A gavallérok ajánlott olvasmány a gyerekeknek, a húszegynéhány nyolcadikosnak egyetlen példány áll rendelkezésére. S az érdeklődő gyerekek hiába kérik az Új Zrínyiaszt, A fekete várost, A Noszty fiú esete Tóth Marival c. regényt, A Különös házasságot, a Beszterce ostromát: nincs. Ha a községi könyvtár olvasói lesznek, akkor a legtöbb regényt megkaphatják. Most egyelőre, ami rendelkezésre áll az iskolai könyvtárban: A gavallérok, a Válogatott elbeszélések, A beszélő köntös, A két koldusdiák, a Két választás Magyarországon, A tót atyafiak, A jó palócok 1—1 példánya.

A község közművelődését — a kultúrházban és a könyvtárban is — Jeli Ferencné irányítja. Gondjai tipikus mai problémák: a propaganda, a mozgósí-

tás, szervezés nehézségei már az első lépéseket elbizonytalanítják a kulturális életben. Minden rendezvény megbukik lassan: a színlelőadás éppúgy, mint a hélvégi táncmulatság, vagy TIT-előadás. Rendkívül nehéz érdeklődést keltetni. Az idősebb korosztály szinte egyáltalán nem, a fiatalok csak óriási nehézségekkel mozgósíthatók. A Mikszáth-rendezvények iránt viszont feltétlenül élénk érdeklődésre számítanak. Úgy tervezik, hogy 1972. január 16-án vetélkedőt rendeznek „Ki tud többet Mikszáthról?” címmel a járás fiataljai számára, ismeretterjesztő előadásokat készítenek elő a Mikszáth-életmű népszerűsítésére, a ki-szes színjátszó csoport pedig bemutat Mikszáth egy alig ismert novellájából készült, Hevessy Sándor által színpadra állított egyfelvonásost. Néhány évvel korábban, 1966 körül, az amatőr színjátszókkal előadott „Különös házasság” emlékezetes siker volt a faluban, remélik, hogy a „Grisics hitelbe vett bort” című vidám egyfelvonásos is nagy közönségérdeklődést vált majd ki. A beszélgetés után egyedül járom a falu utcáit. Megcsodálom a Vay-kastély különös tornyait, a Tolnai-kúria ma a községi könyvtár épülete, s végül a volt Mauks-ház előtt állok meg. Itt élt hát, ezen a portán egykor Mauks Ilona, aki a dzsentrilányok hangos-mutatós viháncolása helyett a könyvek társaságát kereste, aki Victor Hugót, Dickenset olvasott, Jókai-rajongó volt, s kinek képzelete romantikus hősökkel népesítette be a küriát, mignem Mikszáth személyében maga mellett érezte a kor igazi hőst. A Mauks-kúria helyén épült ház ma gyógyszer-tár, állítólag pontosan olyan, mint a régi épület volt. Falán emléktábla:

Mikszáth Kálmán

1847—1910

A hagyomány szerint itt írta 1885-ben A lohinai fű című elbeszélését.

A nagy íróra emlékezzünk halálának 60. évfordulóján.

Községi Közös Tanács Mohora

Salgótarjáni Madách Imre Gimnázium
irodalmi és honismereti szakköre

1970.

A Mauks-portával szemben áll az evangélikus templom, ahol Mikszáth másodszor esküdött meg Mauks Ilonával. mivel 1875-ben az írói pálya legkezdetén, a vállalt hivatás ígézetében, de nagy anyagi nyomorban elválni kényszerültek.

A templom, vagy inkább kápolna, nagyon kicsi. Körülötte kisebb-nagyobb fenyőfák örökzöldje. Erős napsütésben a nagy gesztenyefa árnyéka idáig ér; a hagyomány szerint Mikszáth szívesen időzött, írogatott alatta.

3. A jelenlevő Mikszáth

Kérdőíves, interjú módszerrel szándékozom megközelíteni a kiinduló problémákat; hogyan él Mikszáth emléke Mohorán, olvassák-e műveit, milyen a hatása? A falu lakossága 1200 körül lévén, 120 személy megkérdezését határoztam el, úgy gondolván, hogyha a 10%-os „minta” egyedeit jól válogatom össze, 120 személy válaszai, véleménye alapján reális képet kaphatok kérdéseimre.

A 120 személy foglalkozása szerint a lehetséges legvegyesebb képet adja: kö-zépbiskolás diák, nyugdíjas, ipari tanuló, vezető értelmiségi, mezőgazdasági szak-munkás, gyógyszerész, kovács, háztartásbeli, állattenyésztő egyaránt található a sorban. Az életkori megoszlást a következőképpen határoztam meg: a 120 meg-kérdezett közül 60 fő (50%) 14—30 év közötti, 40 fő (33%) 30 és 50 év kö-zötti és 20 fő ötven éven felüli (16,6%).

A válaszok, reagálások színvonalát eleve meghatározza az a körülmény, hogy a három csoport közül az elsőben mindössze hét volt a megkérdezettek

között olyan, aki nem végzett nyolc általánost (11,6%), a másodikban 18 fő (45%), a harmadikban 14 fő (70%). A megkérdezett százhusz személy közül valamennyi tudta, hogy Mikszáthnak valamilyen kapcsolata volt Mohorával (100%), és meglepően magas arány ismerte a Mauks Ilonával kötött házassága körülményeit is (81 fő: 66,2%). Az idősök csoportjából erre a kérdésre mindössze 2 fő (10%) nem tudott érdemi választ adni, míg a 30 éven aluliak csoportjából 14 fő (24,1%).

A Mauks családra vonatkozó kérdésekre mind a fiatalabbak, mind az idősebbek labilis válaszokat adtak. A 120 megkérdezett közül mindössze 24 tudta (20%), hogy Mauks Mátyás mohorai földbirtokos, szolgabíró volt, és Mikszáth mellette kezdve a hivatali pályát szeretett belé annak leányába, Mauks Ilonába.

Mauks Ilona visszaemlékezéseit mindössze két személy olvasta (1,66%), s közülük is csak az egyik tudott a könyvből életrajzi elemeket, mohorai motívumokat idézni. (Mauks Ilonára hivatkozva állította a megkérdezett, hogy a hírneves gesztenyefa — néhány évtizede még három volt belőle — nem lehetett Mikszáth kedvenc tartózkodási helye, nem írhatta ott A lohinai fű című elbeszélését, mert a fák Mikszáth idejében nem a Mauks-kúria portáján, hanem a szomszédos Plachy-telken állottak, és csak nem ment az író a szomszédba novellát írni!)

A megkérdezettek közül 4 fő — rosszul emlékeznek az 1970-ben elhelyezett emléktábla szövegére — azt állítja, hogy Mikszáth a híres gesztenyefa alatt írta „A ló, a báránka és a nyúl” című híres elbeszélését.

Az idősök csoportjából valamennyi megkérdezett tudta, hogy van a faluban egy cistárterítő, amit Mikszáthné Mauks Ilona himezett, a középső korosztályból 4 főnek, a fiatalok közül 23-nak nem volt tudomása erről (3,3%, illetve 19,2%). A Balassagyarmati Palóc Múzeum Mikszáth-szobáját a megkérdezettek közül 65-en láttak (54,2%), de a többség 1—2 motívumra emlékszik csupán (bölcse, pipa, vagy A ló, báránka, nyúl motívumra). A 65 főből 41 fő a legfiatalabb korosztályból kerül ki, természetesen a közelmúlt évek, évtized iskolai kirándulásai keretében, szervezeten nézték meg a Palóc Múzeum Mikszáth-gyűjteményét. Az interjúk során 120 személyből 52 említést tett egy idős mohorai asszonyról, Csadó Rozáliáról, a Mauks-ház egykori szakácsnőjéről (legalább 5—6 Csadó család él ma is Mohorán), aki ma már nem él ugyan, de néhány éve még színes történeteket beszélt az íróról, családjáról személyes emlékei alapján. Az idős asszony emlékezéseiről készült magnófelvételek érdemi vagy érdekes adatot, ténnyt nem tartalmaznak Mikszáthék életére vonatkozóan, a legértékesebb információ az volt, hogy Mikszáth nagyon szerette a kutyákat, szívesen foglalkozott velük.

A szájhagyomány útján terjedő Mikszáth-motívumok éinek a faluban, frissek, foglalkoztatják az embereket, viszont azt már csak 17 fő tudta 120 közül, hogy 1972 elején ünnepli a megye, az ország Mikszáth születésének 125. évfordulóját (14,1%). Megdöbbentően kevés azoknak a száma, akik ismernék Mikszáth megyei-hivatali munkáját. A 120 megkérdezettből mindössze 34 tudta, hogy az író Balassagyarmaton, a megye közigazgatási szervezetében dolgozott esküdtként, majd egy ügyvédi irodában (28,3%). Érdekes, hogy sem a közép-korúak, sem az idősök nem ismerték jobban Mikszáth megyei munkáját, mint

a fiatalok, akik jellehetően csak az iskolai tananyag információiból emlékeztek az író hivatali szereplésére.

Még rosszabb a helyzet, ha Mikszáth műveire, munkásságára vonatkoznak a kérdések, de itt már meghatározóan jelentkezik a 14—30 évesek információ többlete a 30—50 évesekkel, illetve az ötven éven felüliekkel szemben. A 14—50 évesek korosztályából mindössze 2 fő nem tudott pontosan megnevezni Mikszáth-alkotást (3,3%), míg a 30—50 évesek közül 21 fő (51%), az ötven éven felüliek közül 14 fő (70%).

Érdekes, hogy bizonyos rávezetéssel az idősebb korosztály Mikszáth-művet nem ismerő tagjai is eredményesen válaszoltak: regény-, novella-motívumokat írtak körül valamikori szinpadí, film-, regényélményükre hivatkozva. Többen, s mindhárom korosztályra jellemzően, Mikszáth-műként említették Jókai, Gárdonyi, Móricz regényeit, elsősorban A lőcsei fehér asszonyt, Az arany embert, az Egri csillagokat, az Uri murit. Már ezen a ponton, tehát még nem konkrét olvasmányélményeket vizsgálva előrevetítődik a kép, nem is olyan egyértelműen slágerolvasmány a Mikszáth-életmű a fiatal, 14—30 éves korosztályon túl: nagyon magas az olyan emberek aránya, akik éveken át sem Mikszáth-könyveket, sem másféle irodalmi alkotást nem olvasnak.

4. Mikszáth olvasói

A mohorai községi könyvtár a megye hasonló típusú településeihez viszonyítva jól felszerelt, magas könyvvállományú intézmény. 3900 kötet áll a mohorai olvasók rendelkezésére. A beiratkozott olvasók száma 220 körül mozog (a felvételben szereplő 120 személy közül mindössze 36 könyvtári tag, avagy volt a közelmúltban (30%). A 220 fős olvasótáboron belül nagyon magas az általános iskolás korosztály (14 éven aluliak) aránya: 40—50%. A 100—120 felnőtt olvasó többsége 14—30 év közötti, néhány nyugdíjas, idős háztartásbeli képviseli a beiratkozott olvasók között az idősebb korosztályt. A könyvtár három napon kölcsönöz hetente: szerdán, csütörtökön, pénteken 18—20 óra között: csütörtök délelőttöként gyermekfoglalkozásokat tartanak. A könyvtárban 29 Mikszáth-kötet van, Mikszáthról szóló alkotás egy (Nacsádi: Mikszáth szegeái évei). A könyvtár állományából a következő Mikszáth-alkotásokat kölcsönözhetik a mohorai olvasók. A lohinai fű, A beszélő köntös, Beszterce ostroma, Különös házasság, A Noszty fiú esete Tóth Marival, A tisztelt Házból, Vidám irások, A tót atyafiak, Válogatott novellák, Tavaszi rügyek, Összes művek 1956-os kiadású két kötete, Összes művek 1959-es kiadású 11, 12, 16, 17, 19. kötete.

A Noszty fiú esete Tóth Marival 6 példányban, A beszélő köntös, Különös házasság 3—3 példányban, A tót atyafiak, a Válogatott novellák hét példányban van meg a könyvtár állományában. Jelenleg a 29 Mikszáth-kötetből 16 olvasóknál van kint, 13 a könyvtár polcain. A Mikszáth-regények kölcsönzési sűrűsége rendkívül magas: a kötetek kartonjáról az tűnik ki, hogy két év alatt 10—14 alkalommal cserélt gazdát, illetve olvasót egy-egy Mikszáth-könyv. Feltételezve az otthoni olvasás sokszorozódását (szülők, családtagok is elolvasnak egy-egy fiatalok által hazavitt művet) könnyen kialakul egy olyan nagyon optimális kép, hogy 1970/71-ben Mohora felnőtt lakosságának közel fele olvasott egy vagy több Mikszáth-alkotást. A kiemelkedő könyvtári munkát, a türelmes olvasó-szervező tevékenységet, a Mikszáth-kultusz tudatos ébrentartását dicséri mindez. S rendkívül érdekesnek ígérkezik a kérdés a könyvtár nagyon is pozitív számadatai, statisztikája láttán, hogy a 120 megkérdezett személy ol-

vasási rendszeressége, érdeklődése Mikszáth iránt vajon tükrözi-e mindazt, amit a könyvtár tényei jelentenek. Mert a 220-as (esetenként 270-es) olvasóírá-
bor ugyan az összlakossághoz képest nem túl nagy, de tisztes arány. Vajon a
vizsgált csoport negatív eredményei, illetve mutatói nem abból adódnak-e, hogy
a kérdés felkészületlenül ér embereket, s nem tudják felidézni azonnal ol-
vasmányaikat, az olvasott művek hőseit, cselekménymotívumait.

Az első kérdéskört arra vonatkoztatva tettem fel 120 fős csoportunknak,
olvasnak-e egyáltalán, miért olvasnak. A túl általánosnak tetsző „olvasnak-e”
pontosítására egy későbbi kérdés hivatott: „mit olvasott az elmúlt években”.

A két válaszcsoport összevetéséből reális kép alakulhatott ki 120 mohorai
könyvolvasására vonatkozóan. 120 fő közül százhárom igennel válaszolt arra
a kérdésre, szokott-e szépirodalmi alkotásokat olvasni (85,8%). Érdekes az élet-
kori megoszlás: a 14—30 évesek köréből mindössze 9 fő (15%) nem ér rá ol-
vasni, a 30—50 évesek közül 8 fő (20%), az ötven éven felüliek közül senki
sem válaszolt úgy, nem olvas. Más kérdés, hogy a válaszok valóságossága az
ő esetükben kérdőjeleket kell kapjon, hiszen 20 fős csoportjukból nyolcan nem
tudtak megnevezni olyan regényt, amelyet 1971-ben olvastak: (40%). A közép-
korúak 40 fős csoportjából a nem rendszeresen olvasó 8 fő mellé még további
9 nem említ olyan regényt, amelyet 1971-ben olvastot volna: (22,5%). A felsor-
olt művekből (számából, jellegéből) kiderül, hogy kik az olvasók 120 fős cso-
portunkban. A 14—30 évesek esetében a határt 5—6 mű felsorolása esetén,
30—50 évesek csoportjánál 4 felsorolt regény esetén, 50 éven felülieknél 3 al-
kotás említésénél húztam meg. Ilyen módon 120 fő közül 38 főt (31,6%) szá-
mitottam olvasónak; ez a szám csaknem pontosan fedi a jelenleg vagy közel-
múltban könyvtárba járók számát (36 fő). A „miért olvas” kérdésre az egyál-
talan nem olvasó (!) 17 fő mellett, az idősebbek csoportjából 1 fő, az ötven
éven felüliek közül 4 fő nem válaszolt. A 98 válasz közül (81,6%) nem minő-
síthető 14 (11,6%): „szeretek olvasni” típusú jelek ezek. A fennmaradó 81
válasz elemzése során érdekes csoportosulások figyelhetők meg. 61 válasz
(72,5%) szórakozás keresésre, hasznos időtöltésre, kikapcsolódásra utal, 12 fő
„tanul a könyvekből”, „ismereteket szerez” (14,2%). „Erkölcileg nemesedik”
könyvek által 4 fő, politikai motívumot említ 4 fő, saját életével veti össze az
olvasott művet 2 fő, esztétikai élmény, művészi formában való gyönyörködés
miatt olvas egy fő.

A Mikszáth-művek olvasására vonatkozó kérdéseim az általában feltett,
olvasás-szokásra vonatkozó kérdések után következtek. Pozitív várakozás ala-
kult ki bennem, hiszen nyilvánvaló, hogy a falusi emberek, földművesek nem
az én réges-régi gyerekkorom (20 évvel korábbi falukép) parasztjai, akik
gondjaikba szakadva élnek, s úgy halnak meg, hogy egyáltalán nem találkozo-
nak a művészi élmény hatásával. Mindez összefüggésben van a mai falu prog-
resszív átalakulásával, a parasztember nyilvánvaló státuszváltozásával, kifelé
fordulásával, a világ iránt jelfokozódó érdeklődéssel. 120 megkérdezett közül
8 egyáltalán nem olvasott Mikszáth-művet, s nyolc fő közül 6 filmen, rádió-
ban, televízióban sem látott, hallott. A 112 Mikszáthot olvasó közül 37 nagyon
régén olvasott regényei, elbeszélései közül valamit, ám címre nem emlékszik.
75 fő tud többé-kevésbé pontos cím megjelölésével felsorolni egy vagy több
Mikszáth-regényt, elbeszélést (62,5%). A 37 fős csoport tagjait a kérdőív után

interjúszerűen is megkérdezve kiderült, hogy Mikszáth-művek emlékképei, motívumai valóban élnek bennük, többségüknel (28 fő) tényleges olvasás vagy színházi, filmélmény van jelen, de az emlékfoszlányok felelevenítése igen nehezen sikerül, sokféle idegen motívummal keveredik. Mikszáth-olvasóként azonban 75 fővel foglalkozunk tovább. Közülük 44-en egy alkotást jelöltek meg közelmúlt vagy régebbi Mikszáth-olvasmányukként. Kiderül, hogy az idősebbek (30—50 évesek és ötven éven felüliek) elsősorban A beszélő köntöst, A (17 fő) a Szent Péter esernyője című regényt, a Különös házasságot ismerik, a 14—30 évesek legsűrűbben említett művei: A lohinai fű (emléktábla hatása), A Noszty fiú esete Tóth Marival, Beszterce ostroma, az Új Zrinyiász, A Gavallérok. Az elbeszélések közül az olvasott művek között szerepel: Bede Anna tartozása, Az a fekete folt, Lapaj, a híres dudás, A ló, a báránka és a nyúl. A Bede Anna tartozása című novella dramatizált változatát néhány éve színpadon mutatták be a mohorai amatőr színjátszók. A 75 Mikszáth-olvasó közül 31 tud megjelölni olyan Mikszáth-hőst, akivel valamilyen ok miatt szimpatizál. Érdekes, hogy „jó emberként” 9 fő Tóth Mihályt említi A Noszty fiú esete Tóth Marival című regényből: valamennyien a 14—50 éves korosztályhoz tartoznak. Ilyen sok „szavazatot” más Mikszáth-hős nem kapott. Tóth Mihály után legtöbbször Bede Annát — hatan — említették meg, hogy egyszerűsége, nemes tisztasága, önfeláldozása máig ható szép példa. 1—2—3—4 fő utal az alább felsorolt Mikszáth-hősökre: A ló, a báránka, meg a nyúl című elbeszélés Jánoskája, Noszty Feri (!), a Beszterce ostroma Pongrácz grófja, Fabricziusz Antal „A fekete város” című regényből, Buttler János a Különös házasságból, Olej az „Az a fekete folt” című elbeszélésből, az új Zrinyiász Zrinyije.

S végül...

A falu társadalmi struktúrájának változását éljük napjainkban. 25—30 évvel ezelőtt illuzórikus lett volna egy többségében paraszti közösségből álló településen irodalmi műveltségre vonatkozó adatokat gyűjteni: műveletlenségében csaknem teljesen homogén közeget talált volna a kutató. Ma, ha lassú folyamatként is, a paraszti, falusi életforma elemére válik az irodalmi műveltség, a szépirodalom. Egyelőre mohorai tanulságaink szerint figyelembe kell venni, hogy már a falusi lakosság 30—40%-a is olvasóvá lesz. Azt is megállapíthatjuk, hogy Mikszáth írói géniuszát ismerik Mohorán az emberek, az írói sajátjukként szeretik, műveit olvassák, ismerik. A közművelődés aktívai könyvpropagandával, gyűjtő-kutatómunka ösztönzésével, népszerű rendezvényekkel is tervezik tovább mélyíteni Mikszáth örökségét Mohorán.

LEBLANC ZSOLTNÉ:

Hagyományápolás Nógrád megyében: Mikszáth-hagyományok

„Az irodalomtörténeti naptár arra figyelmeztet, hogy Mikszáth 50 éve halott, az olvasóközönség viszont arról tanúskodik, hogy Mikszáth sohasem volt annyira élő, mint éppen ma. Ez a látszólagos ellentmondás az író halhatatlanságát hirdeti. Az élő Mikszáth útja göröngyös volt, tele küzdelemmel és akadályokkal. A *halott Mikszáth útja büszkén emelkedik*, (kiemelés L. Zsné) s napjainkban — mindenki láthatja! — csúcsokon halad”. (Bisztray Gyula)¹

Talán nem szerénységtelenség annak megállapítása, hogy a halott Mikszáth útjának emelkedésében része volt és van a nógrádiak Mikszáth-hagyományápolásának. E munka eddig is feladatunk volt, s most „a nagy palóc” születésének 125. évfordulója alkalmával még inkább az.

Jól ismervén, hogy Mikszáth életének, munkásságának nógrádi vonatkozásai mely helységekhez fűződnek elsődlegesen, nézzük, e helységek, az egész Nógrád megye mit tett annak érdekében, hogy a „csúcsokon” haladást elősegítse.

Magán- és közéleti vonatkozásban Mikszáth számára az egyik legtöbb élményt nyújtó helység *Balassagyarmat* volt. S mint volt megye-

székhely, azóta pedig a mai megyeszékhely után a legtöbb társadalmi, kulturális lehetőséggel rendelkező helység legtöbbet tehetett és tett is a Mikszáth-hagyományápolás terén.

Ki kell emelnünk az 1960-as évet, mivel 1947 után (Mikszáth születésének 100. évfordulója) a nagy író halálának 50. évfordulója volt az a határhely meggyezés, melytől a Mikszáth-kultusz fellendüléséről beszélhetünk.

Mikszáth mindig köztisztelőben álló személy volt Balassagyarmaton. A város büszke volt rá, hogy „a nagy palóc” innen indult, itt töltötte életének egy részét. Sokszor vitatott kérdés: Hol lett Mikszáth tulajdonképpen író, Balassagyarmaton vagy Szegeden? Talán az az igazság, hogy mindkét hely hozzájárult írói kibontakozásához, hiszen köztudott, hogy a Szegeden írt novelláinak szereplői zömében Nógrád megyeiek, illetve balassagyarmatiak.

Annak ellenére, hogy Balassagyarmat büszke volt Mikszáth Kálmánra, Mikszáth-kultuszról az 50-es évekig nem beszélhetünk. Ennek kibontakozásában az 1960-as év volt a mérőföldkő. A Köztársaság tér 6. sz. alatti, volt vármegyeház épületén

található emléktáblán (mely elsődlegesen a megye szülőtere és a Balassagyarmaton töltött hivatalnokoskodásra emlékeztet) és a Mikszáth Kálmán nevét viselő Művelődési Otthonon kívül semmi sem található 1960-ig Balassagyarmaton. Ezért 1959-ben az „Emlékbizottság” első helyen említi egy Mikszáth-szobor felállításának tervét. Megbízást is ad a város Herceg Klára szobrásznak a munka elkészítésére. Sajnos annak leleplezésére azonban csak 1961-ben kerülhetett sor. (1961. május 31-én a „Megyeháza” előtti parkban. Az emlékbeszédet Bóka László professzor mondta.)

1960. május 24-én ünnepi tanácsulést tartottak, amelyen Mikszáth Kálmán emlékét a 29/1960. sz. határozattal örökítették meg. Az ünnepi ülés jegyzőkönyvét lapozva, abból — tudatosan — az alábbi gondolatokat emelem ki: „A föld, a görbe ország jelentette számára Nógrád megyét. Írásának alakjai, kiejtése, a szülőföld dallama népiességeinek megjelenési formája. S ő ezt a világot vitte magával halálakor.”

Az ünnepi tanácsülés után a résztvevők és a város lakossága Mikszáth második balassagyarmati tartózkodásának színhelyén, a Madách u. 6. sz. alatti házon, emléktáblavatáson vettek részt.

Az ünnepségsorozat Horpácson, a felújított Mikszáth-kúriában rendezett emlékkiállítás megnyitásával folytatódott. A Nógrád megyei Tanács nagyszabású ünnepség keretében emléktáblát helyezett el a kastély főfalán.

A jól sikerült iskolai megemlékezésekkel, TIT-rendezvényekkel, a felnőttek és az ifjúság számára külön meghirdetett pályázatokkal, a Palóc Múzeum „Mikszáth-szobájá”-nak felújításával sikerült olyan légkört, közhangulatot teremteni, melynek

alapján méltán mondható, hogy az 1960-as év mérföldkő volt a Mikszáth-hagyományápolásban. S ez a légkör megmaradt 1964-ig. Akkor a Madách-centenárium ünnepségek háttérbe szorították Mikszáth személyét, s ez a helyzet — néhány dicséretes kezdeményezéstől eltekintve — napjainkig fennállt.

1969-ben ugyanis ismét találkoztunk a mikszáthi hagyományápolás megnyilvánulásaival. Ebben az évben ünnepelték a pásztói gimnázium fennállásának 15., névadásának 10. évfordulóját. 1970-ben a mohorai közséگی tanács helyezett el emléktáblát a volt Mauks-kúria (ma a községy gyógyszertára) falán.

A Mikszáth-kultusz újjáélesztésében fontos szerepet játszott, hogy a nagy palóc író születése 125. évfordulójának ünnepségeit az UNESCO programjába vette, és a Művelődésügyi Minisztérium 1972. évi tervében szerepeltette.

A Nógrád megyei Tanács pedig híven eddigi hagyományápoló tevékenységéhez, operatív bizottságot jelölt ki az évforduló programjának kidolgozására, megrendezésére. Ennek első állomása volt a Palóc Múzeumban 1971. október 17-én megnyílt Mikszáth életrajzi emlékkiállítás.

1971. november 18—20-án rendezték meg az UNESCO asszociált iskolák és körök második országos értekezletét Balassagyarmaton. A megnyitón dr. Benczédi József, a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetője, a Magyar UNESCO Bizottság Oktatási Nevelési Albizottságának elnöke, dr. Boros Sándor, a Nógrád megyei Tanács elnökhelyettese, Kovács Máté, a Magyar UNESCO Bizottság Titkárságának főelőadója, a balassagyarmati párt- és tanácsí szervek képviselői voltak jelen. A városi tanács dísztermében

rendezett megnyitón dr. Benczédi József köszöntötte a kongresszus résztvevőit, majd Versényi György, a Balassi Gimnázium igazgatója mondott megnyitó beszédet. Elmondta, hogy be akarják bizonyítani, hogy ebből a mikszáthi „görbe országból” is van kitekintés a nagyvilágra. Tájékoztatta a jelenlevőket az UNESCO fő célkitűzéseiről: az ifjúság neveléséről, a béke ügyéről. Az UNESCO 25. évfordulójáról Maller Sándor, a Magyar UNESCO Bizottság főtthkára emlékezett meg, majd az Állami Zeneiskola növendékei adtak kamarahangversenyt. A konferencia a Balassi Bálint Gimnáziumban rendezett kiállítások közös megtekintésével zárult.

Mivel Pásztón van az ország egyetlen, Mikszáth nevét viselő középiskolája, nem véletlen, hogy 1972. január 15—18 között Pásztó volt a fiatalok Mikszáth-ünnepségeinek központja. A „Pásztói Mikszáth-napok” keretében 42 középiskolás szerepelt az országos szépprózamon-dó versenyen, melyre január 15-én — Vincze Ferencnek, a pásztói járási hivatal művelődési osztályve-zetőjének köszöntője és dr. Boros Sándor, a Nógrád megyei Tanács VB. elnökhelyettesének ünnepi beszéde után — került sor.

Jó „darab”-választás, a „színesi eszközök” helyes válogatása, a „mikszáthi humor és bölcs ironia” jelenléte jellemezte a magas színvonalú versenyt.

A gimnázium udvarán felállított Mikszáth-szobor ünnepélyes teleple-zésével, (a szobor Andrassy Kuszta János alkotása) folytatódott a Mikszáth-Napok” programja 16-án dél-előtt; az avatóbeszédet Mátrai Szilárd igazgató tartotta. Szekcióülés, szépprózamon-dó verseny díszbemutatója, díjkiosztás, filmbemutató,

filmankét volt még a nap további részében.

Január 17-én autóbuszkirándulás keretében felkeresték a résztvevők azokat a helyeket, ahol Mikszáth nógrádi tartózkodása során élt. (Balassagyarmat, Horpács, Mohora. El-látogattak még Csesztvére, Szécsény-be. Hollókőre is.)

A pásztói Mikszáth-ünnepség dr. Czine Mihály irodalomtörténész igen színvonalas ünnepi megemlékezésé-vel folytatódott kedden, majd Csé-pány Istvánnak, a tanács elnökének zárszavával ért véget.

Részt vett az ünnepségen Mikszáth Kálmán unokája, Mikszáth Edit és családja is.

A pásztói gimnázium nemcsak külsőségében őrzi a névadó emlékét, hanem tradíciók kialakítására is tö-rekszik. Az igazgatói irodában Mikszáth-portré, a tanári könyvtárban Mikszáth-szobor található. A januári ünnepségek keretében leplezték le a gimnázium épületének bejárata mel-letti falfelületen Radics István Kis-terenyén élő művész Mikszáth-kom-pozícióját. 1971. május 28-án, az író halálának évfordulóján a honis-me-reti szakkör által összeállított „Mikszáth-tabló”-t avattak. Osztályke-retben is több, színvonalas önképző-kör jellegű megemlékezés volt. Az évenként meghirdetett széppróza-mon-dó versenyt minden évben meg kívánják rendezni ezután.

A nagyközségben nem sok a Mikszáth-hagyomány. Utcat is csak az 1972-es ünnepségek során neveztek el. Mikszáth a köztudomás szerint nem járt Pásztón, de „Prakovszky, a siket kovács” c. művében említést tesz a XVII. századi hfres megye-bálokról. (A vármegyei közgyűlése-ket Pásztón és Gyöngyösön felváltva tartották, itt került sor a híres me-gyebálokra is.)

Az ország egyetlen Mikszáth ne-

vét viselő általános iskolája Szécsényben van. Ez évben veszi fel Pásztó egyik általános iskolája is Mikszáth nevét. — Az említett iskola a megyei Mikszáth-hagyományápolás terén sokat tett eddig is. A szécsényi iskola e helyen nem részletezett terveit segíti az „Emlékbizottság”-nak és a Nógrád megyei Tanácsnak azon határozata is, hogy az iskolai emlékünnepség keretében „Az iskola homlokzatára a Képző-és Iparművészeti Lektorátustól igényelt Mikszáth fémdomborítást kell elhelyezni és leleplezni.” Ennek megvalósítására április 14-én délelőtt került sor, ünnepélyes keretek között. A megnyitó beszédet Antal József, a járási hivatal művelődésügyi osztályának vezetője mondta. Az ünnepi megemlékezést Csukly László tanár tartotta. A Mikszáth-dombormű (Kő Pál szobrászművész alkotása) leleplezésekor pedig Bővíz Ferenc, a nagyközségi tanács elnöke szólt az ünneplő közönséghez. A „Ki tud többet Mikszáth Kálmánról?” — címmel megrendezett iskolai vetélkedő zárta a szécsényiek ünnepségét.

Balassagyarmaton — mikszáthi hagyományápolásban élenjáró városban — az 1971. szeptemberi városi tanácsi végrehajtó bizottsági ülésen részletes forgatókönyv elkészítésére kötelezték a művelődésügyi osztályt. Az elkészült programot 1971. november 20-án el is fogadta a végrehajtó bizottság.

A programban szereplő művelődési feladatokat végre is hajtották. A nagy palóc író születésének 125. évfordulója alkalmából iskolai keretek között megemlékezéseket tartottak, amelyet néhány vállalati kollektívára is sikerült kiterjeszteni. Az évforduló előtti napon a városi tanács és a művelődési központ megkoszorúzta a város főtérén elhelyezett

Mikszáth-emlékművet. Az ez alkalomra készített rövid kultúrműsort nagy érdeklődéssel hallgatták a tanulóiifjúság küldöttei, tanárai, a Mikszáth nevét viselő intézmény dolgozói és a mintegy 250 főt kitevő érdeklődő közönség. A balassagyarmati ünnepségek központja az 1972. január 14-i emlékünnepély volt, ahol is dr. Patay Imre irodalomtörténész mondott megemlékező beszédet. Az emlékműsor színvonalát növelte a gazdag kulturális program, ahol az állami zeneiskola zenekara, szolistái a Madách Imre irodalmi Színpad lépett fel, s műsoruk keretében Mikszáth Kálmán balassagyarmati kapcsolatait elevenítették fel.

Még ugyanezen a napon a Horváth Endre Galériában Mikszáth-emlékkiállítását nyitottak meg, amelyen öt fővárosi képzőművész: Boros Miklós, Würtz Ádám, Blai-Foglein István, Kondor Lajos, Hegedűs István mutatkozott be. A kiállítást Pécsi Sándor, Kossuth-díjas színművész nyitotta meg.

A szomszédos Csehszlovákia nagykürtösi járásának művelődési osztálya, a járási népművelési otthon és a CSEMADOK Járási Bizottsága ugyancsak méltó megemlékezést tartott Szklabonyán. A gazdag kulturális programból kiemelkedik dr. Batta Imre irodalomtörténész, dr. Csanda Sándor a bratislavai Komenský Egyetem docense, Emil Boleslav Lukács költő előadásai. Az előadásokat kultúrműsor követte, melyben a balassagyarmati Mikszáth Kálmán Művelődési Központ irodalmi színpada működött közre. A nagykürtösi járáshoz tartozó Szécsénkén megtartott irodalmi vetélkedő járási döntője után ismét sikerrel szerepelt az irodalmi színpad. A nagykürtösi járás rendezői „A hanyatló dzsentri világ ábrázolója” címmel ismertetőt jelentettek meg Mikszáth Kálmán-

ról. A CSEMADOK Központi Bizottságának képes hetilapja, a „Hét” 1972. március 3-i számában riportot jelentetett meg „A Nagy Palóccra emlékezünk” címmel.

Rendkívül ügyesen előkészített programja volt a „Mikszáth-Napok 72” rendezvényeinek a keresztrejtvényfejtő verseny. A vetélkedő előkészítésére nagy szerepet vállalt a Füles szerkesztősége. 1972. január 20-án megjelent számukban adták közre a *Mikszáth, háromszor* és a *Különös házasság* című rejtvényt, mely versenyfeladványként került a kiadványba. (A január 27-i számban jelent meg a verseny értékelése.) A vetélkedőn — Mikszáth szegedi munkásságára emlékezve — részt vettek a szegedi rejtvényklub versenyzői is. A rejtvényversenyt nem kis meglepetésre balassagyarmati versenyző nyerte. A verseny második fordulójára a Mikszáth életéből összeállított „Kicsoda, kicsoda?” vetélkedő volt. A vetélkedőt és az ezzel járó első díjat, a Füles különdíját Nógrádmargit—Szügy csapata nyerte.

Sikeresen kapcsolódott a Mikszáth-ünnepségek programjába a balassagyarmati Madách-filmszínház is, amely az évforduló tiszteletére három filmet tűzött műsorára az író regényeiből készült filmek közül: a *Különös házasság*, A beszélő köntös, és A Noszty fiú esete Tóth Marival. A nagyrészt ifjúsági korosztálynak tartott hat előadást 1723-an tekintették meg. Igen eredményes volt Thurzó Gábor, József Attila díjas író-dramaturg — aki Mikszáth több regényéből készített forgatókönyvet — találkozója 1972. január 20-án a film- és irodalombarátokkal.

A város úttörői raj- és csapatkezetben emlékeztek meg a nagy íróról. A foglalkozásokhoz módszertani segédanyagot állítottak össze és jut-

tattak el a járás valamennyi úttörőcsapatához „Palócföldünk nagy írója” címmel. A Balassa Bálint Gimnáziumban március 23-án „Mikszáth a halhatatlanság útján” címmel Czine Mihály irodalomtörténész tájékoztatóját hallgatták meg a város magyar szakos nevelői és az érdeklődők.

Az ünnepségsorozat érdekes színfoltja az 1972. március 2-i ünnepi tanácsülés, ahol dr. Bata Imre irodalomtörténész tartotta meg az ünnepi megemlékezést. Az évforduló tiszteletére a városi tanács határozatot hozott „Mikszáth-emlékplakett” alapításáról. Az emléklakettet azoknak adományozzák, akik a város kulturális, művészeti életében kiemelkedő teljesítményt nyújtanak. Hogy mennyire közügyé vált Balassagyarmaton a nagy palóc íróról való megemlékezés, mutatja, hogy mintegy 19 vállalat, intézmény, szervezet kapcsolódott be megemlékezés, kiállítás, vetélkedő, ismeretterjesztő előadás, gyűjtőmunka, irodalmi összeállítás, pályázat kiírása, kirándulás, tárlatvezetés, rendhagyó irodalomóra, filmbérlet és egyéb formában.

A megyeszékhely is kivette részét a hagyományápolás terén végzett munkából.

A TIT Nógrád megyei szervezete, a megyei múzeumigazgatóság, a Balassi Bálint Nógrád megyei Könyvtár, a Palócföld szerkesztősége, a Nógrád című napilap, a moziüzemi vállalat a fő rendezőszervek.

Megyeszerte tartottak Mikszáthról szóló TIT-előadásokat. A TIT megyei szervezetének ez évi legnagyobb rendezvénye — a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal, a TIT országos irodalmi és nyelvi választmányával, Salgótarján város Tanácsával karöltve — az 1972. február 17—18-i salgótarjáni „Mikszáth-emléknapok” volt.

Első napon tudományos tanácskozás volt, melyet Csik Pál, a Városi Tanács VB. elnökhelyettese nyitott meg. Az ünnepi beszédet egyik legnagyobb Mikszáth-kutatónk, Király István, Kossuth-díjas akadémikus, egyetemi tanár tartotta. A tudományos tanácskozás előadói voltak: Rejtő István kandidátus (Mikszáth és a Tisztelet Ház), Benedek András, a Nemzeti Színház dramaturgja (Mikszáth a színpadon), Csongrády Béla tanár (Mikszáth és a szomszéd népek irodalma), Nacsády József egyetemi docens (Mikszáth és Szeged), Miklós Róbert, a Petőfi Irodalmi Múzeum tudományos főmunkatársa (Mikszáth horpácsi fundusa) és Csukly László tanár (Mikszáth és Nógrád).

Nívós, jól sikerült „Irodalmi est”-tel folytatódott az első nap programja, melynek keretében Czine Mihály kandidátus, egyetemi docens ünnepi megemlékezését hallhattuk, valamint Jancsó Adrienne, Létay Klára, Mensáros László előadóművészeket.

Vendégeink másnap a megye irodalmi nevezetességeit tekintették meg

Ugyancsak a TIT megyei szervezetének, illetve az irodalmi szakosztályának és a Továbbképző Kabinetnek rendezvénye volt a jubileumi év „nyitány”-át jelentő előadás: dr. Lengyel Dénes, a Petőfi Irodalmi Múzeum nyugalmazott főigazgatóhelyettese beszélt a megye pedagógusainak, TIT-előadóinak „Az élő Mikszáthról és Mikszáthnak a magyar irodalomban betöltött szerepéről” 1971. december 29-én.

A Balassi Bálint Megyei Könyvtár könyvkiállításokkal, (Balassagyarmat, Horváth E. Galéria, Szécsény Kultúrház, klubkönyvtárak) Mikszáth-művek jegyzékének elkészítésével — a Megyei Művelődési Központtal karöltve — „módszertani

levél” összeállításával — s iskoláknak, klubkönyvtáraknak, művelődési otthonoknak — szétküldésével gazdagította az évforduló programját.

Ezen túl „Megyei úttörő olvasópályázat” beindítása, megszervezése, „vándorkiállítás” anyagának összeállítása, s az anyag vándoroltatásának megszervezése is a Megyei Könyvtár jubileumi tevékenységének része. A többi tablóból álló „vándorkiállítás” Mikszáth életét, munkásságát, nőgrádi kapcsolatait dolgozza fel, valamint tudósít a fordításban megjelent Mikszáth-művekről és Mikszáth irodalmi fogadtatásáról.

A megyei múzeumigazgatóság 10 tablóból álló életrajzi és az író tevékenységét dokumentáló vándorkiállítási anyagot készített, melyet a középiskolákba és a járási művelődési központokba vándoroltat.

Mikszáth műveinek felhasználásával (a Kritikai Kiadás 1971. szeptemberéig megjelent kötetei alapján) készítette el a megyei múzeumigazgatóság megbízásából dr. Belitzky János „Mikszáth Kálmán Nógrád megyéről szóló, vagy nőgrádi vonatkozású műveinek” jegyzékét.

A „Palócföld” szerkesztő bizottsága ünnepi jubileumi számmal kívánta tiszteletét kifejezni a „nagy palóc” előtt. E számban kapott helyet Paku Imrének A jó palócok, Tót atyafiak című Mikszáth kötetekről szóló elemzése. Lakos György Mikszáth Kálmánné „Visszaemlékezései” alapján rajzolta meg Mikszáth alakját. Krizsán László a horpácsi Mikszáth-birtok sorsáról tudósít. A Lengyel Miklós hagyatékából származó tanulmány pedig Mikszáth és Dickens között von párhuzamot.

A rendelkezésre álló anyag gazdagsága lehetővé teszi, hogy még az 1972/2. számban is közöljenek Mikszáthtal kapcsolatos anyagot. Pl. e számban kap helyet Csanda Sándor-

nak „A szlovák nép ábrázolása Mikszáth műveiben” című tanulmánya.

A „Nógrád” című napilap is bekapcsolódott a hagyományápolás nemes munkájába. 1971. december utolsó napjaitól folytatásban közölte Mikszáth Kálmán: „Kisértet Lublón” című regényét, majd 1972. III. 22-től Sugár István, egri tudományos kutató tollából „A különös házasság igaz históriája” című munkát.

Az 1972. január 21-i számtól — (14 részben) — közölte Csukly László tanártól a „Mikszáth Kálmán életét”-t bemutató sorozatot.

A „születésnapon”, január 16-án jubileumi emlékszámként jelent meg a napilap. Sok szép, hasznos ismerettel gazdagította olvasóit Lakos György a „Mikszáth-emlékek nyomában” című többrészes beszámolója.

A Nógrád megyei Moziüzemi Várlalat és a Balassi Bálint Megyei Könyvtár „Jubileumi Kiadvány”-t jelentetett meg Mikszáth Kálmán születésének 125. évfordulója tiszteletére, mely gazdag könyvtári bibliográfiát népszerűsít széles körben, valamint beszámol a „Mikszáth-regények filmen” sikeres kezdeményezéséről.

Ezenkívül a moziüzemi vállalat „jubileumi filmelőadások” rendezésével vette ki részét a megyei ünnepségsorozatból, s adózott a nagy író emlékének.

Felújításra kerültek: a Különös házasság, a Szent Péter esernyője, A Noszty fiú esete Tóth Marival és A beszélő köntös című Mikszáth-regényekből készült) filmek.

Az előadások statisztikai adatai: előadásszám: 45, nézőszám: 8313, kihasználtság: 63,8%, 1 ea. eső néző: 186.

A Megyei Honismereti Kör, a salgótarjáni Madách Imre Gimnázium irodalmi szakköre, (ahol ünnepi Mik-

száth-ülés volt „külső” előadóval, Dr. Margócsy József, a nyíregyházi Tanárképző Főiskola tanszékvezetője), a salgótarjáni Mártírok úti Általános Iskola, (ahol koszorúzási ünnepség volt), a rétsági gimnázium (ahol irodalmi emlékülés volt a járási magyar szakos tanárainak, könyvtárosainak bevonásával), és még a megye sok-sok általános és középiskolájának diáksága emlékezett körülményeinek megfelelően a megye „nagy fiára”. — Ennek összeállítása külön téma lehetne.

A maguk keretei között a legifjabbak, a megyei úttörők is megemlékeztek az évfordulóról. Külön kiemelkedő az a kilenc Mikszáth Kálmán nevét viselő úttörőcsapat (a legéndi, a horpácsi, becskei, cserháthalápi, berceli, benczúrfalvi, mihálygergei, szécsényi és balassagyarmati Petőfi Sándor Általános Iskolában működő úttörőcsapat), amely névadójához méltón kívánt szerepelni.

1847—1910—1972. E három dátum s az áttekintés alapján már csak egyetlen kérdésre szeretnék választ adni. Az anyaggyűjtés során sokféle jártam, sok embert megkérdeztem, s a kapott válaszok, tapasztalatok alapján adott a kérdés: Mindent megtettünk-e (a megye s a Mikszáthhoz bármilyen formában kapcsolódó intézmények, helységek) a Mikszáth-hagyományápolás terén?

Sajnos nem lehet egyértelműen igennel válaszolni. Az évfordulók valóban mindig és mindenütt bizonyos fellendülést adtak, de a „szint” nem nevezhető egyformának. Miért? — Erre nem lehet röviden és egyértelműen válaszolni. Talán nem is feledékenységgel, csupán a mindennapi élet ezer apró gondja homályosítja el időnként nemzeti értékeink, haladó hagyományaink megbecsülésének szükségességét.

Az 1972-es év viszont nemcsak az

egyes helységekből határhő a hagyományápolás terén, hanem megyszerte. És jó érzéssel állapítható meg e tény: ez nem kis mértékben Nógrád megye lakói összefogásának eredménye.

Ha szeretjük hazánkat, megbecsül-

jük mindazt, ami múltjából haladó volt, a jövő építéséhez tanulsággul szolgál. Ha minden cselekedetünket ez vezérli a hagyományápolás terén, akkor Mikszáthtal együtt mondhatjuk „...Én csak a hazámat szeretem”.

J E G Y Z E T E K

1. A Petőfi Irodalmi Múzeum Kiadványai V. kötet. Mikszáth Kalmán. Szerk.: Bisztray Gyula. Magyar Helikon Bp. 1961. 5. 1.
2. Csépany—Pintér—Vincze: Pásztó története, Kiadja: a Pásztói Nagyközségi Tanács VB. 1970. 15. 1.

Képek az 1870-es évek Nógrád megyei közéletéből

Mint a következő tanulmányban is láthatjuk, a kiegyezést követő évek látszólagos nyugalma mögött a hivatalokért folyó pozícióharc, a közigazgatási tisztviselők jogtalan pénzszerzést célzó törekvései, a korrupciók egész sorozata állt. Az itt következő néhány dokumentum, mely főként az időszak vezető közéleti személyiségeinek, elsősorban a megyei alispánoknak és járási szolgabíráknak különféle megnyilatkozásait mutatja be, jól világít rá annak az évtizednek megyebeli közállapotaira, melynek első éveiben kezdte meg Mikszáth Kálmán Nógrád megyei tevékenységét. Így közvetlen értesülést szerezhetünk mindazokról a viszonyokról, erőtlenségről és eredménytelen erőfeszítésekről, kisebb-nagyobb botrányokról, többé-kevésbé eltussolt, elhallgatott bajokról, problémákról, melyeknek a fiatal író néhány évig szemtanúja volt, és amelyeket oly éles kritikával dolgozott fel későbbi műveiben.

1.

KORTESKEDIK A KÖZREND LEGFŐBB ŐRE: A CSENBIZTOS 1872.

Tekintetes Alispán Úr!

Mélyen Tisztelt Törvényhatósági Közgyűlés!

Vimmer Ferenc úr, nógrádi kerület csendbiztosa barátságos figyelmeztetése ellenére a fő kortesvezérséget is gyakorolja, mely tette által, amidőn a hivatal méltóságát sérti, egyszersmind a művelt osztálynak erkölcsi süllyedésére ad alkalmat, s hanyagul teljesíti a törvény és szabályrendeletek által megszabott kötelességét. Ugyanis folyó év február 15-én Komáromi Bódi, mint néhai Muzslai Berti özvegyének megbízottja panasza folytán, a bodoni erdőből eltolvajlott őlfa és gally, valamint a csósznek megveretése tárgyában alsó, felsőszécsénkei több földmivelő ellen a csendbiztos úr vizsgálatot tartott, többek közt, miután többektől titileg az orozott fa elvételéről s a vádlottak által, ő általok írtott, Kálmán Zsigmond úr legendi erdejéből hozottnak nyilatkoztatott, a tolvajlás elvitathatatlan tényné vált. A csendbiztos úr ahelyett, hogy Kálmán Zsigmond úrtól tudomást szerzett volna, vajon erdejét írto szécsénkeieknek szerződésileg meg van-e engedve naponta hazamenőben fát hátalni, ahelyett, hogy ez ügyet hivatali kötelességénél fogva további vizsgálat végett a kerületi királyi szolgabírósághoz terjesztette volna át, az intézkedést abba-hagyva a vádlottak nagy részét, valamint több szécsénkei lakosokat Bogányi

István jegyző által február 22-én estére meghívatta, saját hivatali szobájába borozás, szivarozás, zongorajáték mellett éjjelen túl többek táncolása mellett megvendégelte, s a jelen volt összes községi képviselőválasztásnál szavazattal bírókat, az eddig folyvást balpárti elveket követő egyéneket aláíratta egy ívre, hogy ezentúl jobbpártra fognak szavazni.

Ezen tetteivel Vimmer Ferenc úr a vádlottak irányában erkölcsi nyomást gyakorolt, hivatala tekintélyét lealázta, s így a törvényeket megsértve, önként adott okot ellene panaszos felterjesztésre...¹

2.

A MAGYARNÁNDORIAK „JÁMBORABB ERKÖLCSŰ” JEGYZŐT KÉRNEK 1872.

Tekintetes Alispán Úr!

Mélyen tisztelt Nagyságod!

Még 1870. évi május hó 11-ről kelt folyamodványunkban kifejtett indokok nyomán Muszka Pált, mint ideiglenesen... nyakunkra tolt nándori jegyzőt hivatalából elmozdítani és egy jámborabb erkölcsű egyént választani mertünk.

E kérelmünk nyomán a tekintetes Megyei Bizottmány... rendeleténél fogva t. Oláh József... esküdt úr, a hely színén megtartott kihallgatása a lakosoknak s illetőleg panaszaiuk alapos vizsgálatára kiküldetett ugyan, de soha meg nem tartott kihallgatás és vizsgálat, egyetemben a kérvényezett eredménnyel együtt, az imént említett esküdt úr aktái között mind a mai napig füllesztve hever.

Fájdalmasan esett ugyan, hogy az egész község lakosainak a törvényekbe jektetett, s így jogos kérelme az esküdt úr által így háttérbe szorított a t. Megyei Bizottmány nyuit meghagyása dacára: de közbejött... Ritter úr azon biztatása, hogy miután ügyis küszöbön áll a községek rendezése, lennénk-e kevés ideig türelemmel, hogy más helyen, ahol még úgy nem ismerik, alkalmazást valamiképpen nyerhetően, községünk tőle véglegesen menekülhessen.

A fenn jelzett Ritter úr iránti tiszteletből tehát türelemmel ugyan, de elfojtott utálattal vártuk ohajtva napról-napra azon aldott percet, melyben hazánk törvényei nyomán szabadon választhatási engedéllyel élhelvén, már egy oly egyénre tehetnénk szert, kinek részrehajlatlan igazságszeretetében, a lakosság iránti jóindulatában, szóval jellemteljes és helyes magaviseletében mindenki a lakosok közül megnyughatnánk.

Elérkezettnek látjuk tehát íme most már azon rég ohajtott percek, melyben a fenn érintett kérvényünk nyomán jelenleg ismét esedezni bátorkodunk a tekintetes Alispán Ur előtt, hogy ha nekünk a ker. jegyzői hivatalra a törvények értelmében szabad választói jogot meghagyni méltóztatni, Muszka Pált pedig, mint olyat, ki mivel ahelyett, hogy a közlakossággal egyetértőleg működne, ezek javait szem előtt tartaná, ezeket őszinte s jó tanácsával éltetné; mindenütt a vele született kevély természeténél fogva csak ellenségnek mutatta magát. Miért is őt mi utáljuk, nem csak azért, mert ő gyűlöl bennünket, hanem azért is, mert zsarol, minden karcolásért busásan fizetett, szabályellenesen zsarol az adóba... Ily embert tehát, mint Muszka Pált... azonnal elmozdítani kérjük... Kérésünk ismételése mellett vagyunk teljes tisztelettel Nándorban, 8. január. 1872. A tekintetes Alispán úrnak alázatos szolgái: Nándor község lakosai (51 aláírás)²

3.
KISKIRÁLYKODIK A KÁLLÓI BÍRÓ
1872.

Tekintetes Első Alispán Úr!

...Folyó 1872. év július 10-én délután a kállói kocsmában mulatság lévén, jelen volt ott Liptai Gábor uradalmi erdőcsősz is, és a kocsmá udvarának közepén, ahol mások is dohányoztak, egy kis darabka szivart tartott a szájában, s ott ülve csendesen beszélgetett másokkal, mi közben a községi bíró oldalról hozzá sompolygott s anélkül, hogy csak egy szóval is felszólította volna, hogy tegye le a szájából a szivart, ezen csősz egy bottal úgy orron vágta, hogy az orrát összetörte, és a csősznek egész testét vér borította el, mely eljárása a kállói bírónak elég bizonyíték arra, hogy nem bírónak való, s hogy ily bíró további megtűrése, a felsőbbbségre is csak homályt vetne, mert ily vakmerő, embertelen bánásmódot elkövetni egy miniszternek sincs joga...

A bíró látva a vért, s illetőleg az elkövetett testi sértést, csendőri életében szerzett minden cselfogását felhasználta, hogy magát a testi sértés büntetése, s hivatali hatalmával visszaélés büntetése terhe alól kivonhassa és eddig sikerült is neki, mert a... szolgabíró úr a dolgot kellőleg meg se vizsgálta... Liptai Gábor és Csoráás Péter uradalmi kállói csőszöket... 8 napi fogságra ítélte minden szabályszerű előleges írásbeli vizsgálat, írásbeli ítélet és a tanúk meghiteltetése nélkül, s így anélkül, hogy a vádlott... valami jegyzőkönyv aláírására felszólíttatott volna, vagy a szóval kimondott ítélet után megkérdezett volna, mint a törvény rendelí... (járt el)³

4.
AZ ALISPÁN BESZÁMOL EGY FÉLÉV CSEKÉLY EREDMÉNYEIRŐL
1872.

Veres Pál alispán úr előre bocsájtva azt, hogy az újra szervezett megye tisztí karának rövid működési ideje alatt nagy eredményeket mutatni tehetségében még nem állhatott, — de joakarátának máris elég jeleit adta: — a megye közönségét érdeklő közügyekben czideig tett nevezetesebb intézkedéseiről és a megye állapotáról szóló jelentését következőkben terjesztette elő:

...e) A besztércebányai pénzügyigazgatóság megkeresése folytán Agárd, Keszeg, Alsó- és Felső-Sáp község lakosai ellen a szőlődezsma-váltási esedékes illetékek behajtása végett karhatalom volt rendelendő.

f) A füleki járás közbiztonsági személyzetének állomása, illető szolgabíró jelentése folytán Salgó Tarjánba azért tétetett által, hogy az ott naponként növekedett bűnös cselekmények megakadályoztatván, a törvényes rend biztosításék.

g) Az időközben Balassagyarmaton megindult „Ipoly” című lapra nézve Pokorny Jenő szerkesztő az 1848. XVIII. törv. cikkben foglalt szabályok megtartására figyelmeztetett, és erről a nagyméll. m. kir. belügyminisztériumnak is jelentés tétetett...

k) Hogy megyei közügyek és vagyon kérdések minden ágában eddig tapasztaltatott rendetlenségekben se maradjon meg a más tekintetekben már megszüntetett ósiség, — költségekkel járó kiküldetésekre van szükség —, minél fogva, hogy ez fedeztessék, s ennek folytán a kellő intézkedések minden akadály nélkül megtétethessenek, jelentést tevő alispán úr magát a szükséghez képest kellő felhatalomással kéri ellátni...⁴.

5.

MILYEN EGY „ZAVARTALAN” VÁLASZTÁS NÓGRÁDBAN?

1872.

... A lefolyt időközre esik a polgári cselekmények legkitünőbbike, az országos képviselők megválasztása, maga a választás a megyére eső mind hat kerületben kívánt nyugalom és rend megzavarása nélkül ment véghez, az eredmény közösesen tudva van, a választást megelőzőleg azonban a nógrádi kerületben kétes jellegű izgatások nyomai mutatkoznak, melyek Nógrád községben nagyobb mérvet öltve, a községi bíró, sőt a járási szolgabíró tettleges bántalmazásáig fokozódtak, a hatósági tekintély s közbiztonság és választási szabadság érdekében fegyveres erő helyszínére rendelése vált szükségessé, és Scitovszky János szolgabíró kényszerülve latta magát az izgatók letartóztatásúai a veszélyezett rendet helyre állítani, különben ezen ügy az illetékes hatóság, a kir. törvényszékhez levén áttalálva, annak további lefolyásáról ez idő szerint jelentést tenni nem áll módomban...⁵

6.

A LAKOSSÁG A VAGYONOSABB EMBEREKET FOSZTOGATÓ RABLÓT TÁMOGATJA

1873.

Főispán Sisa István nevű rabló elfogatása iránt a Belügyminiszternek.

Nagyméltóságod előtt a hírlapokból tudva van, hogy megyebeli lóci születésű Sisa István nevű rabló e megyének kelet déli részét, jelesen a szécsényi, sziráki és gyarmati járás erdős vidékét, nem különben szomszéd Heves megye Mátra mellékét folytonos rettegésben tartja, és annyira elbizakodott, hogy világos nappal hol egy, hol más községben megjelen és a vagyonosabb lakosokat kivált bérlőket sőt jobb módú parasztságukat is pénzeiktől, ékszereiktől megfosztani s megrablani merészkedik.

E megyének közbiztonsági közegei a járási csendbiztosok, valamint a csendlegények eddig mindent elkövettek, hogy a nevezett rablót kézrekerítsék és elfoghassák, de mostanig éjjel nappali üldözésük sikerre nem vezetett, egyedül azon oknál fogva, hogy a köznép sok helyütt vele cimboráskodik, maguk a lakosok nekie menhelyet adnak, holtartózkodását eltitkolják, és a nevezett rablót üldöző megyei panduroknak szándékosan téves és hamis útbaigazításokat nyújtanak, sőt, mint a megyei főcsendbiztosnak ide eredetiben mellékelte jelentéséből kitűnik, maguk az uradalmi gazdatisztek, erdészek is e rablógyilkost pártjogolják és menekülését elősegítik, e körülmények között nem csoda, hogy ezen orgazdák segítségével a közbiztonsági közegek minden fáradozása meg hiúsulván, ezen hirhedt gonosztevő Nógrád megye déli s magyarok lakta vidéken szerte barungol és büntetlenül garázdálkodik, rabol és fosztogat.

Ügy vagyok értesülve, hogy eddig Sisa nevű rabló rablásait hol egy, hol két társával szokta elkövetni; — de nagyon tartok attól, hogy, ha nem sikerül ezen rablót mielőbb elfogatni, ezen rabló dologkerülő csavargókkal szövetezővén egy rabló bandát fog alakítani, melyet kiirtani nem oly könnyű feladat leend.

Tekintetbe véve a fentebb elősorolt körülményeket, csak egy módot vélek célhoz vezetőnek, ha a nagyméltóságú m. kir. Belügyminisztérium által Sisa István rabló fejére jutalom tűzelnék ki akként, hogy aki a nevezett rablót akár élve, akár halva kézre keritené, az 50 arannyal, az pedig, aki ezen rabló hol-

tartózkodását az elfogatásra kirendelt közbiztonsági közegeknek bemondaná és akinek utbaigazítása nyomán a rabló elfogatása sikerülne, az 25 arannyal jutalmaztatnék...⁶

7.

VEREKEDNEK A TISZTVISELŐK

1873.

Nógrád megye alispánjának 1873. február hó 26-án 1081. sz. alatt kelt megkeresvénye Sallay István túleki járási szolgabírónak Záborszky György fülkei kir. aljárásbíró által nyilvános helyen s hivatalos eljárása közben tettlegesen bántalmazása miatt a bűnvádi vizsgálatnak azonnali elrendelése iránt.

Mivel Sallay István szolgabírónak a megkeresvényéhez mellékelt hivatalos jelentéséből, mely szerint a panaszolt tettleges bántalmazás a színi előadás bevégezte s a színházi közönség kivonulása után akkor történt, midőn a panaszló szolgabíró nejével karján kifelé mene. panaszlottnak köszönt, az azonban a köszöntést „Számolunk, kutya, pofonütlek” kifakadással fogadta, panaszló pedig tartva attól, hogy neje lesz kitéve dühének. mellette álló hajdújának parancsolta, hogy panaszlottat fogja meg és vezesse ki, mire a pofonütés következett, ezen szavak kíséretében: „Ilyen lumpplal így szoktam bánni”, egyrészt köztisztviselőnek hivatalos eljárása közben s ez eljárás megghiúsítása céljából elkövetett tettleges bántalmazása általi nyilvános erőszakoskodás büntettének, avagy köztisztviselőn hivatalos működése közben ejtett, habár kisebb testi sértésből eredt, súlyos testi sértés büntettének jelenségei nem mutatkoznak, s így a királyi fenyítő törvénytörvény által megtorlandó bűncselekmény esete fenn nem fogorván, a kívánt bűnvádi vizsgálat helyütt el nem rendezhető...⁷

8.

KÜLÖN DÍJAKAT SZED A SZÉCSÉNYI SZOLGABÍRÓ

1874.

Bakó Imre szolgabíró úr a legutóbbi sorshúzás alkalmával az összes körjegyzőknek meghagyta, hogy minden egyes felszólamlásért 2 osztrák értékű forintot szedjenek be a felektől, amit nagyrészt teljesítettek is, a szécsényi körjegyző Balócs Miklós, a varsányi Vincze Ferenc, s a ludányi Krüdi, de bármelyik is beigazolja.

Ugyanő a minisztériumhoz, a katonai parancsnoksághoz felterjesztendő, vagy onnan leérkező házassági engedélyekért, előbb kéz alatt, később, különösen a múlt évi novemberi közgyűlés óta nyíltan „taksa” cím alatt minden egyestől öt forintot követelve beszédett, a többi között múlt év decemberében egy megyeri illetőségű hadkötelezettet magához rendelt Bugát Lajos úr házához azon meghagyással, hogy az 5 Ft taksát magával hozza, az illető meg is jelent s midőn tőle a szolgabíró úr az 5 forintot követelte, azt felelé, hogy azt már a kérvény beadásakor „itt e szobában” szolgabíró úrnak kézbesítette, mire tanú Bugát Lajos úr. Egy másik megyeri egyén, igen szegény ember, csak a losonci katonai parancsnokságnál tett panasz folytán menekült meg az 5 Ft taksától, mire tanú Szigethy Ferenc úr. Egy litkei asszony a fia számára nyert házassági engedélyért az ottani plébános, Keszler László úr nagylelkűségéből kapta meg a szükséges 5 forintot, mit a plébános úr be is küldött a szolgabíró úrnak.

1—2 forintot szedett oly bizonyítványok kiszolgáltatásáért, melyekkel az illető hebizonyítván azt, hogy a harmadik korosztályt is elvégezte, házasságra bocsátattott...⁸

NÉHÁNY ÖSZINTE SZÓ A MEGYE LAKOSSÁGÁNAK NYOMORÚSÁGOS
HELYZETÉRŐL

1874.

... A személy- és vagyonbátorság, reánk nehezült idők súlya mellett a megye közönsége által rendkívüli óvszabályok alkalmazása nélkül veszélyeztetnek vélelmeztetvén, tekintettel különösen a még akkor félelmes rabló csapatra, a legutóbbi közgyűlésből, a nagyméltóságú minisztériumtól rögtönbiráskodás engedélyezése kérelmeztelett, mely időközben megadván, szabályszerűleg közzé léteztet, az engedély megérkezése előtt azonban a félelmes rabló elfogatván, azóta a közbiztonság lekintetében e megye területén semmi rendkívüli meghabosítás esetei elő nem fordultak, — azon egy gyűjtogatási vád, mely a rögtönbirósági eljárás alá vonatott, az ez ügyben hozott ítélet tartalmának megtekintésével alig érdemel figyelmet...

A közmondás szerint a szerencsétlenség egymagában ritkán szokott megjelenni, rendszerint ahhoz több bajok is csatlakoznak, megyénk lakóira nehezült sokszoros csapásokhoz járult itt, ott a tűznek pusztítása — Turnócon, Csesztvén, Balassagyarmaton tetemes karcsetek fordultak elő, legjelenteke nyebb tüzeset volt a karanassági, hol a község mintegy fele pusztult el, s a különben is nyomorral küszködő lakosok a koldulás határáig jutottak, a hajlék és tápláléktól végképp megfosztattak, első szükségletük fedezéséül és a segélytelenek éhhaláltól való megmentéséül, rögtön kenyér készletnek a helyszínre rendelésével, az inségügyi alap terhére 156 Ft erejéig a közönség utólagos jóváhagyásának reményében intézkedtem. Különben a tüzesetek sehol rossz akaratból származottaknak nem bizonyultak, hanem azok mind többnyire kellő óvatosság hiánya és gondatlanság következményei...⁹

10.

AZ ALISPÁN ÖNKRITIKUS MEGJEGYZÉSEI A MEGYEI KÖZIGAZGATÁS
FOGYATÉKOSSÁGAIRÓL

1875.

... Szomorú képét mutatja közállapotainknak az államadó hátraléka, melyet az 1875. évre megállapított 859 578 Ft 9 krajcár kivetés irányában 644 204 Ft 5 krajcárban kényszerülök kimutatni, és így az esedékes adóhátralék az egész évi adóilletkeknek mintegy háromnegyed részét teszi, mennyiben tulajdonítható ezen mostoha helyzet az anyagi erők fogyatkozásának, mennyiben a törvénytisztelet hiányának, nehéz meghatározni, némi tájékozasul szolgálhat azon körülmény, hogy a losonci, természeti és földrajzi viszonyoknál fogva legkedvezőtlenebb járás, a legcsekélyebb, alig 1/4 évi adóilletményt megütő hátralékkal mutattatik ki...

Vajon megyei közigazgatásunk a közel 4 év óta életbe lépett rendezés óta kellő gyarapodást mutat-e? nehéz volna igénylőleg felelni. Közönségesen tudtavan, hogy a tapasztalás a megyerendezés szervezetében sok hiányokat fedezett fel... Más részről a megyei jó közigazgatás gyarapodását egyéb gátló körülmények is akadályozták, négy év óta nehéz isten ostora súlyosodott a megyére, a mai napig tartó folytonos inség, pénztelenség, a 873. évi járcány, mind oly lehangelő körülmények, hogy a tapintatosság nem engedte a közigazgatás némely ágaiban, jelesül a megyét illető köztartozások bekövetelésében a szükséges szigor alkalmazását, s ily körülmények között a hazánkban még oly

gyenge lábon álló törvénytiszteletnek fejlesztése is alig volt lehetséges...¹⁰.

11.

A MEGYE VEZETŐSÉGE MENTENI PRÓBÁLJA A CSENBIZTOST
1875.

(A tiszti ügyész véleményes jelentése), mely szerint a Vimmer Ferenc megyei csendbiztos ellen múlt évi 9230. számú alispáni végzéssel rendelt fegyelmi vizsgálatra vonatkozó iratok alapján, tekintettel arra, hogy

a Máté János bányász elzáratása szolgabírói rendelet folytán,

a Hoffmann Dávid ugyan ott helyi lakos által panaszolt erőszakoskodás pedig vádlott csendbiztos panaszkodó által bántalmazott fiainak védelme közben történt,

a Droszdi András pandúr által panaszolt felfogadási díjkövetelés és szőlőmunkára szorítás vádjai alaptalanok,

a Burik Mihály és Molnár András Nógrád városi tolvajok zsarolási panasza, úgy

Reinfeld Adolf hasonló panasza is visszavetett,

s így a feljelentett vádak egyike sem bizonyult be, nevezett csendbiztos ellen tiszti keresetet indítani nem lehet...¹¹

12.

DIOSJENŐ LAKÓI MEGBOSSZULJÁK A RAJTUK ESETT SÉRELMEKET
1876.

1189 1876.

Tekintetes Madách Károly megyei alispán úrnak!

Balassagyarmaton

Ez előtt közhírből, most azonban Diószeghy Tádé csendbiztos úr által hozzá f. hó 17-én intézett felhívásom folytán hozzám intézett jelentéséből jutottam hivatalos tudomására azon gyászos eseményeknek, mely folyó hó 5-én Diósjenőn rajta elkövetetett, miről tekintetes Alispán Úrnak utólagosan bár, de tiszti kötelességemnél fogva a tőle nyert jelentés ide zárása mellett jelentésemet el nem mulaszthatom.

Folyó hó 5-én Diósjenőn az elöljáróság által tánc engedélyeztetvén, a kocsmában verekedés jelentetett be, a csendbiztos Diószeghy azt megakadályozandó, a pandúr őrmestert a rend és csend helyreállítása végett a zavargás helyére küldvén, az a zavargók által leveretett, azt a bíró jelentvén a csendbiztosnak azon reményben, hogy jelenlétével sikerülend a zavargókat megfékezni, a helyszínére ment, ott ő is leveretett, s csak a lakosok józanabb részének sikerült őt a haláltól megmenteni, ezen rajta és legényein elkövetett merénylet általa a fenyegető törvényszékek feljelentetvén, a vizsgálat megejtetett s mint értesültem, a főbűnösök megbüntetés végett be is kísértettek, s a vizsgálat részletesebb eredményéről tudomásom nem lévén, bővebb felvilágosítással nem szolgálhatok...¹²

13.

PANASZ A NÖTINCSEI KÖRJEGYZŐ HANYAG MUNKÁJÁRA
1878.

Tekintetes Szolgabíró Úr!

Bogányi István nőtincsi körjegyző ellen kénytelenek vagyunk a következő panasszal élni:

1. Az adókövetés és beszédés körül feltűnő hanyag eljárást követ, amennyiben

olyan egyénektől is követel hátralék címén összegeket, kik tartozásaikat kezüknél levő okmányok szerint már törlesztették.

2. Jegyzői teendőit elhanyagolja: példa erre Kovács János nőtincsi lakos, aki mintegy három év előtt adás-vevési szerződését jegyző kezébe adván, s telekkönyvi átiratokért járó díjakat lefizetvén, panaszlott jegyző kérdéses átirást elhanyagolván, a szőlőt múlt év végén nyilvános árverésen eladták, s ezzel Kovács Jánosnak 50 Ft-nyi kárt okozott. A kérvényzőkkel gorombáskodik, őket szobájából káromkodva kihajtja.

3. Agárd községében múlt évre az adót ki sem vetette, illetőleg egyesek adókönyvecskéjébe be nem vezette. Az 1876. évi B. tábla teljesen kitöltetlen, mely hanyagság folytán az előljároság kellemetlenségek kikerülése céljából kénytelen volt hivataláról lemondani.

Mindezen, mind adandó alkalommal eléterjesztendő vádpontoknál fogva kérjük a tekintetes szolgabíró urat, nevezett körjegyző ellen az 1876. V. t. c. értelmében fegyelmi vizsgálatot indítani s őt hivatalából elmozdítani.

Kelt Nőtincsen, 1878. január 14-én Sulyan András bíró és még 14 aláírás.¹³

14.

A JOBBÁGYI JEGYZŐ ÉS BÍRÓ ÖSSZETÜZÉSE

1878.

Tekintetes főszolgabíró úr!

A tekintetes m. kir. Adófelügyelőségnek 7446. és a tekintetes Főszolgabíró Úrnak 116. számú komoly, de sőt szigorú rendeleteiknek minden odaadás és erélyemmel eleget akarván tenni, j. hó 23-án (Jobbágyi) község bíráját két előljáróval a már előbbiről, vagyis a szüret megkezdésekor lefoglalt bortermés mennyiségének megállapítása és lepecsételtetése szempontjából a községbe kiküldöttem, hogy a lepecsételteket visszajövet jegyzőkönyvbe foglalhassam; kik is kimenvén, áu. 2/4 5 óráig a pecsételést 25 lakosnál eszközölvén a körjegyzői irodában megjelentek. Alulírott a bíró által átnyújtott jegyzeteket átvévén, az irodai ablakba tettem, ezzel a község bírája hozzám fordulva jelenti, hogy ő holnap, vagyis csütörtökon Gyöngyösre akar menni, erre én kijelentém ezen szavakkal „bizony, bíró úr, oda nem megy, mivel a pecsételést folytatni kell”, erre felelé, hogy helyettesíti a törvénybíró; erre válaszolám „ez nem teheti, mivel ez, a bíró semmiképp nem lévén akadályozva, az ő teendőihez tartozik”, felhozván saját körülményemet, mely szerint én is pénzzsúke miatt ohajtnék Gyöngyösre menni búzáat árusítani, mivel 75 Ft követelést kellene kiélegítenem, s magam karára nem tehetem, a hivatal lévén az első, s ha a bíró úr felkötötte a kolompot, tehát viselje a magyar közmondás szerint. Erre felpattan s tele torokkal elkialítja magát: „maga nekem nem parancsol, még nincs Istennek az a körjegyzője, aki nekem parancsolna”, de — felelém — parancsolok, t. i., hogy kötelességét végezze. Felelé: „nem igaz, én vagyok a bíró, én parancsolok, s ha bíró nem leszek, akkor is Jancsó József maradok s Jobbágyiban leszek, de magat a községből kizavarom”. Erre mondtam: „Engem?” „Igen” — mondá a bíró, erre felelém, tisztesség legyen mondva „még az ülepemet sem”. Ekkor a bíró felugrik, kétszer mellbe lők, haramiaképp kétszer megrúg, s öklével bal homlokomat úgy megüté, hogy majd elszédültem s rohant tovább felém, talán ha a törvénybíró Szeles János és Morvai Bálint hitet meg nem akadályozzák, agyon is vert volna vad, korlátlan dühében, erre én vonakodva minden sértő kifejezésektől is mondtam: „ezt nem vártam, de en-

nek levét megissza s most nem beszélve elmehet". Erre újólág dühösen vissza csapja az iroda ajtót, fenyegetve mondván: „Még egyszer beteszem az ajtót, az iroda az enyém”, mire higgadtan felelém: „Nem igaz!” S újra dühösségében a két előljárótól csillapítva eltávozás közben nagy hanggal mondván: „Megmutatom, hogy nem lesz jegyző”, arra felelém: „Azt szeretném látni...”¹⁴

15.

VÁLASZTÁSI ÓVINTÉZKEDESEK

1878.

Hirdetmény

A megye mind a hat kerületében f. hó 24-én megejtendő választások alkalmából a közrend és béke megőrzését a választó polgárok szívére kötöm, s a központi választmány által közzétett hirdetményben foglaltakon kívül figyelmeztetem a megye lakosait az 1874: XXXIII. t. c. következő paragrafusainak tilalmára:

Ki a választónak vagy családja valamely tagjának azon célból, hogy bizonyos jelöltre szavazzon, vagy ne szavazzon, vagy a szavazástól tartózkodjék... pénzt, pénzértéket, vagy más előnyt ad, vagy ígér, vagy azt valamely előny elvonásával fenyegeti, a választói jognak 3 évre tehető felfüggesztésével, 1000 Ft-ig terjedhető pénzbírsággal sőt fogsággal büntethető...

Ki a választás színhelyén a rendet zavarja, vagy oda botot visz, és azt a rendre ügyelő közeg felhívására rögtön át nem adja, az illetékes közigazgatási hatóság által rendőri úton 3 naptól egy hónapig terjedhető fogsággal büntetendő.

A párt vagy jelölt zászlóját vagy jelvényét imaházra, állami, törvényhatósági és községi középületekre, vagy nyilvános iskolára kitűzni tilos, tilos továbbá a zászló vagy jelvény erőszakos eltávolítása olyan helyekről, hová azok kitűzése törvényesen megengedve van...

A tiltott helyre tűzött zászlót, vagy jelvényt köteles az előljáróság azonnal eltávolíttatni...

Rend a dolgok lelke és szabadság a polgárok éltető eleme s mindezek egyik legfőbb biztositéka. a törvénytisztelet. minél fogva úgy a kormány, mint a megyei bizottság elvárja minden polgártól, hogy választói legjelesebb alkotmányos jogát a törvény tiszteletben tartásával fogja gyakorolni.

Kelt B. Gyarmaton, 1878. évi július 17-én Madách Károly alispán.¹⁵

A dokumentumokat válogatta:
Schneider Miklós

J E G Y Z E T E K

1. Eredeti, tintával írt tisztázata, Nógrád megyei Levéltár (a továbbiakban NmL) Nógrád vármegye alispánjának iratai (a továbbiakban Nm. alisp.) 173/1972. szám. Dömök Pál szécsénkei lakos panasza levele Veres Pál alispánhoz, aki kiadta a levelet a szolgabíróságnak, hogy kérjen igazoló nyilatkozatot ez ügyben Vimmertől. Ennek alapján aztán — természetesen — a panaszt alaptalannak és elutasítandónak véleményezték.
2. Eredeti, tintával írt tisztázata, NmL Nm. alisp. 2445/1872. A magyarnándori lakosok beadványa az alispánhoz. A beadványt követő vizsgálat során 26-an tettek tanúvallomást, akik közül 13 zsarolással, 3 fizetésemeléssel, 5 pálinkafőzéssel, 2 gúnnnyal és bántalmazással, 1—1 hanyagsággal, adóügyi visszaéléssel és okiratban való csalással kapcsolatos vádakról szólt. A szolgabírói vizsgálat alapján az alispán az eljárást megszüntette.
3. Tintával írt eredeti tisztázata, NmL Nm. alisp. 762/1872. Peitler Antal József váci püspök panasza beadványa. Annyi eredményt ért, hogy a bíró ellen fegyelmi vizsgálatot rendelt el. Ez azonban több, mint másfél évig elhúzódott, amikor is a szolgabíró megkönnyebbülten jelenthette, hogy a bíró időközben leköszönt, és így a fegyelmi eljárást meg lehet szüntetni.
4. Eredeti, tintával írt tisztázata, NmL Nógrád megye törvényhatósági bizottságának közgyűlési jegyzőkönyve (a továbbiakban Nm. kgy.) 1872. március 12-i ülés, 61/1872. sz. A határozat: tudomásul veszik a jelentést és a szükséges utalványozásra a felhatalmazást megadják.
5. Eredeti, tintával írt tisztázata, NmL Nm. kgy. 1872. nov. 12-i ülés, 184/1872. sz. Részlet az alispán féléves jelentéséből.
6. Eredeti tintával írt fogalmazvány, NmL Nm. alisp. 139/1873. sz. A főispán felterjesztésére a belügyminiszter személyleírást kért Sisáról, amit meg is küldtek. Az ügy folytatását ld. a 9. sz. dokumentumban.
7. Eredeti, tintával írt fogalmazvány, NmL Nm. alisp. 1374/1873 sz. Az alispán ebben a határozatában azzal kapcsolatban foglalt állást, hogy a megyei törvényszék eljárást indított a verekedő tisztviselő ellen, sőt büntető határozatot is hozott. A megyei ügyész ezzel kapcsolatos véleményében középkori törvényekre hivatkozva igazolta a szolgabíró eljárásának helyességét, hiszen Záborszky azért ütötte pofon Sallayt, mert az figyelmeztetni próbálta őt „a színi előadás alatt tanúsfitt, a közönségben is visszatetszést keltett és az előadásra nagy mérvben zavarólag hatott, zajos beszéd és nevetésben nyilvánult magaviselete” miatt.
8. Eredeti, tintával írt fogalmazvány, NmL Nm. alisp. 317/1874. A vádakat tartalmazó feljegyzés belső használatra készült. Mint a fegyelmi tárgyalási jegyzőkönyvből kiderül, a nevezett szolgabíró nemcsak a minisztériumba érkezett házassági engedélyekért, hanem iparengedélyek, vándorkönyvek, igazolási jegyek kiszolgáltatásáért is kisebb-nagyobb „díjakat” szedett be a felektől, ezen kívül több beosztottjával nyugtákat állítatott ki, az összegeket természetesen nem fizette ki nekik. A szolgabíró tagadta a vádakat (melyekről egyébként a Nógrádi Lapok 1874. évi 10. számában is írtak) így fegyelmi ügye elhúzódott.
9. Eredeti, tintával írt tisztázata, NmL Nm. kgy. 1874. május 28-i ülés, 3/1874. sz. Veres Pál alispán jelentéséből. Megjegyzendő, hogy egy községi jegyzői fizetés akkoriban évi 400—600 Ft volt.
10. Eredeti tintával írt tisztázata, NmL Nm. kgy. 1875. október 28-i ülés, 106/1875. sz. Veres Pál alispán jelentéséből részlet. Veres Pál egyébként ekkor mondott le az alispánságról, rögtön utána megejtették a választást, melynek eredményeképpen Madách Károly lett az új alispán.
11. Eredeti, tintával írt tisztázata, NmL Nm. kgy. 1875. április 15-i ülés, 82/1875. sz. Hiába akarták azonban a megyei bizottsági tagok tisztára mosni és a fegyelmitől megmenteni tisztviselőtársukat, a megyei törvényszék mégis bűnvádi eljárás alá helyezte és mint az 1875. október 29-i közgyűlésen 167/1875. szám alatt el is hangzott, a „balassagyarmati kir. törvényszék bünyfenyítő osztályának f. évi augusztus 13-ról 1714. sz. alatt kelt átirata, mely szerint Vimmer Ferenc nógrádi járási csendbiztos hivatalos hatalommal vissza-

élés miatt hivatalvesztésre és 100 Ft bírság kifizetésére ítéltetett', jogtalan intézkedés, a közgyűlés nem is nyugodott bele az ítéletbe és azt vitatta, vajon jogos-e az eljárás, és ítéltet-e a bíróság törvényhatósági tisztviselőt fegyelmi úton kívül és megkeresés nélkül hivatalvesztésre.

12. Eredeti, tintával írt tiszttáza, NmL Nm. alisp. 6581/1877. szám. Korodiny Lajos rétsági járási szolgabíró jelentése. Ezt követően egy ideig azon vitakoztak, hogy a csendbiztos miért nem jelentette az esetet közvetlenül a szolgabírónak. Az ügy további folytatásaként Tisza belügyminiszter 1876. júl. 1-én értesítette az alispánt, hogy az „előfordult zavargások és vérengzések jövőre leendő megállása végett a budapesti császári és királyi főhadparancsnokságot egy cs. és kir. gyalogszáznak nevezett közegebe leendő kirendelése iránt” megkereste, majd júl. 9-én, tehát az események után egy hónappal azt közölte, hogy „a Diósjenőre kért egy század császári és királyi gyalog katonaság Esztergomból rendeltetett ki, s hogy nevezett részére a szabályos beszállásoláson kívül a katonai gyakorlatokra alkalmas hely is lesz kijelölendő”. Sőt ezen felül még a községen (illetve, mint Tisza írta, a „zavargókon”) kellett behajtani az egy hétig ott tartózkodó katonaság céljára karhatalmi költség címén 149 Ft 60 krajcárt.
13. Eredeti, tintával írt tiszttáza, NmL Nm. alisp. 103/1878. sz. A körjegyzőséghez tartozó községek képviselőinek beadványa nyomán fegyelmi vizsgálat indult a körjegyző ellen. Az ügy lezárásáról nincs tudomásunk, de feltételezhető, hogy a vizsgálat ezúttal is a jegyző javára végződött, hiszen az aktán a következő feljegyzés olvasható: „A mellékelve volt iratok a körjegyzőnek Nőtincse kézbesítés végett kiadattak.
14. Eredeti, tintával írt tiszttáza, NmL Nm. alisp. 8378/1878. szám. Gyurcsák János körjegyző panaszos beadványában nyilván a maga javára eltúlozta a dolgokat, feltehetően el is hallgatott egyet s mást. Ezt mutatja az is, hogy midőn a leírt eset után néhány nappal a szolgabíró megérkezett, hogy fegyelmi tárgyaláson tiszttázzák a történeteket és egyéb, a jegyző ellen már korábban beadott panaszokat, hogy a számára esetleg hátrányos fegyelmi határozatot elkerülje, sürgősen lemondott állásáról.
15. Nyomtatvány, NmL Nm. alisp. 5758/1881. sz.

Társadalmi, gazdasági viszonyok a Mikszáth korabeli Nógrád megyében

Méltán nevezik *Mikszáth Kálmánt* „a nagy palócnak”, nincs a magyar irodalom reprezentánsai között egy sem, akinek neve annyira összeforrt volna a szülőfölddel és annak népével, mint az övé. A gyermekkor, az ifjúság, az indulás élményei nemcsak a sirig kísérték el, hanem mindvégig frissek, üdék maradtak. A szklabonyai szülőháztól indult el és a horpácsi kúriába tért meg. Hivatástudata, írói talentuma kiemelte a nógrádi környezetből, kívülről és felülről nézhette kortársait. A vidéki kisváros, Balassagyarmat nyomasztó, fülledt, zárt világából Pestre került a távlatok, a lehetőségek városába. A főváros „szappan-, petróleumszagú” háztömegébe azonban magával vitte a nógrádi tájak mesévé szépült képét, a palócok idilli patriarchális világát, melyet át-meg átszőtt egy ősi, kemény, pogányos természeti atmoszféra.

Művészetének meghatározó tényezője az a magatartás, ahogy előadja történeteit. A személyes, közvetlen előszóbeliség, az mely *Mikszáth* előadásmódját áthatja és utolérhetetlenné teszi. Az elbeszélő, anekdotázó, közvetlen naiv előszóbeli előadásban is a táj emberét szólaltatja meg. *Mikszáthot* olvasva a téli esték falusi mesemondóit hallja az ember, vagy a kovácműhelyben adomázó falusi embert juttatja eszébe. Nemcsak témája kötötte a *Palócföldhöz*, hanem megszólaltatta népét, s ezen keresztül megismertette a palócok észjárását, nyelvét, poézisét.

A legelső és legfontosabb élményeit a palóc falu, elsősorban szülőfaluja, *Szklabonya*, a vármegye és a kisváros *Balassagyarmat* adták. Nem indítást jelentett csak ez az élményanyag, hanem későbbi műveiben jellemző alakjainak megformálásában mindig vissza-visszatért. Egyéni érvényesülése előtt a „Tót atyafiak” és A „jó palócok” nyitották meg az elismerés kapuit, s e kapun keresztül olyan útra lépett, mely elvezetett az írói sikerekhez, a politikai karrierhez, az anyagi jóléthez.

A magyar irodalom fejlődésében a romantizmus és a realizmus választóján fellépő *Mikszáth Kálmán* azonban az általa oly életszerűnek rajzolt, a sok humorral szatírával, kritikával megfestett nógrádi élet gyökerét, a megye társadalmának igazi problémáit a maga valóságában és ellentmondásosságában, ellentéteinek mélységében sohasem mutatta meg. Az a társadalmi kép, mely a mikszáthi megfogalmazásokban élénk tárul nemcsak idillikus, hanem torzít

is, és ma már azzal a veszéllyel is jár, hogy az olvasó a kritika hiányában hajlandó azt valóságnak felfogni. Az elbeszéléseiben, regényeiben meghúzódo társadalomkritikát szinte minden esetben úgy beágyazza az adoma, a humor, az anekdota tömegébe, hogy a kritika élet nemcsak eltompítja, hanem nagyon sokszor észrevehetetlenné teszi.

Nem valószínű, hogy a kiváló megfigyelő, éles szemű, az élel apró mozzanataira is reagáló és azt festeni tudó *Mikszáth* előtt rejtve maradt volna a nógrádi társadalom igazi képe. Annak ellenére, hogy tudatos társadalmelemzést nem folytatott, a társadalom által felvetett problémák ismertek voltak előtte. Hogy ezek munkáiban nem tükröződnek, annak okát másutt kell keresni. Nem minden kor igényli a valóságot és az igazságot. A dualizmus korszakában a magyar uralkodó osztály megengedhette magának, hogy osztálya belső ellentéteit, a vezetők, a vezetés hiányosságait, a függetlenségi kérdést, az arisztokrácia és a klérus visszaéléseit felszínre hozzák és kritika alá vegyék. *Mikszáth* élt is ezzel a lehetőséggel, és satírikus éllel állítja pellengérré osztálya tagjait. A magyar társadalom nagy alapvető ellentmondásának feltárása, az elnyomott osztályok helyzetének őszinte bemutatása, a hárommillió koldus országában szentségtörésnek számított. E kérdések felvetése választóvíz, az osztályhoz való tartozás kérdése volt.

A szülőföld elsősorban esztétikumot jelentett számára. Szerette, magáénak érezte, azonosulni tudott vele. A jövőt rajzolta meg, de egyben korának kritikáját is adta abban az elbeszélésben, melyet „Kétszáz év múlva” címmel jelentetett meg. A váci hajón elandalodva a jövőn elmélkedik: „mikor egy-egy gyár mellett röptenek el, az új Magyarország tündéarca mosolyog felém. A jövő Magyarországa”. Világosan látja az iparosodás útját, de érdekesen semmiféle szerepét nem kapnak regényeiben azok, akik ezt a jövő Magyarországot a gyárakon belül építik.

Szeretné szülőföldjét 200 év múlva olyannak látni, amilyen ma. „Budapestről egész kellemes kirándulás esik Gyarmatra. Vácról a sebes vonat egy óra alatt röpt oda a hullámozó kalásztengeren keresztül. Egy megtestesült földi paradicsom ez, amerre repülünk. A szabályozott Ipoly mentén gyárak emelkednek. A melankolikus pacsirtadal helyett gazdasági gépek kelepelése zavarja fel a mezők ünnepi csendességét. A falu tisztára meszelt, jólétet eláruló házai mellett büszkén emelkednek a vagyonosok kastélyai, a templom és a községi könyvtár épülete: de a legszebb ház mindenütt az iskola”. Nem kellett kétszáz esztendő, a vagyonosok palotái kivételével a mikszáthi elképzelések, ábrándok megfogható valósággá váltak. Még inkább közelebb áll hozzánk az a kép, amelyet Gyarmatról fest. „No, hanem Gyarmat aztán igazán csinos város. A Zichy-sétánytól fel a Balassa-térig csupa emeletes házai az iparosoknak, a Takarékpénztár és az Iparintézet palotája. A hajdani Deák-kör helyén az „egyenlőségi klub” négyemeletes épülete (helyén ma a balassagyarmati pártbizottság) néz le kevéyen az ódon szerű alacsony megyeházára... A színház előtt Madách és Teleki László szobrai ékesítik a platánfákkal beültetett tért... A széles hosszú főutcán fényes fogatok robognak fel s alá, a hullámozó népsokaság közt, melynek soraiban nem válik külön keresztény és zsidó. Nincs rang és valláskülönbség”. Nagyon sok minden kiolvasható e töredéksorokból is. Világosan látta a gazdasági alapok elsődlegességét. Kicsendül a szellemi kultúra megteremtésének szükségessége. Liberális szemlélete távoli jövő egére festi a rang- és valláskülönbség nélküli magyar társadalmat.

Ugyanakkor érződik, hogy mindezt elérhetőnek tartja a társadalom akkori szerkezetének fenntartása mellett. Erre utal a vagyonosok palotája, a takarékpénztárak, a tőkés társadalom létesítményeinek fenntartása. Nem hiába adta a „Kétszáz év múlva” címet elbeszélésének. Nem hitt abban, hogy a közeljövőben mindez akárcsak részleteiben is megvalósuljon, hiszen olyan elmaradottság vette körül. „A hajó fűtül... A fantázia ragyogó köde, melyen rózsaszínűnek látszott minden, apró foszlányokban kezd eltűnedezni. Nagyot zökken a hajó és — kétszáz évvel vet hátra. Absteigen — ordítja a Magyar Dunahajózási Társulat hivatalnok. Kiszállók váci kocsit keresni, lelkemet csendes mormogással az Istennek ajánlva, ha valahogy útközben vagy Vácon, vagy Gyarmaton találnék fullni a sárban”.

Az előbbieken nagy általánosságban vetettük fel, hogy nem teljes az a társadalmi kép, amelyet Mikszáth a megye társadalmáról ad. Még nagyobb hiányosság, hogy elbeszéléseiben, karcolataiban a népi, paraszti téma dominál ugyan, de ennek szinte teljesen elszikad társadalmi szerepe, jelentősége. *Magyarországon*, ezen belül *Nógrád* megyében az 1860—70-es években, *Mikszáth* gyermek- és ifjúkorában döntő változások történtek a parasztság életében. A szabadságharctól a kiegyezésig terjedő két évtized alatt évszázados viszonyokat, szokásokat, életformát, kötöttséget változtattak meg. A jobbágyszabadítás tényleges végrehajtásának időszaka volt ez, melynek minden szakaszára a kíméletlen osztályharc volt a jellemző. A birtokos osztály szívósan ragaszkodott az uralmi helyzetét biztosító termelőeszközökhöz, a parasztság az életet jelentő föld megszerzéséért indult harcra.

E küzdelem, mely már az 1840-es április törvények kihirdetése után azonnal megindult, nemcsak általánosan a megyében, hanem az egyes falvak életében is nyomon követhetők. *Mikszáth* szülőfalujának, Szklabonya jobbágynak is — ahogyan a megye minden községében — meg kellett vívniuk a maguk harcát. A divényi uradalom még az úrbéri pátens megjelenése előtt igyekezett kimutatni szklabonyai jobbágyságáról, hogy azok nem úrbéres jobbágyságok, hanem majorságiak, és ezen az alapon próbálta elorozni tőlük az úrbéri földet. A szklabonyai jobbágyság sorsa azonban nem volt egyedülálló. A megye úri osztálya szinte koncentrált támadást indított az úrbéresség ellen. *Gróf Károlyi György* a nemti jobbágyságot, *Szentiványi Farkas* a dolányiakat, *Tihanyi Ferenc* a zelenai jobbágyságot akarta megfosztani földjeiktől. A jobbágyszabadítás végrehajtásának kezdeti időszakában a földesúri földhétség arra kényszerítette a megye úrbéres jobbágyságát nagy részét, hogy újra igazolják azt, hogy földjeiket évszázadokra visszamenően robotkilenced fizetése mellett mint az úrbéri könyvbe beiktatottakkal bírták, és rájuk is vonatkozik a jobbágyszabadítás. A polgári forradalom és szabadságharc utáni időszakban a jobbágyság-földesurak közötti összeütközés másik fontos területe a robot kérdése volt. A volt birtokos osztály nem volt hajlandó tudomásul venni a robot megszüntetését és a jobbágyszolgáltatások elvesztését. A *Bach-rendszer* időszakában a szklabonyai jobbágyságtól is követelte a divényi uradalom két évre visszamenően a szabadságharc és az utána következő időszakban elmaradt robotot, füstpénzt, irtvány-, gabona- és borkilencedet. A jobbágyság a megyefőnökhöz írt panaszából elibénk tárul azok súlyos helyzete. E mérhetetlen követelés teljesítése „csak vonómarháik elprédálásával lehetséges, lakosaink nagy része máris más helységekben, városokban keresi a mindennapi kenyeret és mégis alig van csuládjának harmadnapra is kenyere”. A levéltári anyag jóval komorabb képet

fest az abszolutizmus kori nógrádi falvakról, mint *Mikszáth*. A birtokos osztály mérhetetlen követelései nem egyszer váltották ki a parasztság aktív ellenállását. A *Szklabonyához* közel eső *Radistye* jobbágysái, mintegy 300-an rudakkal fogadták a vármegye embereit, akik a *Lónyai-uradalom* által követelt robot-tartozások, a majorsági földek után járó bér- és erdei károk behajtására érkeztek a községbe. Az ellenállást később katonai erőkkel törték le. Nemcsak *Radistyén*, hanem a megye különböző területein is fellelhető az aktív ellenállás, s a kisebb-nagyobb összeütközések arra figyelmeztették a császári hatóságokat, hogy gyors intézkedésekkel állják útját az egyre szélesebb körű megmozdulásoknak.

Mikszáth gyermekkorára egybeesik a falunak a jobbágyszabadságért folytatott küzdelmével. Másfél évtized kellett *Nógrád* megyének ahhoz, hogy az 1848—49-es polgári forradalom és szabadságharc vívmányait, a jobbágyszabadságot és az ezt megerősítő 1853-as úrbéri pátenst rendelkezését végrehajtsák. Csak 1860-ban történt meg az első tagosítás mint a jobbágyszabadság befejező része. A hatvanas években újabb és újabb községek fejezik be egyezséggel, megegyezéssel vagy perrel a földesúr és a jobbágyság közötti vitát. *Nógrád* megye e téren messze elmaradt *Magyarország* megyéihez viszonyítva. 1865-ben 62 községben még a tárgyalásokat sem kezdték meg, holott országosan erre az időszakra a tagosítások már befejeződtek.

Az abszolutizmus éveiben a községek volt jobbágyságainak és zselléreinek szinte nap mint nap harcot kellett vívni a volt földesúrral szemben. A falvak a küzdelemben utoljára léptek fel egységesen mint közösség. A kapitalista falu kialakulásával az ősi eredetű közösségek széthullása is bekövetkezett. A jobbágyszabadság mérlegét *Nógrád*ban a következőkben lehet megvonni. A megye parasztsága valamelyest növelni tudta a kezelésében levő szántóterületeket. 1849-ben az összes szántóterületeknek egyharmad része, mintegy 90 ezer katasztrális hold volt úrbéri szántó. A jobbágyszabadság során mintegy 30 ezer holddal növekedett ez a terület. A szántók mellett számottevő legelőterületeket és kevésbé jelentős erdőterületeket is sikerült a parasztságnak megszereznie. A nem úrbéres földek jelentős részét azonban elvesztette a parasztság, illetve kénytelen volt annak egy részét a saját erejéből megváltani. A jobbágyszabadsággal szabaddá vált paraszt súlyos gazdasági helyzetbe került. Az eladósodás már a hatvanas években ránehezedett a nógrádi falvakra. Emellett fizetni kellett az egyre növekvő állami adókat, az úrbéri perek és tagosítás költségeit, a földesurak kármentesítését.

Mikszáth pályakezdésével egyidőben indult el a megye számbelileg legnagyobb osztálya, a parasztság is a kapitalista gazdálkodás útján. A föld az élet bölcsője, tulajdona alapvetően és hosszú évtizedekre határozta meg a paraszti generációk életét és jövőjét.

1870-ben 38 137 birtokos élt *Nógrád* megyében. 5 holdnál kisebb területen gazdálkodott ebből 27 810. A birtokosok 60%-a tehát már az induláskor életképtelen gazdaságokon kezdte meg a termelést. 9135 kisparaszti (5—15 holdas), középparaszti (15—30 holdas) gazdaság mindössze 3547 alakult ki a kapitalista gazdálkodás kezdetén. Ezzel szemben 1000 hold feletti nagybirtokon gazdálkodott 87 földesúr, az 500—1000 holdas középbirtokok száma 152 volt a megyében 1870-ben. A nagybirtokos kategórián belül az 1000—3000 holdasok voltak többségben, de megtalálhatók 5000 hold fölötti mammutbirtokosok is. A *gróf Zichy* család több, mint 37 000 holdas, *gróf Wenckheim Ferencné, herceg Koh-*

burg több, mint tízezer holdas birtokával a nagybirtokosok országos listáján is előkelő helyet foglaltak el. Nógrád megye a nagybirtokosok megyéje maradt tehát a jobbágyfelszabadítás, a tagosítások végrehajtása után is. A vagyoni elosztás igazságtalanságára mi sem jellemzőbb, mint az, hogy 22 810 szegényparasztnak 10 000 holddal kevesebb földből kellett megélnie, mint a gróf Zichyeknek. Nyolcezer agrárproletár élt akkora földterületen, mint amennyit a salgótarjáni *Szilárdy Ödön* egymaga bírt. A nagybirtok kezében maradt a nógrádi föld 40%-a, a szegényparaszság pedig csak 4%-át mondhatta magáénak.

A kapitalista gazdálkodás kezdetén nemcsak a minimális megélhetést sem biztosító törpegazdaságok alakultak ki tömegével, hanem a teljesen agrárproletár lakosság száma is megdöbrentően magas. Közvetlenül a kiegyezés után 65 320 mezőgazdasággal foglalkozó lakosból ténylegesen csak 27 024 élt a birtokából, 21 778 éves cselédként, 15 822 mezőgazdasági napszámosként tartotta fenn maga és családja életét. A kiegyezés időszakában kialakult birtokelosztás csak a nyomort biztosította a megye paraszti lakossága nagy többségének. A nagybirtok árnyékában, annak nyomasztó fölényében szó sem lehetett a nógrádi paraszt emberi életének kialakulásáról.

Mikszáth Kálmán A „jó Palócokban, a Tót atyafiakban” színes képet fest, de a nógrádi falu életének csak vasárnapi hangulatát adja. A reális emberbrázolás valós színeket kölcsönöz a mikszáthi faluképnek. A valóság azonban — a nógrádi paraszt életét meghatározó reménytelen, kilátástalan hétköznapiak — a gazdaságtörténet száraz adatai mögött húzódnak meg. A falu népének élete szakadatlan, sűrű tartó megfeszített küzdelem volt, a pusztaság életért, a fennmaradásért. A földdel, a természettel folytatott verejtékes munkát egészítette ki az a sok diplomáciát, ravaszságot, furfangot követelő állandó harc, melyet az állammal, az urakkal, a parasztból élni akaró kupeczek hadával kellett naponta vívni.

A nógrádi parasztság helyzetét elsődlegesen a jobbágyfelszabadulás után kialakult birtokviszonyok határozták meg. Nem mellékes és a parasztság élete szempontjából nem közömbös az sem, hogy milyen szinten gazdálkodott a paraszt a rendelkezésére álló földből. Nógrád megyében az ősi ugaros gazdálkodás a XIX. században továbbra is megmaradt. A szántóföldek 30—35%-a a 70—80-as években még ugar maradt, sőt 87 község még a századforduló időszakában is úgy döntött, hogy ragaszkodik a régi nyomásos gazdálkodáshoz. A nyomásos gazdálkodáshoz való ragaszkodás kötött formát jelentett, mely lehetlenné tette új eljárások bevezetését a mezőgazdaságban.

Az ősi gazdálkodás egyhangúsága, továbbélése folytatódott a kiegyezés után is. A nógrádi mezőgazdaság gabonatermelésre rendezkedett be, pedig az átlagos búzatermés 10—12 hektoliternél többet nem adott hektáronként. Az ipari növénytermelés, a korszerű állattenyésztés nem bontakozhatott ki. A mezőgazdaság gépesítéséről a dualizmus időszakában még csak beszélni sem lehet. Több mint 5000 holdra jutott csak egy gőzgép és majd 600 holdra egy loerejű gép. A megyei átlagok messze az országos átlagok mögött voltak. 1873-ban Nógrád még a faekék és a fatengelyes kocsik hazája volt.

Az előbbiekből következően nehéz sors várt a mezőgazdaságra. A paraszt az esetek jórésztében még arra sem volt képes, hogy maga, családja és az állatállomány fenntartásához szükséges minimális élelmiszert megtermelje. A kiegyezés után a megye parasztságának még a központosított állam kíméletlen

adópolitikájával is találkoznia kellett. A közteherviselés jegyében a parasztságot sújtó adók növekedtek. A bürokratizálódó állam piócaaként tapadt a parasztságra „hazafias kötelességének” tekintette a paraszti fillérek elrablását. A megyei földadó bizottságban, ahol a megye nagybirtokosai foglaltak helyet, a birtokos osztály érdekeit figyelembe véve történt az adó kivetése. *Gróf Zichy* több, mint 30 000 katasztrális holdat meghaladó birtoka után holdanként csak 46 krajcárt, a 6000 holdas *gróf Gyürky* holdanként csak 51 krajcárt, a szegény- és kisparasztnak azonban holdanként 5—6 vagy több forintot is kénytelenek adóba fizetni. Az állami egyenes adó mellett megjelenik a községi pótladó, és a pótladók összege, melyet az egyenesadó alapján vetettek ki, lassan elérte a kivetési alapot.

Az adókat azonban nemcsak kivetette, hanem kíméletlen szigorral brutálisan be is hajtotta a dualista rendszer. Nem múlt el megyei közgyűlés, nem hangzott el alispáni jelentés adóhátralékok behajtásának sürgetése nélkül. 1873-ban, amikor a kéthónapos kolerajárvány következtében több, mint tízezer ember halt meg a megyében, midőn a rendkívül gyenge termés a járvánnyal felérő második csapásként nehezedett a megye lakosságára, *Veres Pál* alispán jelentésében a következőket olvashatjuk: „a szegénysorsú nép kezén még nagyon sok anyagi erő, sok pénz található”. A helyzetre jellemző, hogy ugyanakkor 5000 teljesen ínséget irtak össze a megyében. Az alispán követelte az adóknak drákói eszközökkel történő behajtását, megfenyegette a parasztságot, hogy az adók nem fizetése végromlásukat fogja eredményezni. A nép fizetőképatlensége következtében az adóhátralékok egyre növekedtek a megyében. 1874-ben már 400 000 forinton felülj adóhátralékkal számoltak, 1880-ban az adóhátralékok összege elérte az egymillió forintot. Hiába figyelmeztetnek az alsóbb szervek, hogy a nép fizetőképatlenségéből ered az adóhátralék, a megye vezetői nem vették ezt tudomásul. *Gyürky Ábrahám* főispán így határozta meg a megyei tisztviselők által követendő álláspontot: „Sok-e az adó vagy kevés, avagy behajthatatlan azt vitatni és orvosolni nem tartozik hatáskörünkbe... Mostmár elérkezett az utolsó idő a legszigorúbb rendszabályok alkalmazására”. A megye parasztságának történetében fekete lap az adóvégrehajtás, az ősök által megörözt föld elvesztése, a paraszti ingóság dobraverése. Az erőszak minden eszközének alkalmazásával: végrehajtókkal, pandúrokkal, csendőrökkel szállták meg a nógrádi falvakat, és húzták ki — szó szerint — a parasztságot feje alól a párnát is. Az adó a dualista állam kizsákmányolásának eszköze lett, mely félelmet keltett a paraszti szívekben, és pusztulást vitt a nógrádi falvakba.

A parasztság tönkretételében nagy szerepet játszott a kiegyezés után kibontakozó, megerősödő bank- és hitelélet. Annak ellenére, hogy a megyében is újabb és újabb pénzintézetek alakultak (a dualizmus időszakában 14), a parasztságot méltányos kamat mellett nem tudott pénzhez jutni. A bankok által nyújtott kölcsön kamata elérte a 10—12⁰/₀-ot. Kisebb összegeket a megszorult parasztságot 20—30⁰/₀-os kamat mellett volt kénytelen felvenni a helybeli szatócstól, kocsmárosától, uzorától. Mivel az esetek többségében ennek fedezetül a következő évi termést kötötte le az uzorás, az átlagosnál jóval alacsonyabb áron volt hajlandó termését felvásárolni, és így kettős haszonhoz jutott.

A szabad kereskedelem jelszava alatt egyébként is gátlástalan rablást folytattak a kereskedelem kis és nagy útonállói. A nógrádi parasztságot terményeit jóval alacsonyabb áron vásárolták fel a megyei piacon, mint a központi piacon. *Budapest* és *Balassagyarmat* között a búza, a rozs árában két-három fo-

rintos differencia is kimutatható, melyet a szállítási költségek semmiképpen sem indokoltak. Szinte mesterségesen idézték elő a nagy évközi áringadozásokat, úgyhogy az eladni akaró gazda sohasem tudta kiszámítani, mikor kell terményét eladni, hogy azért a legmagasabb árat kapja. A termés után magas kínálat esetén, amikor általában a pénzszegény parasztság eladni kívánt, olyan alacsonyra szorították le az árakat, hogy szinte eladni sem volt érdemes. A mezőgazdaság haszna, a paraszti verejték gyümölcse így a kereskedők zsebébe vándorolt, s a nógrádi parasztság nagy része adósodott el, ment tönkre, vesztette el földjét.

A nagybirtok árnyékában kibontakozni nem tudó, a burzsoá állam adó-, hitel-, kereskedelempolitikájától tönkretett parasztság gazdasági, kulturális fejlődése szinte lehetetlenné vált. A paraszti élet, az igények végső határáig történő visszaszorítása mellett csak a szűken vett életbentartásra szorítkozott. Még a leszorított igények mellett sem tudta azonban a nógrádi parasztság földjeit megőrizni. 1873-ban még 38 137 birtokost írtak össze a megyében, 1912-ben pedig mindössze 21 152-t. Negyven esztendő alatt — *Mikszáth* írói tevékenysége idején — 17 ezer gazdaság szűnt meg. Az öt hold alatti szegényparaszti gazdaságok 75%-a ment tönkre. Az 1873-ban meglevő 22 810 gazdaságból csak 8471 maradt 1912-re. Az ötven holdas 13 850 paraszti gazdaságból csak 11 805 maradt meg, negyven év múlva elpusztult a paraszti gazdaságok 15,7%-a. Ugyanakkor a 87 ezer hold feletti nagybirtok helyett már 110 nagybirtokost írtak össze a XX. század Nógrád megyéjében. A kiegyezést követő negyven év mezőgazdasági mérlegének legfontosabb meghatározója, hogy a megye birtokos paraszti lakosságából családtagokat is számítva, mintegy 60—70 ezer ember vált proletárrá, a megye lakosságának több mint egynegyed része. Ha a paraszti élet valóságán keresztül nézzük a nógrádi falut, akkor nyomát sem találjuk az idilli, patriarchális légkörnek.

A tönkrement, szegény kisparasztok útja gyakran az uradalmak cselédházaiba vezetett, hol a látástól vakulásig tartó munkáért viszonylag biztos, ha nem is bőséges ellátást kaptak, a cseléd fizetését ugyanis terményben adták ki. A régi nemes-jobbággy közötti viszony tovább élt, és át- meg áttört a földesúr és a cseléd tőkés kapcsolatán. A testi fenyítés eszközét ebben az időszakban éppúgy használta a cseléddel szemben a földesúr, mint valaha atyái a jobbággal szemben a derest. A mezőgazdaság gépesítése azonban még a cselédsorból is kiszorította a nógrádi proletárokat. 1872-ben még 21 000 cselédet tartottak nyilván, 1911-ben már csak 10 000-ret. A nincstelenek a nagybirtok munkaerőtartalékát szolgáltatták. A mezőgazdasági munkabéreket állandóan alacsony szinten tartották. A nyári és a téli munkabér között egy forintos differenciák is adódtak. Állandó jellegű munkát csak a nyári hónapokban, aratáskor, betakarításkor tudtak szerezni.

A dualizmus időszakában a paraszti gazdálkodásból a cselédsorból, a mezőgazdasági munkából kiszorult munkanélküliek a megye ipartelepein kerestek és kaptak is részben munkát. A gyárak, bányák a földről elmenekült parasztokat a legnehezebb, illetve a legkevésbé fizetett területeken alkalmazták, azonban az igénytelen életmódhoz szokott és a nehéz körülményektől megedzett agrárproletárok úgy érezték, hogy a falun elszenvedett bizonytalanságok után jobb helyzetbe kerültek, révbe jutottak. Az iparban elhelyezkedni nem tudó, a földről elűzött nógrádi proletár előtt egy út állt csak: a nógrádi föld, a magyar haza végleges elhagyása. Már a nyolcvanas évek legkezebbén megke-

dődött a kivándorlás, mely a század végén és a XX. század elején érte el tetőpontját. Rövid húsz esztendő alatt, a századforduló időszakában 7071 személy vándorolt ki hivatalosan a megyéből Amerikába. A tényleges kivándorlók száma azonban ennél jóval nagyobb, legalább kétszerese, mivel az útlevélhez kötött kivándorlást ebben az időben még nem vették komolyan. Az amerikai kivándorlók száma éppen *Mikszáth* szűkebb hazájában, a balassagyarmati és a gácsi járások területén volt a legnagyobb, ahol mint a századvégi tudósítások írják „a helységek lakosain valóságos lázas erőlt vetl a vágy, hogy szülőfalujuknak hátat fordítva *Amerikába* vándoroljanak”. A külföldi, amerikai kivándorlás mellett jelentős volt az országon belüli elvándorlás is, elsősorban Budapestre, továbbá a miskolci, ózdi iparvidékek területére. A kivándorlás, elvándorlás következtében megkezdődött egyes nógrádi községek lakosságának lassú csökkenése. Az amerikai kivándorlás hatására a balassagyarmati és gácsi járás 29 községének lakossága a század végén és a XX. század elején már 1—3%-kal csökkent. A parasztság útja a kapitalizmusban is a pusztuló községekhez, a beszegezett ablakú, elhagyott paraszti házakhoz vezetett.

A megye parasztságának e korszakbeli története azonban nemcsak a menekülés emlékét őrzte meg, hanem számos jele van, hogy erőltlenül ugyan, szervezetlenül, de felvette a küzdelmet az új hatalmi apparátussal, szervezettel elnyomóival. A hetvenes években a községi bíróválasztások szolgáltatnak lehetőséget a paraszti ellenállásra, melyet nem egyszer, mint pl. 1872-ben *Mátra-szöllősen*, 1884-ben *Nagyorosziban*, katonai erővel kellett elfojtani.

A kiegyezés utáni években újjáéledt a betyárvilág. A betyárok fittyel hányva az államhatalomnak, lényegében egyéni harcot hirdettek a fennálló társadalmi rend ellen. A betyárok kihallgatási jegyzőkönyvéből nyilvánvaló, hogy azok csak a gazdagokat fosztogatták és a társadalom kitaszítottjai voltak. A nép a híressé vált nógrádi betyárokat, *Vidróczki Márton*t, *Benkó Sisa István*t igaz barátjuknak tartotta. A csendbiztosi jelentések arról számolnak be, hogy elrejtik, az üldözőket tévútra vezetik, a betyárnak a pásztorok, a kerülők ételt, italt visznek, és a pandúr a legkisebb támogatásban sem részesül a lakosság részéről.

A nógrádi betyárok közül a legnagyobb hírnévre *Benkó Sisa István* tett szert, akiről *Mikszáth* is megemlékezik. „Él Sisa, áll Gyarmat még”, — írja a „Visszaemlékezések az otthoniakra” című elbeszélésében. „Sisa megnagyította a vármegye hírét, a hír pedig megnagyította Sisát. Csoda dolgokat regélnek felőle. Még több rosszat is rákennek szegényre, mint amennyi igaz. Pl. ráfogták, hogy inkognitó cikkeket ír a *Ipolyba*. Hanem az mégis jó gondolat a kormánytól, hogy előfizetési felhívást bocsát ki a bőrére: 50 arany! Aztán még panaszkodunk, hogy nincs pénz, mikor ennyit teszünk egy blattrá”. Nagyon jellemző *Mikszáth*nak a véleménye. A Sisa-ügy valóban országos port vert fel, hiszen a vármegye statárium elrendelését kérte, amit a belügyminiszter el is rendelt. A hire is nagyobb volt, mint a bűne, hiszen mindössze 700 forint értékű összeget rabolt el a megye különböző kocsmárosaitól, birtokosaitól, de mint védőügyvédje jellemezte „ételét, italát nemcsak cimboráival, de másokkal is szívesen megosztotta, a neki feleslegesen lopott holmival szegényebb sorsúakat megajándékozott, egyes megszorult embereknek pénzeket kölcsönzött, egyes pásztoroknak csizmára valót adott stb.” Az államhatalom leszámolt a garázdálkodó, közbiztonságot fenyegető betyárokkal, akiket a nyomor vitt erre az útra.

A nógrádi paraszti helyzetét a dualizmus korában egy kissé elemzőbben vizsgálva nyilvánvalóvá válik az a tragikus helyzet, mely a nagybirtokos árnyékában a parasztságra várt. A nyomor, a kultúrátlanság, a kitaszítottság és az élet fenntartásáért vívott embertelen küzdelem élete jellemzője. *Mikszáth* mindebből kevés maradt. Alakjai élnek, összhangban vannak a tájjal, valósnak hatnak, hiedelmeikkel, babonáikkal, sejtelmeikkel együtt, ugyanakkor azonban népmesei alakká szelídülnek, mert hiányzik a társadalmi háttér kritikus bemutatása. A paraszti életet úgy ábrázolni, hogy a paraszti társadalom problémáit nem érintjük, nem lehet. Az ember nemcsak a természettel vívta meg nap mint nap a harcát, hanem azzal az államhatalommal, azzal a társadalmi berendezkedéssel, mely körülvette, mely meghatározta élete rögzös útját. *Mikszáth* alakjai kiszakítottak, és éppen ezért nem tipikusak. A kiváló emberábrázolás, az életszerűség ellenére torzít ez a kép, melyet a palócok hétköznapijairól festett.

Mikszáth Kálmán élete, írói tevékenysége arra az időszakra esett, midőn a magyar ipari kapitalizmus kibontakozásával egy új osztály, a munkásosztály született Magyarországon. A kapitalista ipari fejlődés Nógrád megyében jól nyomon követhető. Már a kiegészítés előtt megnyílnak az első bányák a salgótarjáni iparvidéken, sőt 1861-ben megalakult a *Salgótarjáni Szent István Köszénbánya Társaság* is, és ezzel megindult a nagyüzemi széntermelés a megyében. A köszénbányászat mellett a megye északi területén az ottani nyersanyagot és vízi energiát felhasználva lassan fejlődött az üvegipar. *MLágyón, Málnapatokn, Zlatnón, Szinóbányán, Divényoroszipan* a hegyipatakok vízikerekei kisebb üveggyárak számára biztosították a vízi energiát. *Losoncon* 1862-ben szeszgyárat, 1864-ben kobald-nikkelfelolvasztót létesítettek.

A kiegészítés után, a külföldi tőkebeáramlás, az általános iparfejlődés hatására rendkívül gyors fejlődésnek indult a megye ipara is. 1867-ben vasúti összeköttetést kapott *Salgótarján Budapesttel*. Az újjáalakuló *Salgótarjáni Köszénbánya Rt.* 1867-ben 217, 1872-ben már 2224 bányamunkást alkalmazott. *Salgótarján* környékén a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején újabb és újabb köszénbánya-társaságok születtek, mint pl. a *Magyar Általános Köszénbánya Rt.*, mely később a *Nemti Köszénbánya Társulat* néven üzemelt, a *Kisterenyei Köszénbánya Társaság*, a *Cloelló Schwartz* triesti cég vecseklői bányái, a *Minnich-Jaulus-Hoffman* név alatt alakult bányatársaság, hogy csak a nagyobbakat említsem. 1881-ben az *Észak-magyarországi Egyesített Köszénbánya Rt.* nemcsak megyei, hanem országos viszonylatban is előkelő helyet foglalt el, hiszen *Magyarország* legnagyobb köszénbánya társaságának centrumává vált *Nógrád*. A szénbányászat mellett nagyon jelentős volt a megye ipari fejlődésében a vaskohászat. 1867-ben alapították a *Salgótarjáni Vaszfinomító Rt-t*, mely rövidesen jelentős ipari létesítménnyé vált. 1881-ben fuzionált a *Vaszfinomító a Rimamurányi Vasmű Rt-vel*, és létrehozták a *Rimamurányi Salgótarjáni Vasmű Rt-t*. A magyar vasipar, a jelentős finánciókés vállalkozások központja is *Salgótarjánba* került, és innen irányították a részvénytársasághoz tartozó gömöri, borsodi üzemeket is. A két kiemelt iparág, a bányászat és a vasgyártás mellett az országoshoz hasonlóan nagyarányú iparfejlődés következett be más területeken is. 1873-ban a köszénbánya és a vasgyár mellett még csak három komolyabb üzemet tartottak nyilván *Nógrád* megyében, 1896-ban pedig már 65 gyárat és hasonnemű vállalatot mutat ki az iparkamarai jelentés. 1910-re a húsz munkásnál többet foglalkoztató üzemek szá-

ma 48 volt a megyében (a bányászatot nem számítva), és ebből két üzem ezer-nél több, két üzem pedig ötszáznál több munkást foglalkoztatott.

A gyors kapitalista fejlődés alapvetően alakította a megye társadalmát. A kiegyezés előtti pár száz munkásból rövid negyven esztendő alatt jelentős osztály nőtt ki. *Mikszáth* halálának idejére a megye kereső lakosságának már 20%-a (20 420 fő) dolgozott az iparban, és a lakosság 60%-a (6441 fő) a bányászban tevékenykedett. A munkásosztály tehát megizmosodott, megerősödött, létszámát, jelentőségét tekintve a megye legjelentősebb osztályává lett. Kiemelendő az is, hogy a megye munkásosztálya zömmel nagyüzemi munkás volt. Az iparban dolgozó húszezer munkásnak a fele a húsznál több munkást foglalkoztató nagyüzemben, a hatezer bányamunkás pedig szintén a mammutvállalatoknál dolgozott.

Az ipari fejlődés nemcsak a megye társadalmában jelentett döntő változást, hanem átalakította a falvak képét is, elsősorban a megye keleti területein. A Salgótarján környéki paraszti falvak lakossága egyre inkább üzemi munkásokból és bányászokból tevődik ki. *Zagyvapálfalva* 1400 kereső lakosából pl. 928, *Karancsalja* 483 kereső lakosából 302, *Kazár* 517 lakosából 239, *Etes* 921 lakosából 686, *Mátranovák* 607 lakosából 258 volt bánya- és nagyipari munkás.

A munkásosztály kialakulása az osztály új problémáit is felszínre vetette. A tőkés társadalom legkizsákmányoltabb osztályának helyzetét nemcsak a statisztikák és a levéltári dokumentumok őrizték meg, hanem azok a nyomortanyák, melyek a gyárak mellett kialakultak, melyek a megye ipari településeinek szinte jellemzőivé váltak. A kilencvenes évektől kezdve egyre határozottabbá vált az új osztály politikai szervezkedése. A sztrájkok, tüntetések még a felületes szemlélőt is figyelmeztethették, hogy valami új, jövőt formáló van kialakulóban.

Mikszáth Kálmánnak egy szava sincs ehhez az osztályhoz. Kiesett az osztály létrejötté a gyermekkorból és az ifjúságból, és így nem vett arról tudomást. Életműve egészét tekintve is rendkívül negatív az a kép, mely *Mikszáth* és kora társadalmának legjelentősebb osztálya viszonylatában kialakítható. A szocialista mozgalmakat pedig — melyek komoly erővé váltak a századforduló időszakában — nem érti meg, és mindössze egy-két anekdota erejéig foglalkozik velük elmarasztalóan.

Nógrád megye társadalmának dualizmuskori problémái közül jelentős a nemzetiségi kérdés. 1869-ben a megye lakosságának 67,5%-a magyar, 31,1%-a szlovák és 1,8%-a német. A magyar többség mellett tehát erős, mintegy 30%-os szlovák kisebbség élt. A szlovákok túlnyomó többsége a megye északi részében, a gácsi, losonci járásban lakott, de szlovák nyelvszigetek a *Cserhát* vidékén is találhatók voltak. A szlovák lakosság túlnyomó többsége mezőgazdasággal foglalkozott, jóval kevésbé differenciálódott, mint a magyar. Míg a magyar lakosság 50%-a volt mezőgazdasági munkás és cseléd, a szlovák lakoságnak csak 23,2%-a, zömmel tehát szegény- és kisparasztiokból tevődött ki ez a lakosság. A megye északi részén élő szlovák parasztnak kezében levő földek rosszabb minőségűek voltak.

Mikszáth a Tót atyafiakban idilli képet fest a magyarok és szlovákok együttéléséről, és soha egyetlen szóval sem említi, hogy e békés egymás mellett élés testvéri légkörét valami is beárnyékolta volna. Sajnos, nem így nézett ki ez a kérdés a valóságban. A kiegyezést követő időszak nemzetiségi politikájá-

ban két korszakot lehet meghatározni. Közvetlenül a kiegyezést követően a kiegyezés liberális nemzedékének kiegyensúlyozottabb, majd a hetvenes évek végétől a magyar uralkodó osztály értelmetlen és elítélendő erőszakos magyarosításra törekvő politikájának időszakát.

A kiegyezést közvetlen követő időszak nemzetiségi politikáját az 1868-as nemzetiségi törvény határozta meg, mely biztosította az egyén közigazgatási, törvény előtti, egyházi, iskolai, egyesületi és általános kultúrpolitikai egyenjogúságát, és lehetővé tette, hogy a falvak már 20⁰/₀-os kisebbség esetén is két-nyelvűek lehessenek. Ugyanakkor kimondja, hogy *Magyarországon* csak egy politikai nemzet van: a magyar. Ez a viszonylag nyugodt légkör a megye szlovák lakosainak lehetővé tette, hogy az egyházak, illetve a községek határozák meg az oktatási nyelvet. Így a megyében 91 szlovák, 36 magyar—szlovák és 3 szlovák—magyar—német tanítású iskola működött. A törvénykezésben, a hivatalos életben használhatták nemzetiségi nyelvüket, sőt még a kiegyezési törvényt is kinyomatták szlovákul.

1872 után a megye már csendesesen mellőzte a szlovák nyelvet, és az évtized végére a hivatalos ügyintézés az adófizetési felszólítások kivételével magyarra vált. A hetvenes évek végén pedig kezdetét vette az erőszakos magyarosítási politika, melynek nyitányát a nemzetiségi törvény szellemével ellentétes új népiskolai törvény kiadása jelentette. Ennek értelmében hozták azokat az irreális rendelkezéseket, melyek teljesen megmérgezték a megye levegőjét. Minden tanítót pl. arra akartak kötelezni, hogy hat éven belül tanítási fokon ismerje meg a magyar nyelvet. A szlovák nyelvet fokozatosan és tantárgyanként kezdték kiszorítani az iskolából. A nógrádi evangélikus esperesség pl. 1883-ban olyan határozatot hozott, hogy „minden tót nyelvű evangélikus iskolában legkevesebb 4 tantárgyat kell magyar nyelven oktatni”. 1884-ben a 311 nógrádi iskolából már csak 80-ban tanítottak szlovák nyelven, a egyes tanítási nyelvű iskolák száma 53-ra nőtt.

A megye szlovák lakosságának idegenkedése, ellenállása ellenére fokozódott a szlovák iskolák felszámolására indított mozgalom, s a századfordulón már csak három szlovák nyelven tanító iskola maradt *Nógrádban*. A 86 magyar—szlovák nyelven tanító iskolában is egyre több tantárgyat tanítottak magyarul. Az erőszakos magyarosítás Nógrád megyében is élezte a magyar és szlovák viszonyt. A magyar uralkodó osztály nacionalizmusával szemben kialakult a szlovák kisebbségi nacionalizmus. A szlovák értelmiséget egyre gyakrabban érte a „pánszlávizmus” vádja. 1877-ben már a nógrádi szlovák értelmiség egy része hangosan tüntet a cári Oroszország mellett. A nyolcvanas évektől kezdve egyre gyakoribbá válnak az összeütközések az államhatalom és a szlovák lakosság között, mely elsősorban a tanító-, lelkesztőválasztásokon bontakozik ki. A sajtót megtöltik ebben az időszakban a gyalázkodó cikkek, melyek nem egyszer eldurvult, elvadult szenvedélyességgel mérgezik, rontják a levegőt.

Mikszáth békés „tót atyafiai” csendesei, türelmesek, mindennel meg vannak elégedve, a lázadást nem ismerik. A dualizmus kora sajtója mást mutat. Az ellentét a magyar uralkodó osztály és a nemzetiségek között egyre inkább elmélyült, és a nemzetiségi kérdés egyre központibb problémává vált. Azok a gyermekkori élmények, melyeket *Mikszáth* a nemzetiségi kérdésben szülőfalujában szerzett, idealizáltak és rövid negyven esztendő alatt a kiegyezéskori békésebb, kiegyensúlyozottabb viszonyokat a szembenállás, a mesterségesen is fűtött indulatok légköre váltotta fel. *Mikszáth* nemzetiségi szemléletére na-

gyon jellemző a *Deák-kor* liberális szemlélete, melyet azonban nagyon kritikusan kell értelmezni.

A szülőfalu mellett a vármegye szolgáltatta a legtöbb nógrádi élményanyagot *Mikszáth* írói munkásságában. Az abszolutizmus időszakában, 1861-ben Nógrád megye még teljes egészében a *Teleki László* mögött felsorakozott *Határozati Párt* álláspontján állott. 1860-ban az októberi diploma kiadása után az abszolutizmust felfüggesztették és újra összeülhetett a megyegyűlés. Az 1861 január 7-i ösgyűlésen az újonnan kinevezett főispánt rendkívül hidegen és kimérten fogadták a megyében. A mintegy 1200 főnyi új hitbizományban pedig dörgő éljenek között választották be bizottmányi tagként *Kossuth Lajost*, *Deák Ferencet*, *Klauzál Gábort*, *Ötvös Józsefet*, *Horváth Mihályt*, *Klapka Györgyöt*, *Türr Istvánt* stb., sőt még egy olyan javaslat is elhangzott, hogy a megye minden volt honvédtisztját válasszák be a bizottmányba. A megyei választmányt ugyancsak kipróbált 48-asokból állították össze, és az országgyűlésre is a későbbiekben határozati képviselőket választanak, többek között *Kubinyi Ferenc*, *Madách Imre*, *Károlyi János*, *Fráter Pál*, *Friedeczy Lajos* és *Pulszky Ferenc* ismert haladó politikusokat.

A megyei tisztikar első pillanattól kezdve a legkövetkezetesebben foglalt állást a jogfolytonosság kérdésében. Már a bizottmány megalakítása után a következő óvást tette: „Midőn e megye közönsége nyolcszázados önkormányzati jogaiba magát visszahelyezi és elidegeníthetetlen jogainak gyakorlatát számos törvények, különösen az 1848. évi törvények alapján évtizedet meghaladó alkotmányellenes országglás által nem törve, de törvényes és alkotmányos küzdelmei öntudatában átveszi, erkölcsi kötelességének tartja kijelölni az ösvényt” melyen haladnia kell. Ennek alapján óvást emeltek az októberi diploma ellen, a 48-as törvényekhez minden körülmények között ragaszkodnak, ezzel ellenkező törvényeket el nem ismernek, törvényellenesen létező minden hivatalt megszüntnek tekintenek, a politikai okból fogságba ítélték azonnali szabadon bocsátását követelték, adót, katonát mindaddig megajánlani nem hajlandók, míg azt az országgyűlés meg nem szavazta és mindazokat, akik a megye határozatait megszegik, honárulónak tekintik.

Bátran léptek fel az uralkodóval szemben is, aki rendbontó forradalmi törekvéseknek nevezte a nógrádiak magatartását. A megye az uralkodói leiratra így válaszolt: „Ha mégis ezen törvényeinkre fektetett eljárásunk után Felséged mit mi vetek nélkül fel sem tehetünk, megyei hatóságunk ellen anyagi erejét foganatba tenni méltóztatik, erkölcsi erőnk érdekében a felelősségtől nem rettegünk. Kelt Balassagyarmaton 1861. II. 12-én tartott megyei közgyűlésünkön.”

Bátor, éles s elhatároló hang volt az, mely áthatotta a megyei közgyűlést tiszteletet parancsolt, ahogy a közgyűlés kiállt a függetlenség, a megyei önkormányzat védelmében. Erkölcsi erő mutatkozik meg ezekben az állásfoglalásokban és ez az erő hatott a kortársakra, hatott *Mikszáth Kálmán* emberi fejlődésére is.

Bármennyire radikális volt azonban a megyebizottság állásfoglalása, már 1861-ben is jelentkeztek más hangok a megye uralkodó osztályán belül. *Pulszky Ferenc* a szécsényi választóihoz írt levelében már a megegyezésre serkent, választóit azzal nyugtatta meg, hogy a szabadságért vért vagy pénzt kérnek és jó, ha csak pénzt kérnek érte. *Pulszky* első megnyilatkozásai meggyeszte mély

megdőbbenést váltottak ki, mást vártak a kossuthi politika miatt emigrációba kényszerült *Pulszkytől*.

A megye uralkodó osztályának a függetlenségi kérdésben elfoglalt határozott álláspontját erősen megingatták az 1861-ben a nógrádi parasztság körében sorrakerülő megmozdulások. A diósjenői, nőtincsi, nagyoroszi parasztok tiltakoztak az akkor folyamatban levő tagosítások ellen, úgy érezték megrövidítették őket. A megye vezetését azzal vádolták, hogy a régi állapotokat akarja visszaállítani. Valójában a parasztok a jobbágyszabadságot ott szerették volna folytatni, ahol 1848-ban a polgári forradalom abbahagyta. 1866-ban a forradalom továbbfejlesztését várták, vagy legalábbis a jobbágyszabadság maradéktalan, részükre kedvező befejezését. A megye uralkodó osztálya rádőbbsent gyengeségére, érezte, hogy az államhatalom támogatása nélkül nem tud gátat szabni a paraszti követeléseknek. Egyre világosabbá vált előtte, hogy a politikai-gazdasági helyzetét csak a császári házzal való megegyezéssel konszolidálhatja. Ez a magyarázata annak, hogy a megye liberális nemességének többsége magáévá tette a opportunitás elvét, és öt év múlva már föladva az eddigi határozott függetlenségi álláspontot, a mindenáron való megegyezésre törekedett.

Mikszáth gyermek- és ifjúkori indítékai között kiemelkedő helyet foglalt el a függetlenséghez való ragaszkodás. Ezt az indítékot *Nógrád* megyében kapta. A szülői ház, az iskola, a megye közhangulata a hatvanas években együttvéve mind ebben az irányban hatott. Hosszú ideig erősen ható tényezővé vált ez irodalmi tevékenységében is.

Nógrád megyében 1867-re döntő változás történt, mint már említettem, az uralkodó osztály hangulatában is. 1865. augusztus 20-án az uralkodó azt a *Forgách Antal*t nevezte ki nógrádi főispánnak, aki 1861. november 4-én mint Magyarország akkori kancellárja a közgyűlést a császár-királyi csendőrséggel feloszlatta. Az alkotmányos ellenzék most is meghirdette az ellenállást, de csak látszólag, mert a beiktatási nap délutánján tartott tanácskozáson nemcsak részt vettek, hanem leszögezték, „hogy közösen óhajtott kiegyezés nagy munkája elé akadályokat gördíteni nem óhajtanak.” *Forgách gróf* balassagyarmati bevonulása végül is fényesen sikerült. s a császárhűségével kitűnt főispánt keblére ölelte a megye úri osztálya. *Mikszáth* nem felejtett. *Gróf Forgách Antalról* szóló karcolatában a következőket írja: „Szája lecsukva... nem szól, nem hallatja magát, nem kíváncsi őt hallani senki... Ez idő szerint félig konzervatív, félig kormánypárti és soha nem volt jobb meggyőződése. Rosszabb az volt”. Utalva *Forgách Antalnak* provizórikus főispáni kancellári és a *Bach-rendszer* időszakában tanúsított magatartására.

Az 1865-ös képviselőválasztásokon *Nógrád* már olyan képviselőket küldött, akik a mindenáron való megegyezés hívei voltak. A képviselőválasztások *Nógrádban* etetéssel-itatással, választási visszaélésekkel, erőszakkal vagy a választók megvásárlásával jártak együtt. Nógrádot a korteskedési bűn eredendő hazájának tartották. 1861-es országgyűlésen például azzal hívta fel magára a megye a figyelmet, hogy az ecsegi választókerületben a *Fráter-párti* és *Bozó-párti* választók valóságos harcot vívtak egymással, melynek során a *Bozó-pártbeliek* közül öten meghaltak, négyen halálosan megebesültek, huszonötön pedig olyan súlyos sérüléseket szenvedtek, hogy örökre nyomorékok lettek. A durva erőszakkal együtt járt a megvesztegetés. 1861-ben még elegendő volt 5–6 ezer forint ahhoz, hogy egy népszerűtlen jelölt megválasztható le-

gyen. 1865-ben már 10—12 ezer forint, 1869-ben pedig már 30—40 ezer forint kellett hasonló viszonylatok között. *Mikszáth*, a nógrádi választások nagy ismerője Pulszkyról szóló karcolatában így nyilatkozik a megyéről: „Abban a megyében, ahol ő lakik és ahonnan egy kerületet képvisel, az országos képviselői állásokra egymás között szoktak megalkudni a primipilusok. Nem egészen azért, mert ő ott lakik, hanem ő aztán egészen azért lakik ott.” Egy másik helyen a következőket írja: „Éppen volt egy heverő kerület *Füleken*. *Fülek*-et képviselni Gusztai kiválóan alkalmasnak látszék. Fölléptette tehát a papája, egyszersak azon vette magát észre, hogy meglett. Mint lett meg arról csak a pap, meg a szécsényi pince tudna szólni.”

Az 1865-ös választásokon országos botránnyal és visszaélésekkel kibuktatták a megye öreg függetlenségi politikusát, *Kubinyi Ferencet*, és *Forgách Antal* főispán támogatásával *Czebrián Lászlót* választották meg losonci képviselőnek. A 67-es országgyűlésen *Szontágh Pál*, *Török Sándor*, *Dessewffy Ottó*, *Huszár István* és *Benitzky Gyula* képviselték a megyét. A nógrádi képviselők többsége a *Deák-párt* álláspontján állt, és támogatta a minden áron való kiegyezést. *Mikszáth* maró gúnnyal ítéli el azt a köpenyegforgatást, melyet a magyar uralkodó osztály 1867-ben végrehajtott. *Pulszky Ferencről* például azt írja: „Volt már reakcionárius, republikánus, jakobinus, karbonári, liberális, pecsovics, mameluk, de amiért mindezt az állapotot keresztül viselte, miniszter még nem volt soha”. A kiegyezéskori időszak „nagy” megyei politikusáról, ki Madách barátjaként indul, 1867-ben Deák-párti, majd *Tisza Kálmán*-i bal közép-re átálló *Szontágh Pálról* a következőket írja: „A Pál név végzetes a mi parlamentünkben, a fordulás jár vele. Szontágh Pál is fordult. Először 67-ben mint Deák-párti a saját tengelye körül baloldalra, aztán másodszor is fordult a fúziónál, akkor is a saját tengelye körül, csak, hogy akkor már *Tisza Kálmán* volt az ő saját tengelye”. „Pedig Szontágh Pál gondolkozo fő. Amikor nem tarokkozik és nem adomáz, örökké gondolkozik, de minthogy örökké vagy adomáz, vagy tarokkozik, ennél fogva sohasem gondolkozik.”

A megyei birtokos osztály az 1867-es országgyűlés és a kiegyezés idején tanúsított magatartása fényes bizonyítéka annak, hogy a nógrádi birtokosok előtt ekkor már csak egyetlen cél lebegett: mindenáron megegyezni. A hivatal és állásszerzés reményében, birtokaik védelmében elfeledték legjobbjaiknak, mint például Madách Imrének intelmeit, aki még alig egy fél évtizeddel előbb a függetlenségi eszme melletti végső kitartást hagyta rájuk örökségül. *Szontágh Pál*, Madách barátja 1867-ben mint a megyei ellenzék egyik vezetője utasította el azon indítványt, hogy a közös ügyeket az ország állami önállósága szempontjából veszélyesnek tartja. A megyei ellenzék szinte elsőként vállalta a szerepet, hogy első legyen a kormány támogatásában.

A kiegyezés után megindult a küzdelem a kiegyezés igazi gyümölcseért, a hivatalokért. A megyében az úri kastélyok kis „megyei gyűlések” alakultak át, ahol a főtárgy a leendő megyei tisztikar összeállítása volt. Minden állásért, pozícióért késhegyig menő, személyi összeköttetéseket nagymértékben igénybevevő küzdelem kezdődött a már uralmon levők és az abszolútizmus időszakában mellőzöttek között. 1867-ben megegyezéssel rendezték a két csoport közötti ellentéteket, és ennek eredményeképpen *Frideczky Lajost* első, *Ottlik Ákost* másod-alispánná választották. A megye egyéb tisztségei között a két csoport tagjai osztozkodtak. Felolvasták ugyan a főispáni értekezleten azt a miniszteri leíratot, mely felhívja a megyéket, hogy a tisztlak választásánál a kva-

lifikációt és a szakképzettséget vegyék figyelembe, mindez azonban üres szó maradt. Az állások betöltésénél a családi név, a depotizmus, a pénz, a protekció, a családi összeköttetés és végül a főispáni értekezlet döntött.

1867—1872-ig éles küzdelem kezdődött az uralkodó osztályon belül a megyei jobb- és baloldal között. A jobboldalt a *Deák-pártiak*, a baloldalt a *Tisza Kálmán-pártiak* képviselték. Az összecsapások az országgyűlési választásokon érték el tetőpontjukat, melyek ebben az időben még inkább eldurvultak és a korrupció, a panama, az ígéretések, a politikai botrányok színterévé tették a megyét. A háttérben a birtokos csoport érdekei húzódtak meg. A döntő kérdés lényegében az volt, hogy melyik birtokos csoport ragadja kezébe a megyei tisztségeket és azon keresztül a megye életének irányítását. A csoportok közötti botrányos harc 1872-ben megegyezéssel zárult, melynek értelmében a baloldal kettő, a jobboldal négy követet küldhetett a megyéből az országgyűlésre. A megegyezés biztosítékeként mindkét párt 80—80 ezer forintról kiállított váltót tett le s a felettük való intézkedés jogát becsületbíróságra bízta. A nógrádi megegyezés híre 1872-ben még országos botrányt okozott, pedig csak megelőzte a magyar uralkodó osztály két pártjának a *Deák-pártnak* és a *Tisza Kálmán* vezette balközépnek 1875-ben bekövetkezett fúzióját, mely a *Szabadelvű Párt* megalakulásához vezetett.

Az 1872-ben megkötött megegyezés hosszú életűnek bizonyult. Ennek következtében a politikai küzdelmek majd két évtizedre elcsitulnak a megyében. 1872-ben az uralkodó felmentette a gróf *Forgách Antalt* követő *Forgách Józsefet* a főispáni tisztség alól, és utódjává a kisterenyei birtokost, gróf *Gyürky Ábrahámot* nevezte ki főispánnak. 1872-ben új alispánt kapott a megye *Veres Pál* (akinek a kor nagy nőalakja, *Veres Pálné* volt a felesége) személyében. Találón jelezte *Mikszáth Nógrád megye alispánját*: „A neve is lucus non lucendo. Annyira nem veres, hogy inkább sárga-fekete. Egy csöpp republikánus vér sem folyt ereiben, vagy talán semminő... Veres nem arra született, hogy sok vizet zavarjon a nagyvilágban, kár volt elmozdulnia Vanyarcról. Vagyha már ott hagyta faluját, nem ment volna tovább Balassagyarmatra.” Maró szatírával rajzolja meg az alispán alakját, akinek csak egyetlen érdeme van, hogy ő *Veres Pálné* férje. Karcolataiban *Forgáchról*, a *Pulszkyakról* festett kép tehát nemcsak emberismeretről tanúskodik, hanem arról is, hogy bátran élt a kritika fegyverével, ha politikai ellenfeleiről volt szó. *Veres Pál* után 1875-ben *Madách Károly*, a költő testvére került az alispáni székbe, majd 1883-tól Scitovszky János kétezzer holdas birtokost választották meg Nógrád megye alispánjának.

A kiegyezés utáni *Tisza Kálmán* nevéhez fűződő másfél évtized nemcsak országosan került a nagy politikai reformokat, hanem a megyében is. Az államhatalom kiépítésén, a megyei erőszakszervek megerősítésén kívül úgyszólván semmi változás, lényeges reform nem történt. Látszólag békés nyugalmi helyzet alakult ki, mely alatt azonban megoldatlan társadalmi, gazdasági problémák tömkelege húzódott meg. Ezt a tunyaságot, a megye politikai életének levegőjét idézi fel *Mikszáth* a Visszaemlékezések az otthoniakra című karcolatában, mely valóban ablakot nyit a balassagyarmati megyeház életére. „Boldog Nógrád megyeiek! A rozsdát kiheverték, a kolerából kigázoltak, a megyei kölcsönrel betömték az éhség száját, király öfelségét szépen felköszöntötték a jubileumán, a krachba beleszoktak, amit a Mikulás hozott, a rendjeleket egész flegmával zsebetették és most szinte látom, hogy milyen

kedélyesen filkóznak „Laci” felügyelete alatt a kaszinóban”... Szinte érzi az ember azt a fülledt levegőt, amely megülte a megyeházát akkor, amikor a polgári Magyarország megteremtésének nagy munkáját kellett volna végrehajtani.

1871-ben a közigazgatási reform volt hivatva a régi vármegye helyett az új — a dualista állam politikájának jobban megfelelő — közigazgatási apparátus kiépítésére. A nemesi vármegye maradványainak felszámolása az új polgári közigazgatás kiépítése azonban csak szakaszosan történt meg. A pozíciót megerősítő uralkodó osztály biztosította, hogy a dolgozó osztályok a megyei politikába ne szólhassanak bele. A választójoggal bírók száma a dualizmus egész időszaka alatt rendkívül alacsony volt, 1870-ben 198 ezer lakosból mindössze 16 644. Ez a szám a későbbiekben nemhogy nőtt, hanem csökkent, és közvetlenül a századforduló után, midőn a megye lakosságának a száma már 233 ezerre nőtt, a választójoggal rendelkezők száma a parasztság tönkremenetelének eredményeként 15 111-re csökkent.

A virilizmus bevezetése biztosította, hogy a megye, a községek önkormányzati szerveibe a leggazdagabbak választás nélkül, automatikusan bekerüljenek. Így például a több, mint 400 főt meghaladó megyei bizottságba négy évtized alatt egyetlen munkás sem került be, és a parasztságot is évente 4—5 gazdag falusi bíró képviselte. Ettől az önkormányzati szervtől sem községi, sem megyei szinten nem lehetett várni reformokat.

A közigazgatási reform eredményeképpen kiépült az új közigazgatási hálózat. A közigazgatási apparátus a maga befolyását, mint azt a számos levéltári anyag is bizonyítja, elsősorban a jogtalan pénzszerzésre használta fel. A szécsényi főszolgabíró ellen 1874-ben kénytelen a megye eljárást indítani, jogtalan haszonszerzés miatt. A szolgabíró ugyanis a sorshúzás alkalmával felszólalóktól két forint büntetéspénzt szedett (2 forint abban az időben két-három napi napszám, 5—6 liter bor és egy köböl föld kubikus munkája volt). A főszolgabíró védekezésében előadta, hogy ezzel akarta az „oknélküli” felszólalásoknak elejét venni. Mindenesetre „egyéni és hasznos” útját választotta a főszolgabíró a nép véleménye elfojtásának. A vizsgálat során az is kiderült, hogy a házassági engedélyekért 5 forintot, a bizonyítványokért 3 forintot szedett a jegyzőkkel. Védekezésében akaratlanul is leleplezi az új közigazgatási apparátus korrupságát. „A házassági engedélyekért való munkálatért csekély összeget elvettem azért, mert magánügynek tartottam...” A főök pedig, amiért jogtalan bírságokat szedett be „az volt, hogy a jegyzők saját hasznokért annyira halmozni kezdték a kérvény beadását, hogy alig győzte az ember átvizsgálni és véleményezni, és az nagyrészt tagadó válasszal küldetett vissza. 1873 szeptember havában tehát azt mondtam azon jegyzőknek, kik gyárilag munkálták a kérvényeket, hogy ezentúl egyet sem terjesztenek fel taksa nélkül”. A főszolgabíró tehát megirigyelte a jegyzőknek a bürokrácia elburjánzásából eredő hasznát, és igyekezett a hasznon megosztolni velük. A korrupció, a jogtalan pénzszerzés rendszerré vált, a jegyzők a legkisebb írásbeli munkáért jelentős összegeket vágtak zsebre a parasztoktól.

Mikszáth a korrekt tiszta közélet híve, és mélyen elítéli a kibontakozó új jelenséget. „A régi jó táblabírák” eszményesített világában keresi a kiutat a morális lezülléssel szemben. Az a táblabírói világ is tovább élt *Nógrád* megyében. A nógrádi falu nemcsak a korrupciós közigazgatás káros következményeit érezte, hanem a nemesi megye jogrendjének visszamaradt, megcsontosodott hagyományait. Erre derít fényt a kállói erdőcsőszök ügye is. 1872-ben a

kállói bíró a váci püspöki uradalom erdőcsőszének a szájából a szivart minden ok nélkül kiverte. Nem személyes bosszúról volt szó, csak a bírói hatalom megmutatásáról. Amikor ez ellen panaszt tettek, Pethő főszolgabíró a két csősz 8 napra elzáratta. „Oly lyukba, ahol azon a forró nyári napokon csak úgy nem fulladtak meg a csőszök, hogy a levegőt az ajtó alatti egyedüli hézagon kapkodták”. A „deres” tehát tovább élt a falvakban. A bírók, a szolgabírók botoztak, és önhatalmúlag törvényellenesen elzárhattak embereket. E hétköznapiakat nem őrizte meg, csak a paraszti emlékezet. A kállói történet is csak azért maradt meg, mert a váci püspökség, mivel a püspökség csőszeiről volt szó és a megye szolgabírája ítélkezett felettük, preszlízkérdésnek tekintette, és megvolt az ereje is hozzá, hogy azzá tegye ezt az ügyet. A kállóihoz hasonló esetek mindennaposak voltak a dualizmus kezdeti korszakában. Kár, hogy nem őrizte meg ennek a falunak a hétköznapi életét is, a nógrádi életet oly mestersen megfestő *Mikszáth Kálmán*.

Mikszáth Kálmánra emlékezve

Azon a májusvégi napon, amikor Mikszáth aránylag fiatalon örökre lehunyta a szemét, még nem jártam iskolába. Ezután majdnem tíz esztendővel történt, hogy Édesapámmal irodalmi vitát provokáltam arról, hogy Jókai vagy Mikszáth volt-e a nagyobb? Már akkor hevesen védelmeztem — gondolom — nem egyedülálló véleményemet, hogy Mikszáth az igazi, sőt a legnagyobb magyar író, Jókai pedig a nagy magyar *mesemondó*. Édesapám később is gyakran emlegette, hogy milyen határozottan szálltam síkra Mikszáth mellett. Persze ő sem változtatott akkori nézetén, és nekem sem kellett szégyenkezni felfogásom miatt.

Közben teltek az évek, évtizedek, én mind közelebb és közelebb kerültem kedvelt írómhöz: Mikszáthhoz. Most már írásban is hitet tehettem ifjúkorom irodalmi „hőse” mellett. Az első alkalom akkor adódott, amikor a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltári Osztályának dolgozója lettem, és ott a Görgey-család iratai között Mikszáth két, rendkívül érdekes, az írói alkotótevékenység boszorkánykonyhájába bevilágító levelét találtam, melyeket „*Mikszáth Kálmán két ismeretlen levele*” címmel a Magyar Tudományos Akadémia folyóiratában, az Irodalomtörténeti Közleményekben adtam ki:¹

A majdnem negyedszázada elnémult Mikszáth és írói művészete a *Különös házassággal* kapcsolatban ismét az irodalmi érdeklődés homlokterébe került. Döry Ferenc,² a történetíró, döntőnek látszó érveivel próbálta igazolni, hogy Mikszáth regényének cselekvénye nem azonos a históriában ismert eseménnyel. Az ItK. kritikusa rámutatott e hibás nézet tarthatatlanságára³: hiszen ez a felfogás a szépíró történetíróvá tenné. Éppen e vitás kérdésekre ad kitűnő választ a Magyar Nemzeti Múzeum Görgey-család levelestárában őrzött két ismeretlen Mikszáth-levél. Mikszáth élete utolsóelőtti évében írta Görgey Albertnek — aki dédapja révén rokona Görgey Artúrnak — *A fekete város* megjelenése után. A levelekből következtetve Görgey kérdőre vonta az író hősnének ilyenképpen beállításáért, erre a vádra válaszolt Mikszáth frappánsul. A levelezést megindító két Görgey-levélnak nyomaveszett, de így is tisztán és világosan lehet látni Mikszáth sajátos felfogását a történelmi regényről.

„Igen tisztelt Uram!

A „Fekete város” egy családi legenda körül forog, melyet Görgey István említ egyik munkájában. E történet alkalmasint csak mese, legfeljebb valami csöppnyi igaz mag lehet benne.

Én már most a legendát, mely szerint egy Görgey nevű alispánt Lőcsén lefejeznek, olyan korba tettem (a II. Rákócziéba), ahova a sok zavar miatt mely akkor volt legvalószínűbben volt beilleszthető, — mert a *megtörténhetős* illúzióját fenn kell tartani. Ez az egyetlen törvény, mely az író kötelezi.

Az én Görgey nevű alispánom tehát sehogy se illeszthető be a Görgey család akkoriban tényleg élő tagjai közé úgy, hogy a család történetének ismerőjét meg ne zavarja adataiban.

Legjobb tehát úgy venni, hogy az egész regény költött, mint hogy költött is. A Görgey család pusztán keret melyet néhány általam szerelelt tagjában nagyra tartok s melyet megaranyozni kívántam tollammal. Teljesen egyre menne, ha az alispánt Nagy Mihálynak hívnák vagy bárminek. Mert nem valamely család *igaz történetét* akartam papírra tenni, hanem egy kornak az igazi *levegőjét*.

Azt akartam, hogy az olvasó visszaringatva érezze magát abba a korba. A család igaz története közömbös az író előtt, még maga a történelem is. Jósika élve hagyja Zách Klárát, Shakespeare (sic!) nagy történelmi drámaiban nevetséges volna történelmet keresni. Nem úgy történt az. De azért becsesebbek azok az emberiségnek mint a legszabatosabb történelmi tények. Szóval valódi tényállást még a történelem sem követel. Carlyle úgy írja le az eseményeket, hogy azok hangulatot keltsenek. Kitölti a hézagokat saját fantáziájával, nagyít, zsugorít, elhallgat, amint az ő művészi érzéke kívánja.

Attérve az én regényemre megjegyzem, hogy bár költöttnek deklarálom azt, ez nem zárja ki, hogy némely személyem élt. Így például élt Quendel, Fabricius is okvetlenül élt — csak talán nem akkor. Görgey Pál is talán élt, de nem Pálnak hitták talán és nyilván nem akkor élt és nem volt testvére Jánosnak. Am ha valamikor élt heves temperamentumával s ha ezek a dolgok így történtek vele, akkor *neki ilyennek kellett lennie*.

És ez az egyetlen pont amelyre ráállva az olvasó fölvetheti a kérdést kellő joggal: *hogy igazat írtam-e?*

Fogadja kedves érdeklődéséért köszönetemet s mély tiszteletem kijelentését. Horpács aug. 15. 1909.

kész szolgája
Mikszáth Kálmán"

„Nagyságos uram!

Egy pár napig Pesten tartózkodván, csak most találom második igen becses levelét.

Sajnos hogy hamarébb nem ért az a szerencse ösmerhetni (ha csak egy levél útján is) bizonyára másképp írtam volna meg segítségével a „Fekete várost”.

De ez a hiba, csak a történet ismerőjét érinti (s az sajnos kevés van) a poéta kigondolt történetet mesél s a mesében előforduló lélektani s egyéb feladatok művészi megoldása képezi vágyódását.

Regényem rögtön *kifogastalan* lehetne csak költött neveket kellene adnom hőseimnek létező nevek helyett. Természetesen csak is ebben az egy pontban értem a kifogástalanságot — vagyis rögtön elesnék az erre irányuló megjegyzések létalapja.

Újólág igen köszönöm szíves érdeklődését s legyen meggyőződve, hogy habár semmit se törődtem azzal, hogy abban az időben milyen Görgeyek éltek

s milyen nexusban voltak egymással vagy a történet egyéb személyeivel, -- egy azonban előttem lebegett mindenkor s vitte a tollamat az a bámulat és szeretet, mely Görgey Artúr fenséges alakja révén úgyszólván az egész családhoz tanad.

Mély tisztelettel maradtam

igaz híve
Mikszáth Kálmán"

Horpács szept. 12. 1909.

Ezzel a közléssel kapcsolatos irodalomtörténeti jelentőségű ismeretlen és kiadatlan dokumentumot is őrzök könyvtáramban, mégpedig a következő: Mikszáth könyvtárából származó, neki dedikált könyvecskét. Id. Görgey István művét, *A Görgey nemzetség történetét*.⁴ A cím utáni nyomtatott ajánlás (*Görgey Jordánnak*.) Ki volt ez a furcsa nevű Görgey? Talán éppen Mikszáth szolgál felvilágosítással ebben a dologban: T. i. a címlap felső részén a következő kézírásos dedikáció található: Az öreg diktátor című közlemény írójának mély tiszteletem jeléül Lőcse 1908. évi febr. 20-án Görgey Jordán" A Görgey Artúrról írt *Az öreg diktátor* Mikszáth egyik legragyogóbb tárcája, melyben arra céloz, hogy „ugyan mit adott volna el? — mármint Görgey. — Mire a diktátorság az ő kezébe esett, a szabadságharc ügye már eldőlt, minden remény veszőben, minden erő fogyóban volt, — hiszen a szent koronát magát is aznap temették a föld alá. Es mégis úgy szép az, hogy a nemzetek ereje maradjon végtelennek látszó, kimeríthetetlen idők végéig. Ez az erő sohasé lássék kevésnek. Mert a bennevaló hit a nemzetek erkölcsi tőkéje..."⁵ A Görgey-tanulmány címlapjának még egy másik érdekessége: Mikszáth Kálmán ex librise. Ez sem a szokványos „tulajdonost jelző lapocska", hanem a könyvbe préselt körbélyegző *Mikszáth Kálmán* felírással és a közepén ötágú koronával. Ez is egy adalék, hogy Mikszáthnak szép számú „könyvtára" lehetett. Több mint valószínű, hogy az író özvegye — amint a későbbiekből kiderül — rossz anyagi helyzetében jelentős értéket képviselő festményeket és — mielőtt a Magyar Tudományos Akadémiába került — a könyvekből is valamit eladhatott, így kerülhetett az antikváriumi forgalomba.

1937-ben ugyancsak az Irodalomtörténeti Közleményekben *Mikszáth jegyzetei Gyulai költeményeihez* cím alatt közöltem a kritikus Mikszáthnak a *költő Gyulai Pál Költeményei* 1893-as kiadásában található versek egyes darabjához fűzött, rendkívül érdekes és jellemző széljegyzeteit:

Amikor 1893-ban Gyulai Pál költeményeinek 3., bővített kiadása megjelent — címlapon 1894 szerepel —, a Pesti Hírlapban egy tárca jelent meg névtelenül *Mikor a hóhért akasztják* címmel. (1893. 345. sz.) A tárcairó — mar akkor mindenki tudta, hogy Mikszáth — cikkének végén azt írta: „de mint-hogy már egy kicsit hosszúra nyúltam az általánosságokban, engedje meg a szíves olvasó, hogy az akasztást a mai napra felfüggeszsem (mert a hóhért apródonként kell akasztani), egy másik tárcacikkre halasztván, amit még el akarok Gyulairól, mint költőről mondani"⁷ Azt, hogy ez a folytatás miért nem jelent meg, senki sem tudta — a Mikszáth tulajdonában levő, általa használt s azóta a Nemzeti Múzeumba került Gyulai-kötet példányának oldallapjára je-

gyezte föl Endrődi Sándor az okát: „A ceruzás jegyzetek Mikszáth Kálmán megjegyzései, abból az alkalomból, mikor a *Mikor a hőhért akasztják* című, Gyulairól szóló kritikáját írta a Festi Hírlap-ban. Ebből a kritikából csak az első rész jelent meg, folytatását Tisza Kálmán tanácsára abbahagyta. Endrődi” A könyvben Mikszáth ceruzajegyzetei érdekes világot vetnek a cikk írásának körülményeire. E jegyzetek alapján készült a kuriózumszámba menő cikk. A lap szélére írt megjegyzések jellemzőek Mikszáthra, egyben igazolják, hogy Mikszáth tárcája válasz volt Gyulainak *Galamb a kalitkában* c. munkájáról írt kritikájára⁸, mely, hogy igazságtalan volt, azt nem kell kiemelnünk. Közöljük Mikszáth jegyzeteit.

Az éjről. Petőfi

Amott egy agg cserfa zöldül... Heine

Egy tavaszi nap. III. (Első két soránál megjelölve:) Petőfi.

A székelly fogoly. Az izlés ellen, discrecio ellen.

Pál gazda. Sületlen.

Beteg-ágyon. Petőfire emlékeztet — mint a macska a tigrisre.

Három éj. (Első strófa megjelölve): Magyartalan bőbeszédűség.

Marihoz elutazásakor. Mari ne távozz többet! (Nyilván, hogy a költő ne írhasson több ilyen verset hozzá.)

A tablabíró. Petőfi „Magyar nemes”-ének átfordítása. Hang, forma — plágium és mégsem ér semmi.

Két évvel később, 1939-ben jelent meg a Délszláv-Magyar Szemle c. bilingvis folyóiratban a Jugoszlavensko-Madžarska Revija-ban⁹ szerb és magyar nyelvű irodalomtörténeti vázlatom, az *Istorija mađjarske književnosti, narocito u XIX i XX veku — A magyar irodalom története, különösen a XIX. és a XX. században*. Ebben röviden így foglaltam össze azt, amit Mikszáthról tudni illik egy idegen nyelvű országban: „A regény- és novellairodalom még a század végén is Jókai romantikus uralmának hatása alatt áll. Mikszáth Kálmán veszi át tőle a folytatás szerepét, de témáit és kifejező eszközeit közelebb hozza olvasóihoz. Mikszáth nagysága főleg a rajzban, az elbeszélésnek különleges finomságában rejlik. Az elsők között viszi be irodalmunkba szűkebb hazájának, a felvidéki palócságnak életkörülményeit”. Öt év múlva megjelent *Kis magyar irodalomtörténet* c. könyvemben már külön fejezetet szenteltem Mikszáth pályafutásának.

„A realizmus a romantikával szemben nem torzít, nem keresi ki a legrútabb, vagy a legnemesebb vonásokat, hanem a kettő keverékéből alkotja meg alakjait. Ezért is nem a részletek érdeklik, hanem az egész, s abból akar összhangot teremteni. A realizmus sem az életet másolja, hanem a természet jelenségei alapján kívánja a világot felépíteni. A naturalizmus már inkább ki-domborítja a torz vonásokat. Ez sem másol, de az eredetit elrajzolja, s többnyire karikírozásra törekszik. A realizmus elméletét különösen a regényirodalom termékei alapján lehet meghatározni, de a rajzforma bő teret szolgáltat a valószerű ábrázolás példatárához. A magyar realizmus legkiválóbb írója, a nagy epikus hagyomány folytatója Mikszáth Kálmán, a Jókai utáni nemzedék legkiemelkedőbb prózaíró tehetsége.

Politikai karcolatokkal kezdte pályáját, mint a Szegedi Napló „újdondásza”, de ezek a művei kevésbé bizonyultak maradandónak. Különösen Beöthy Zsolt

nyomán írt rajzaival vonta magára a figyelmet. Ezekben a szülőföldjének, a felvidéki Szklabonyának (később Mikszáthfalva), majd később Szeged környékének életéből merített alakjait mutatta be érzelmes humorának derűjével. Jellemző figuráit olyan helyzetekben léptette fel, melyek teljesen újszerűen hatottak. Bármilyen kopott témához vagy értéktelen eseményhez nyúlt, az tehetségének fényével elárasztva azonnal érdekessé, kedvessé és élvezhetővé vált. Így tudott Mikszáth, mint Petőfi a lírában, a köznapiból is művészt és meglepőt alkotni. Akár *A tót atyafiak*, akár *A jó palócok* apró történeteit vázolja, akár a hanyatló dzsentri-élet köréből meríti történeteit, egyaránt tud frissel, újszerűt adni. A derűs árnyalatú rajzforma klasszikusa.

Nagyobb kompozíciója kevés van, bár ezek között is vannak jelentősek. Regényei inkább elnyújtott novellák, amilyen kedves története, *A vén gazember*, melyben egy derék kasznárra árasztja kedélyének mindent megaranyozó sugarait. Nagyobb szabású regényt csak néhányat írt, ezekből társadalmi környezetben játszik legbájosabb remeke, a *Szent Péter esernyője*; ebben egy csodálatos esernyő kalandjait meséli el kiapadhatatlan szeretetreméltóságával. Komo-lyabb témához nyúlt a látszatra derűs történetben, *A Noszty fiú esete Toth Marival* címűben, ebben már arra mutatott rá, hogyan úszik el a föld a magyar földbirtokos nemesség talpa alól. Az *Új Zrinyiaszban* groteszk társadalmi összeütközésre világított rá, mégpedig arra, hogy milyen problémákkal állana szembe a szigetvári Zrínyi Miklós, ha társaságával együtt feltámadna s belevegyülne a mai kor küzdelmeibe.

Történelmi színezetű, regényes korrajzaiban is azok az értékes elemek, melyekhez nemcsak a história anyagára támaszkodik, hanem a saját élményeiből is merít, bár a külső eseményeket ötletesen fejleszti cselekménnyé: így *A beszélő köntösben* a törökvilág korát elevenítette fel, s azt a romantikus humorista szemével mutatta be, a *Beszterce ostromában* egy bogaras mágnás Don Quijote-i hadakozását rajzolta. A *Különös házasság* hőse egy titokzatos életű arisztokrata rejtélyes házassága, végül egy regénye, *A fekete város*, a kuruc korszakban lejátszódó história a lőcsei polgárok életéből. Történelmi regényeihez Mikszáth többnyire a Felvidék életéből merít tárgyat, társadalmi témájú munkáiban is a magyar vidéket festgeti sok derűvel, néha csípős szatírával s olykor bizonyos torzítással. Epizódalakjai leginkább élethűek és sikerültek.”¹⁰

1953-ban az Országos Széchényi Könyvtár *A mi íróink* (ajánló könyvismertetések a szépirodalom tanulmányozásához) c. sorozatában a 2. számú füzetet, a *Mikszáth Kálmánról* szólót szerkesztette, melyben a szűkszavú életrajzi bevezetés után a következő három fejezet: *Útban a realizmus felé*, *A realista író*, *A nagy realista író*, keretében 13 halhatatlan Mikszáth-művet analizáltunk.¹¹

1955-ben a Magyar Tudományos Akadémia Mikszáth kritikai kiadásának szerkesztői, Bisztray Gyula és Király István felkérésére és az Akadémiai Kiadóval kötött szerződés (Budapest 1955 jún. 7.) alapján elvállaltam a teljes Mikszáth-bibliográfia összeállítását. A bibliográfiát folyamatosan készítettem, ez könnyítette és gyorsította meg a szerkesztők munkáját, mivel állandóan ren-

delkezésünkre állt a megfelelő adatmennyiség. Több mint hat évre terjedő gyűjtési munkálataim eredménye, hogy a Mikszáth-bibliográfia nagyjából elkészült és jelenleg 15 000 adatot tartalmaz. A könyvészet — a tervek szerint — a kritikai kiadás utolsó köteteként jelenik meg.

A kész munka tervezete: 1. kötet a szétszórta n megjelent művek 1867-től 1910-ig, az idegen nyelvekre fordított művek adatait is beleértve. 2. kötet az önállóan megjelentek 1881-től 1970-ig, a fordításokkal együtt: a könyvekről szóló kritikák adatait is magában foglalja. 3. kötet a Mikszáth-irodalom, mindaz, ami róla könyvalakban, tudomány, cikk, hírközlés formájában magyar és idegen nyelven megjelent. A bibliográfia 1—2. kötete az egyes csoportokon belül időrendben feltárja az író működését a maga fejlődésében. Ezt követi az anyag tematikus feldolgozása: a regények, elbeszélések, tárcák, versek, stb., természetesen ezek is a csoportosításon belül ugyancsak időrendben.

Egyébként lássuk, mire derít fényt a Mikszáth-bibliográfia, illetve milyen új és ismeretlen adatokat eredményezett a nagyarányú könyvészeti kutatás. A tudományos feltárásnak ezernyi érdekességéből jelenleg csak néhány „ínyencsége” szeretnék rámutatni: így pl. kevesen tudhatják, hogy Mikszáth pályája kezdetén a nagy amerikai író, Edgar Poe novelláit fordította. Először 1874-ben a *Mulattatóban* *A fekete macska*, majd 1875-ben ugyanott a *Rejtélyes gyilkosság* jelent meg. Nem eredetiből fordította, hanem — a második közlésnél elárulta — „franciából”.¹²

Ezeknél is érdekesebb, hogy lapokban szétszórta n több mint negyedszáz költeményét fedeztük fel. A 3000 verssorra terjedő gyűjtemény első darabja az 1860-ban írt *Egy magyaroktól elválhatatlan szív méltányos kitörései* c., kéziratban maradt s csak jóval később közölt verse, az utolsó pedig az 1901-ben készült *Egy serdülő leánynak*. Költeményei egyébként nem nagy költői erőről tanúskodnak. Ilyen jellegű termésből kettő hosszabb elbeszélő költemény: 1882-ből a *Herceg Eszterházy Miklós kalandjai szárazon és vizen*, és 1883-ból a *Jó-kai Mór vagy a komáromi fiú, aki a világot hódította meg*.

Még a bibliográfiai kutatómunkához kapcsolódva, feltérképeztük Mikszáth álneveit és betűjegyeit, melyekkel teljes névvel nem jelölt írásait szignálta; hadd legyenek ezek is itt megörökítve:

á.—k. (Szegedi Napló. 1978) — *A „t. Ház” írójától* (Pesti Hírlap. 1887.) — *A „tizenkét apostol” egy követője* (Budapesti Napilap. 1877) — *B—r.* (BN. 1877: PH. 1886. 1. sz.) — *Censor* (PH.) — *Curtius* (PH. 1882. V. 2. sz.) — *Egy alperes* (PH. 1885. 161. sz.) — *Egy ismeretlen* (PH. 1897) — *Egy ivadék* (PH. 1886. 246. sz.) — *Egy karzati hallgató.* — *Egy képviselő* (PH. 1885. 164. sz.) — *Egy meg-gazdagodott újságíró* (PH. 1886. V. 14. sz.) — *Egy öreg képviselő* (PH.) — *Egy szegedi* (PH. 1886. 100 sz.) — *Egy szemtanú* (1885) — *Egy tárcairó* (Mulattató. 1874; Magyar Néplap. 1874. XII. 1. sz.) — *Egy úgynevezett tehetséges fiatal író* (PH. 1884. 180. sz.) — *Fáy László* (Magyarország és a Nagyvilág 1871.) — *Grachus* (1884.) — *Gróf Kozsibrowszky Kázmér* (Az Újság. 1905. 56. sz.) — *János* (SzN. 1878.) — *K. A.* (SzN. 1879.) — *Kákay Aranyos* N^o3) BN. 1877.) — *Kákay Aranyos* Nr. 3. (BN. 1877.) — *Kákay Aranyos* Nr. 3. (BN. 1877.) — *Kákay Aranyos* Nro. 3. (BN. 1877.) — *K. A.* Nr. 3. — *K. A.* N° 3. — *K. A.* (Nr. 3.) (SzN. 1878.) — *Kálmán bácsi* (Az Ën Újságom.) — *Katánghy Menyhért* (PH) — *Kiscsolti Károly* (PH. 1881. VII. 10 és 24. sz.) — *K. M.* (PH.) — *Kopogó*

Menyhért. — *K—y.* — *m.* (Vasárnapi Újság 1909) — *M.* (Nógrádi Lapok. 1873.) — *M....* (NL. 1873.) — *Menyhért* (PH. 1893. 1896.) — *Mikszáth K.* (NL. 1873.) — *Mixát* (L.) — *m. k.* (NL. 1873) — *M. K.* (Mulattató. 1875; Koszorú 1882; Magyarország és Nagyvilág. 1883.) — *m. p.* (VU. 1902) — *M—th* (PH. 1893.) — *M—6h K—n* (BN.; VU.) — *M—l K—n* (Magyarország. 1881.) — *Mohorai Pál* (VU. 1901—1903.) — *Moñoray Pál* (VU.) — *n.* (BN. 1877.) — *Nemo* (VU. 1903.) — *Novus* (VI. 1903—1904.) — *Nr. 3.* — *Nyúl* (BN. 1877.) — *Nyul István* (BN. 1877.) — *-on.* — *Orion* (SzN. 1878.) — *P.* (PH. 1881. VI. 1. sz.) — *Plautus* (PH. 1883. 340 sz.) — *Pluvius* (PH. 1883. IX. 8. sz.) — *P—s.* (PH. 1886. 192. sz.) — *P. T. L.* (BN. 1877.) — *r.* — *-ron* (PH.) — *s.* — *S.* — *Scarron* (A Hon. 1882; Magyar Hírlap. 1891.; PH. — 1893; Az Újság. 1903—1907) — *Scorpio* (SzN. 1878. Új Idők.) — *Senex* (PH. 1885. 171. sz.) — *Skorpio* (Új idők. 1895.) — *s—n.* — *S—n.* — *S. M. K.* — *S—ron.* — *Tallérossy Zebulon* (Az Újság. 1905) — *...th* (NL. 1874.) — *-th* (BN. 1877.) — *th—n.* (BN. 1877.) — *th. —n* (BN. 1877.; NL. 1873.) — *(-th. —n.)* (SzN. 1878.) — *Valaki.* (PH. 1885. 198. sz.) — *Vízöntő* (PH.) — *X.* — *X—y.*

Az eredmény 82 Mikszáth álnév és betűjegy, amelyekből Gulyás Pál kitűnő írói álnév-lexikona¹³ még csak 34-et ismert: ebből is 12-t általa elismereten tölem kapott.

Beszámolóm végére hagytam a tulajdonomban levő másik három Mikszáth-dokumentumot, amelyek nemcsak családi, hanem irodalmi jellegűknél fogva is jelentősek és ezért közlésre érdemesek. Az első: Mikszáth Kálmán 1909 december 17-én kelt levele, melyben Molnár Ferencet a Kisfaludy Társaság tagságára ajánlja. Szövege a következő:

„A jövő évben betöltendő Kisfaludy társasági rendes tagsági üres helyek egyikére ajánlom *Molnár Ferencz író*t. Működése nem szorul apró részletes ismertetésre. Egyes munkái, mint a *Pál utczai fiúk* mindjárt országos elterjedést nyertek, színművei közül az *Ördög* úgyszólván világ utat tett meg. Legközelebbi munkája a *Liliom* az idei tél színpadi eseménye — stb.”

Kelt Budapesten decz. 17. 1909.

Mikszáth Kálmán
rendes tag”

(Ezt a levelet László Gyula egy. tan. barátomtól csereként kaptam.)

A másik levél írója, özv. Mikszáth Kálmánné Horpácsról küldte az első világháború közepén „Az Ernst Múzeum Tekintetes titkárnak Budapesten” Ennek szövege pedig:

„Tisztelettel kérem, tudassa velem, hogy és miképpen lehetne eladni — a következő képet;

Egy igen szép egész jó karban levő *Lampi* kép portré eredeti nagyságban — továbbá Szent Hieronimusz és Szent Pál színe portrék, az utóbbi Bioschettótól ez a br. Balassák képtárából való — régi antik rámaikban becses választát kérem,

tisztelettel vagyok
özv. *Mikszáth Kálmánné*

1917. November 22-én Horpács Nógrád”.

(Ez a levél Csatkai Endre múzeumigazgató baráti ajándéka volt.)

A levélben említett Lampi-név egy híres osztrák festőcsalád egyik tagjáról tesz említést, a „portré” pedig azt sejteti, hogy Id. J. B. Lampi (1751—1830) művéről lehet csak szó.¹⁴

Budapest múltjának és érdekességeinek egyik nagytudású kutatója, Rexa Dezső, kedves öreg barátom, száz év¹⁵ felé haladó életének végén arra kért, hogy az Irodalomtörténet folyóirat 1938-as évfolyamában közölt *Petőfi „A borozó”-ja és Kazinczy „Bor mellett”-je* c. cikkét másoltassam le részére, mert irodalmi dolgozataiból gyűjteményt szeretne összeállítani. Az ő aranyos egyéniségét nagyszerűen kifejező leveléből Arany János költői iskolája egyik legtermészetesebb hangú poétájának, a néhány szép versével (*Szüretünk*, *Mikes*, valamint a *Jó Petőfi*) még ma is élő Lévay Józsefnek Mikszáth Kálmánhoz intézett kéziratos levele hullott ki — figyelmes ajándékaképpen.

Kedves Kálmánom!

Az ígért bort csak most küldhetem. Viszi gyorsáru képpen a mai posta. Amint töletek hazajöttem, három nap múlva beteg lettem. Irtózatossággal tört ki idült lépbajom s ágyba döntött. Bizony nehezemre esett, mert 40 év óta egy napig sem voltam ágyban fekvő beteg. Most már talán javulás útján vagyok.

A bor: 6 üveg daróczi, 6 butelia sárospataki 1898-diki szamorodni. Ez utóbbi még nem tükörtiszta: de nem akartuk bevárni míg pár év múlva „palaczk-éredté” lesz. Valamennyire tisztulni fog az üvegben is. Hatalmas, erős bor. Egy hordóval vettünk belőle ketten.

Légy szíves majd tudatni velem, épségben érkeztek-e hozzád az üvegek?

Szíves üdvözetemet és mély tisztteletemet jelentve egész kedves családnak, maradtam.

Miskolczon, 1901. május 19.

tisztelő szerető barátod

Lévay József

A „lépbetegség”-ről panaszkodó Lévay a legmagasabb kort megérő magyar költők közé tartozott. 1901-ben, a levél írásakor 76. évében járt és még 17 esztendő telt meg, míg Mikszáth kilenc év múlva már nem élt. A közvetlen hangból arra következtethetünk, hogy a két író tőzszinte, intim barátság fűzte egymáshoz. A Mikszáthnál sokkal idősebb és a korábban rendkívül elismert költő „tisztelő szeretettel” küldte Miskolcra a sárospataki borral töltött butéliákat.

1. 1932. 420—422 l.
2. Döry Ferenc: Gróf Buttler János házassága. 1931.
3. Hegedűs Zoltán bírálata: Itk. 1931. 368—371 l.
4. Különlenyomat a Századok 1904. évfolyamából. Bp. 1904. Athenaeum ny. 49. l.
5. Az Újság. 1908. 42. (II. 16.) sz. Görgey Jordán (1852-?) id. Görgey István-nak és Görgey Artúr-nak unokaöccse, akkor már nyugalmazott árvaszéki elnök.
6. 409—410 l.
7. A tárcsa megjelent még Mikszáth Kálmán Munkáinak Rubinyi Mózes által kiadott *Az én ismerőseim* c. 36. kötetében is 227—235. l. (Az idézett mondat a könyvben azonban nincs benne.
8. Budapesti Szemle. 71. köt. (1893.) 478—480. l.
9. 5—6. l.
10. Bp. 1944. 161—163 l.
11. 16 l.
12. *A fekete macskát* előbb már Hang (Hangel) Ferenc (1836-?) is átültette magyarra 1862-ben kiadott könyvében *Poe Edgar érdekesebb novelláiból* címmel.
13. Bp. 1956. Akadémiai Kiadó. 599 l.
14. *Amor és Diana* c. képét a Szépművészeti Múzeum őrzi, VII. *Piuse pápa arcképe* és *Consalvi bíborost* ábrázoló portréja az esztergomi Keresztény Múzeumban van. Bioschotte-ről egyetlen hazai vagy külföldi művészettörténeti szaklexikon sem tesz említést.
15. 1972. II. 28-án lett volna annyi.

Az irodalmi népművelő-ismeretterjesztő munka néhány múzeumi problémája a Mikszáth évforduló kapcsán

A múzeumok — minden országban — egyre fontosabb szerepet töltenek be a közművelődésben. Népművelési munkájuk hatékonysága rohamosan nő, az ismeretterjesztés nélkülözhetetlen területeivé váltak.

Ha a múzeumok népművelő munkájáról esik szó, akkor elsősorban a közönség felé forduló arculatára, kisugárzó jellegére gondolunk, hiszen mindenki számára nyilvánvaló, hogy a múzeumi népművelés sajátos és legfontosabb eszközei a kiállítások, a velük kapcsolatos tárlatvezetések, előadások. A múzeumi munka alapjai — pl. egy-egy kiállítás létrejöttének előzményei és feltételei — már kevésbé ismertek. Múzeumon, múzeumi munkán általában kiállításokat, tárlatvezetéseket értenek, s nem gondolnak a mindenfajta múzeumi tevékenység alapját adó és meghatározó tudományos kutató-, gyűjtő- és feldolgozó munkára.

A továbbiakban érdemesnek tartjuk megvizsgálni múzeumi munkánk külső (népművelő-ismeretterjesztő) és belső (kutató, gyűjtő és feldolgozó) arculatát egy fiatal szakágon, az irodalmi muzeológián belül. Kihagyhatatlan lehetőség erre a Mikszáth-

évforduló, melynek alkalmából a Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága felújítja és bővíti a horpácsi Mikszáth-emlékmúzeum kiállítási anyagát, és elkészít egy 10—12 tablós vándorkiállítást is.

Betartva a fontossági sorrendet, induljunk ki a múzeumi munka belső problémáiból. *A múzeumok népművelési munkájának alapja a tudományos munka és a jó gyűjtemények létrehozása.* Megvan-e ez az alap megyei múzeumunkban?

Mikszáthtal kapcsolatos említésre méltó múzeumi kutatómunka nem foly a megyében. Ennek legfőbb oka és akadályja valószínűleg az volt, hogy az 50-es évek elején minden írásos anyagot elszállítottak a horpácsi kastélyból Mikszáth ottani könyvtárával együtt, s nem sokkal ezután ez az anyag a megyéből is kikerült. A megyei Mikszáth-kutató számára nem jelenthetett különösebb vonzerőt az, hogy a nagy író nógrádi életére és munkásságára vonatkozó adatoknak csak a fővárosban tudott utánanézni. Minderről még csak annyit, hogy a Mikszáth-anyag jelenleg — a csekély számú

megyein kívül a Magyar Tudományos Akadémián, a Petőfi Irodalmi Múzeumban, az Országos Széchenyi Könyvtárban, Szegeden, Rimaszombaton és Selmecbányán, Nyíregyházán és Debrecenben található. Mikszáthra vonatkozó gyűjteményünk, helyesebben jó gyűjteményünk tehát még nincs, s ez nemcsak a kutatómunkában, hanem a kiállítások rendezésében is gondot okoz.

Mikszáth Kálmán összes műveinek kritikai kiadása nagyrészt feleslegessé tett bizonyos kutatásokat. másrészt ösztönzést adott és számotalan lehetőséget teremtett újabb kutatásokra, illetve rendszerező, feldolgozó munkákra. Így pl. jól tudjuk majd hasznosítani a horpácsi múzeum felújításánál a dr. Belitzky János által összeállított útmutatót, mely a nógrádi vonatkozású Mikszáth-műveket tartalmazza. Az 1971. évi pályázatra beküldött *Mikszáth Nógrádban* című munka talán az első olyan kezdeményezés, amelyik megkísérelt teljes képet adni Mikszáth nógrádi életéről és tevékenységéről. Már itt kell hangsúlyozni, hogy a múzeumi tudományos és gyűjtőmunkában helye van annak a szemléletnek, melynek alapján olyan kutatásokkal érdemes elsősorban foglalkoznunk, melyeket rövidebb-hosszabb távon a népművelő munkában is hasznosítani tudunk. Viszont ez nem jelenti azt, hogy kiállításaink és előadásaink eleve megválasztott tudományos és gyűjtőmunkánk tartalmát és határait. E kötet munkáiban is számos olyan adatra és összefüggésre bukkanhatunk, melyek gazdagíthatják majd kiállításainkat, s amelyek önmagukban vagy más témához kapcsolva alapjai lesznek irodalmi ismeretterjesztő előadásoknak, irodalmi vetélkedőknek. Ugyanakkor — remélhetőleg — megteremtettük egy tudományos gyűjtemény alapját is.

Valamennyi múzeumban a tudományos tevékenység legközvetlenebbül a gyűjteményfejlesztésben és a kutatási eredményeket nyilvánosságra hozó kiadványokban összegződik. Egy-egy kiállítás, előadás, vetélkedő megrendezésének előkészítése is alapos kutatómunkát igényel, hiszen ezek — lényegüket tekintve — a tudományos eredmények sajátos összefoglalását is jelentik.

A múzeumok szerepe nem korlátozódhat a gyűjtésre, védelemre és megőrzésre. Akkor töltik be társadalmi szerepüket, ha fenti tevékenységük eszköz a megismertetésben, a megértésben, s nem utolsósorban a megkedveltetésben. Közkinccsé kell tehát tenni a megőrzött értékeket. Ennek egyik legfontosabb múzeumi formája a kiállítás. Állandó kiállítás, mely egész évben vagy éveken át ható ismeretterjesztés; az időszaki és vándorkiállítás — a múzeumi népművelő munka legmozgékonyabb formája —, melynek segítségével a lakosság legszélesebb rétegeihez el tudjuk juttatni nemzeti kultúránk értékeit. A kiállítások jelentőségét csak az tudja kellőképpen felbecsülni, aki tudatában van annak, hogy a tömegek szemléletmódja a valósághoz tapadó, a konkrétumokra támaszkodik. Ezért természetesen, hogy a kiállítások nyújtotta vizuális kultúra befogadása és feldolgozása, a bemutatott tárgyak, dokumentumok stb. segítségével történő ismeretszerzés nagymértékben növeli nemcsak az ifjúság, hanem a felnőttek műveltségét is.

Mit mondhatunk az irodalmi kiállításokról?

Az irodalmi ismeretterjesztés legeredményesebb formája a műelemzés, a művekkel való ismerkedés. Ennek eszköze az olvasás. A kiállítások során képtelenség megvalósítani a műelemzést, a műismertetést,

de ez nem is cél. Különben, ha akar-nánk, sem tudnánk megjeleníteni pl. Mikszáth meseszövegét, jellemábrá-zolását, nyelvezetét. Az irodalmi ki-állításoknak is — az ismeretpótló,-kiegészítő és -fejlesztő funkció mel-lett — elsősorban mint minden pe-dagógiai tevékenységnek, az érdek-lődést kell felkeltenie. Esetünkben az író, költő személyisége és művei iránt. Az irodalmi kiállítás sem a szó erejével hat, áttételekkel, jelzé-sekkel dolgozik, s mindent úgy kell bemutatnia, hogy vonzza a nézőt az íróhoz, az irodalmi alkotáshoz, s an-nak megismerésére ösztönözze. Ho-gyan lehet ezt megvalósítani? Elő-ször is arra kell törekedni, hogy az átlagos műveltségű érdeklődő előtt világos legyen a kiállítás felépítése, követni tudja a benne végigvonuló gondolatmenetet. Ennek a térben is megjelenített gondolatmenetnek — a tárgyak és dokumentumok egymás-hoz kapcsolásának, sorrendjének és hangsúlyozottságának, továbbá idé-zeteknek és magyarázó, összefogó szövegeknek segítségével — értelmi és érzelmi folyamatokat kell meg-indítania a nézőben.

A Mikszáth-életmű ismeretében adott a koncepció; bemutatni az író pályáját, életművét. Az írói fejlő-dést az életrajz időbeli rendjében feltárni, utalva az egyéni életnek a családi és baráti környezettel, a tár-sadalommal, a korral való összefü-géseire; megvonva az életmű kor-szakhatárait, hangsúlyozva az élet és a mű leglényegesebb mozzanatait, jelezve az ideológiai-irodalmi hatá-sokat.

Ha fenti elképzelésünket meg akarjuk valósítani, rengeteg aka-dályba ütközünk. Közülük csak azt emelem ki, amelyik a legérzékenyebben érint bennünket. Az író pá-lyájának, életművének bemutatásá-hoz nélkülözhetetlen személy-, kéz-irat-, dokumentum- és sajtófotók

gyűjteményével nem rendelkezünk (eredeti anyagunk minimális és jel-legtelen). Ma is ott tartunk — re-méljük, nem sokáig —, hogy kiál-lítási anyagunk ilyen természetű ré-szét csak a főváros különböző intézményeiből tudjuk beszerezni. A horpácsi emlékmúzeum egyik helyi-ségét Mikszáth Nógráddal kapcsolatba hozható írói és közéleti tevé-kenységének bemutatására rendez-zük be. Ennek az anyagnak az ösz-szegyűjtése is rendkívül sok utána-járást igényel, mivel ezt sem tud-juk megoldani a megyén belül. Ha-bár meg kell jegyeznünk, hogy a dr. Szabó Béla által adott megyei kor-kép és Schneider Miklós dokumen-tumválogatása máris könnyített munkánkon: pótolhatatlan segítséget ad ahhoz, hogy a Mikszáth-korabeli megyei állapotokat — mint szűkebb társadalomrajzot — érzékeltetni tud-juk kiállításunkon.

Visszatérve az irodalmi kiállítás sajátosságaira, leszögezhetjük: első-sorban azokat a pontokat kell vilá-gosan rögzítenünk, melyek az írói életmű és pálya, a kor és a társada-lom lényeges jegyeit és mozzanatait jelzik, s mindezt a szem számára is vonzó, érdekkeltő módon. Mivel az irodalmi kiállítás nagyobbrészt átté-telekkel közvetíti mondanivalóját, eszközei rendkívül változatosak le-hetnek. A bemutatandó témához a legtöbb esetben kapcsolhatók képző-művészeti alkotások, emléktárgyak stb. Ez a fajta komplex ábrázolás-mód valóban képszerűen és hatásos-an tudja közvetíteni az eszmei tar-talmat. Megint csak szomorúan kell nyugtáznunk, hogy csak a megyei gyűjteményre építve (könyvek és fo-lyóiratok, relikviák, szobrok, képek, fotók és metszetek) egyelőre nem tu-dunk eleget tenni a korszerű ábrá-zolásmód igényeinek.

Az irodalmi kiállítások akkor fe-

lelnek meg a népművelő munka követelményeinek, ha egyrészt — a beavatottak számára az újrafelfedezés örömet és az új ismeretszerzés élményét jelentik, másrészt — s ezt a fontosabb — hatásukkal segítik az olvasóvá nevelést. Az irodalomhoz, a könyvhöz nemcsak egyenes út vezet. Az irodalmi alkotások filmfeldolgozásán kívül a tartalmas, szemléletes, élményt adó kiállítások is életre kelthetik az olvasási igényt.

Megyénkben Horpácson és Balasgyarmaton láthat az érdeklődő Mikszáth-kiállítást. A horpácsi emlékmúzeum nem tartozik a leglátogatottabbak közé. Ennek okai többek között a következők: kiesik a forgalomból, a kiállítás anyaga ma már korszerűtlen és elavult, és nem volt megfelelő a múzeumi propaganda-munka. A Palóc Múzeum Mikszáth-szobájának látogatottságával nincs gondunk. Ennek ellenére — már beszámítva a felújított emlékmúzeumot — el kellett gondolkodnunk azon, hogy két Mikszáth-kiállításunk kielégíti-e a megyei és országos igényeket, illetve földrajzi elhelyezkedésük biztosítja-e a jövőben a megfelelő ösztétetű és számú közönséget, azaz múzeumunk eredményes népművelő munkáját. A válasz egyértelmű: nem.

A múzeum, a kiállítás társadalmi szükséglet mind az iskolai, mind az iskolán kívüli oktatásban, nevelésben. Hacsak azt tartjuk szem előtt, hogy a múzeumlátogatók zömét az egész világon az iskolás korosztály adja, és azt pl., hogy milyen jelentős szerepet játszhatnak az irodalmi kiállítások a magyar nyelv és irodalom tanításában, akkor magától értetődő feladatunk: az állandó kiállítások mellett vándorkiállításokat is kell rendezni. A vidéki iskolák nagy részében még ma is gond

is segítséget kívánunk nyújtani egy 10—12 tablós vándorkiállítás elkészítésével.

A múzeumok és az iskolák közötti kapcsolat jelentőségének felismerése nem új dolog. Hazai tapasztalatok is azt mutatják, hogy a tárgygyűjtés a közös kiállításrendezés, a múzeumlátogatások megszervezése és a feldolgozás, anyagrendezés területén a leggyümölcsözőbb az együttműködés. A kapcsolat kiépítését múzeumunk is megkezdte a Salgótarjáni Bolyai János Gimnáziummal, első sorban gyűjteménygyarapítás céljából. Követendő példaként áll előttünk — jóval szerényebb feltételeink és körülményeink ellenére is — a Petőfi Irodalmi Múzeum ezirányú népművelő-ismeretterjesztő tevékenysége. A múzeum évek óta a pedagógus-továbbképzés színhelye, melynek eredményeképpen a tanulóifjúság mindig jó előkészítéssel érkezik az irodalmi kiállításokra. Annak ellenére, hogy még csak alkalmi igényekről tudunk, fel kell készülnünk az iskolai irodalmi kiállítások rendszeres támogatására is.

A múzeumok népművelő munkája egyre inkább fokozódik, mert növekszik az ilyen jellegű társadalmi igény. Ennek a társadalmi igénynek a kielégítéséről megyei múzeumunknak is gondoskodnia kell, és ezt csak úgy tudja megtenni, ha helyesen gazdálkodik a munkaerővel és az anyagiakkal; azaz olyan feladatokra fordítja, melyek a legtöbb hasznot hozzák. Ez pedig nem más, mint a tudományos munka és a jó gyűjtemények létrehozása. Ennek eredményeként népművelő-ismeretterjesztő munkánk is javulna. Erőfeszítéseink középpontjába továbbra is a kiállítások állnak, ezeket tekintjük a múzeumi népművelés legfontosabb eszközeinek. Ez évi Mikszáth-kiállításainkat ennek szenteljük

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó

Kiss Aurél

- A dzsentriábrázolás stílusproblémája
Mikszáth műveiben 5—24

Bisztray Gyula

- Mikszáth néprajza 25—58

Erdős István

- Mikszáth Mohorán 59—65

Leblanc Zsoltné

- Hagyományápolás Nógrád megyében:
Mikszáth-hagyományok 66—73

- Képek az 1870-es évek Nógrád megyei
közéletéről. Összeállította Schneider Miklós 74—81

Szabó Béla

- Társadalmi, gazdasági viszonyok a
Mikszáth-korabeli Nógrád megyében 85—101

Kozocsa Sándor

- Mikszáthra emlékezve 102—110

Balázs László

- Az irodalmi népművelő-ismeretterjesztő
munka néhány problémája a Mikszáth
évforduló kapcsán 111—114

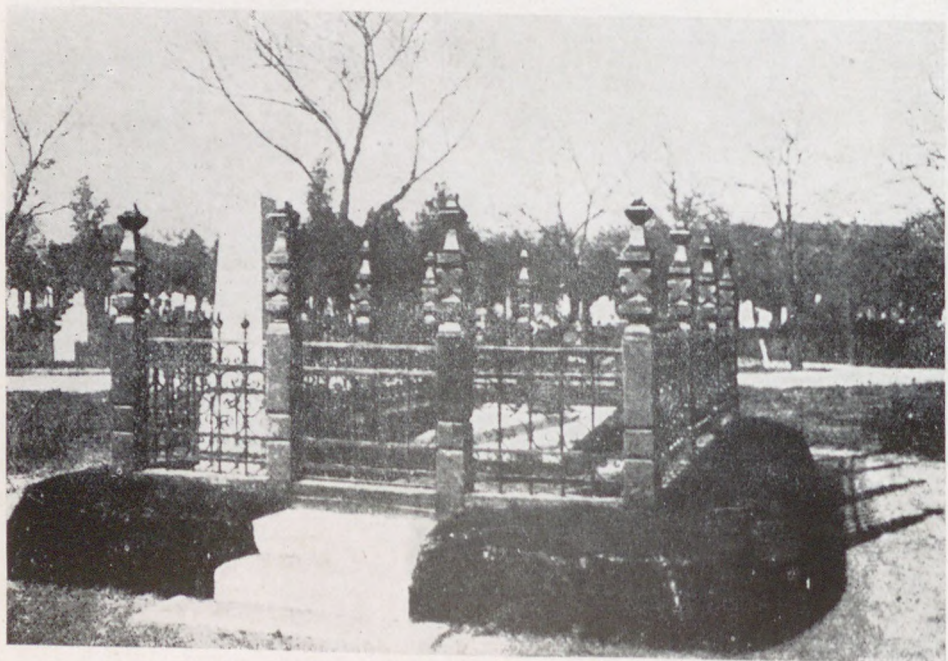
Fényképmelléklet

Mikszáth Kálmán utolsó fényképe

Lakóháza Szklabonyán

Sirja a Kerepesi temetőben

A „PESTI HIRLAP“ SZERKESZTŐSÉGE

Budapest, V., nádor utca 7. sz.

Budapest,

Kedves Ilonka!

Mikor eredett az ezzel elváltunk, egy részt az is része volt volt hogy anyagilag túlaltam állottam s nem tudtam hol fog kellenem megállani a jűgyedő lejtőjén. Jól esett (habár szerettem is) ha sorsa elmarad az anyósától.

De föltétlen megamban már akkor hogy ha valaha ismét tudom valamine. s ha lehetősége lép meg, habármet sora fogom tenni.

Az isen megkaptam émi hogy egyhöz fájgyo álmainat megvalósítva lássam.

~~Mert ütöt 34 évvel az akadémiában, Károly~~
rittem minden szóbat, nevetet megvalósítog embel az ország és a külföld, szeretet ess Károly a hova lépés, s jorvelmen habíor akkor a mint emennyjével valamely ábrándozhatam.

Valószínű hogy már elretem önnel szemben a sora soraig kagyatta (egész e ho 8 érig) míg ön ele lephetel soraimmal, - ha jól hallottam maga már ferher ment, vagy ferher Késrül menni.

De most bizonyos at nem tudok: dekorom önnel arról a regárdhal hogy ha meg nem ment ferher, én most meg egyrre elverem magat

*Nógrád vármegye
közönségének ajándéka
a nagy írónak*

SENIO SAPIENTES
HANEVET EL MONTESZON

*Mikszáth horpácsi
kastélyának előcsarnoka*

A Noszty fiú esete Tóth Marival c. film egyik jelenete

*Mikszáth-szoboravatás Pásztón —
1972. január 16.*

*Mikszáth Kálmán portréja
Balassagyarmaton*

303
N 32

Nógrád
Megye
Ménfő
Község

1972
18

1972